

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864
Индекс 75867; 25867

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҮЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№4(87)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 4(87)

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864
Индекс 75867; 25867

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық көлісім министрлігінде тіркелген

Күздік №956-Ж.

Журнал жылдана 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Тұрар А.С., магистр, оқытушы (*Қазақстан*)
Телефон: +7778 527 3341,
E-mail: aidanaturar1995@gmail.ru

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Надирова Г.Е.,
филол.ф.д., проф. – ғылыми редактор (*Қазақстан*)
Серікқалиева А.Е.,
PhD – ғылыми редактордың орынбасары (*Қазақстан*)
Палтөре Ы.М.,
PhD (*Қазақстан*)
Алдабек Н.Ә.,
т.ғ.д., профессор (*Қазақстан*)
Ким Г.Н.,
т.ғ.д., профессор (*Қазақстан*)
Авакова Р.Ә.,
ф.ғ.д. профессор (*Қазақстан*)
Құдайбергенова Р.Е.,
т.ғ.к., доцент м.а. (*Қазақстан*)
Кекеева Д.М.,
ф.ғ.к. доцент (*Қазақстан*)

Мұстафаева А.А.,
PhD, доцент (*Қазақстан*)
Мевлют Эрдем (Mevlüt Erdem),
профессор (*Түркия*)
Роберт Эрмерс (Robert Ermers),
профессор (*Нидерланды*)
Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng),
профессор (*Вашингтон, США*)
Масару Тономура,
профессор (*Жапония*)
Ли Джон О.,
профессор (*Корея*)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қанаева Ә.Д.,
жетекші маман (*Қазақстан*)

Шығыстану сериясы Шығыс елдері тарихы, саясаты, экономикасы, мәдениеті,
тіл білімі мен әдебиеті, тіл оқыту әдістемелері бағыттарын қамтиды.

Ғылыми басылымдар болімінің басшысы

Гулмира Шаккозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гулмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айша Калиева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Айдана Керімқұл
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ №

Пішімі 60x84 1/8. Қолемі б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыш. Тапсырыс №. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

1-бөлім
ТАРИХ

Раздел 1
ИСТОРИЯ

Section 1
HISTORY

МРНТИ 03.61.91

Ем Н.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы,
e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

**ЭТНИЧЕСКОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК СОЦИАЛЬНЫЙ
ЛИФТ КОРЕЙЦЕВ В ЯПОНИИ (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР)**

Данная работа выполнена при поддержке Japan Foundation Fellowship 2018

Этническое предпринимательство корейцев за пределами Корейского полуострова является визитной карточкой этноса почти на всех континентах мира. В данной работе этническое предпринимательство рассматривается как «специфический способ организации и ведения бизнеса этнических меньшинств в инонациональной среде, опирающийся на этническую солидарность корейской общности» в Японии. Несмотря на особенности историко-политических, социально-экономических и культурных условий, а также в соответствии с теорией «недостатков» в этническом предпринимательстве, корейцы в Японии демонстрируют возможности этнического бизнеса в качестве социального лифта. На основе данных академических исследований автор предпринял попытку осветить основные направления изучения этнического предпринимательства как инструмента социальной мобильности. Автор выявил, что наиболее характерными для исследований по корейцам Японии являются особенности социально-экономического роста в результате предпринимательской деятельности. Для исследований по Японии еще не изученной является интернационализация иммигрантского предпринимательства.

Ключевые слова: корейцы, Япония, этническое предпринимательство, социальная мобильность.

Em N.

Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Ethnic Entrepreneurship as a Social Lift of Koreans In Japan (Review of literature)

This work was supported by Japan Foundation Fellowship 2018

Ethnic entrepreneurship of Koreans outside the Korean peninsula is known almost on all continents of the world. In this paper, ethnic entrepreneurship is seen as “a specific way of organizing and conducting business for ethnic minorities in a heterogeneous environment, based on the ethnic solidarity of the Korean community” in Japan. Despite the peculiarities of historical, political, socio-economic and cultural conditions, and also in accordance with the theory of “shortcomings” in ethnic entrepreneurship, Koreans in Japan demonstrate the possibilities of ethnic business as a social elevator. Based on the data of academic research, the author made an attempt to reveal the main directions of studying ethnic entrepreneurship as an instrument of social mobility. The author has revealed that the most characteristic for research on the Koreans in Japan are factors of socio-economic growth as a result of entrepreneurial activity. For the research on Japan has not yet been studied is the internationalization of immigrant entrepreneurship.

Key words: Koreans, Japan, ethnic entrepreneurship, social mobility.

Ем Н.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Казахстан, Алматы к., e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

ҰЛТТЫҚ ҚӘСІПКЕРЛІК ЖАПОНИЯДАҒЫ ҚӘРІСТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕДЕЛ САТЫСЫ РЕТИНДЕ (ТАРИХИ ШОЛУ)

Жұмыс Japan Foundation Fellowship 2018 қолдауымен жасалды

Қәрістердің этникалық қәсіпкерлігі Корей тубегінен тыс барлық өзге құрлықтарда корей халқының визит картасы болып табылады. Бұл жұмыста этникалық қәсіпкерлік Жапониядағы «қәріс қауымдастырының этникалық тілектестігіне негізделетін, этникалық азшылықтың өзге ұлт ортасында қесіп жүргізу мен үйымдастырудың өзіндік тәсілі» ретінде қарастырылады. Тарихи-саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени ерекшеліктеріне қарамастан, сондай-ақ, этникалық қәсіптері «кемшіліктер» теориясына сәйкес, Жапонияның қәрістері ұлттық қәсіптің мүмкіндіктерін әлеуметтік жедел сатысы ретінде өздерін көрсетуде. Автор ғылыми зерттеулерінің негізінде негізгі қәсіптерді зерттеудің негізгі бағыттарын анықтап, әлеуметтік мобильділік инструментімен танысты. Автор Жапониядағы қәрістерді зерттеу үшін кісіпкерліктің нәтижесіндегі әлеуметтік-экономикалық өсуінің ерекшеліктері болып табылатынын анықтады. Жапония бойынша толық зерттелмеген иммигранттық қәсіптің интернационаландыру мәселесі болып табылады.

Түйін сөздер: қәрістер, Жапония, этникалық қәсіпкерлік, әлеуметтік мобильділік.

Введение

Терминология этнического предпринимательства подразумевает действия или взаимодействия представителей этнических групп в построении бизнеса в инонациональной среде. Для определения объектов рассмотрения историографической базы исследования определим понятие «этническая группа». Понятие «этническое меньшинство» видится неприемлемым, так как корейцы в Японии не являются меньшинством, а считаются иностранными гражданами. Корейцы Казахстана представляют «этническую группу» в многонациональной стране и являются её гражданами. В силу длительного пребывания в принимающей стране понятие «мигрантов» можно применить к обеим группам с определенной долей осторожности в силу продолжительности их пребывания на принимающей территории. Понятие «этническая экономика» в теории предпринимательства определяет «деятельность любой этнической самозанятой группы иммигрантов, ее работодателей, их этнических коллег, а также неоплачиваемых семейных работников» (Light, I., Gold S., 2000). Этническая экономика, как правило, состоит из малых и средних предприятий, принадлежащих этническим предпринимателям.

Концепции этнического предпринимательства определяют причину появления этнических предприятий как очевидную реакцию «заблокированных» возможностей на рынке труда. Если в первые годы мигранты являлись временной рабочей силой, выполняя работу, не требующую никаких навыков, то со временем для этнических предприятий создавались условия в качестве

спроса на конкретные этнические товары и услуги, предоставление которых возможно было только с учетом знаний культурной специфики представителями этноса. Как правило, предприятия имеют высокую интенсивность труда и низкую добавочную стоимость. Условия рынка принимающего общества оказывают влияние на принятие решения начать самостоятельную занятость как способ достижения экономической стабильности и повышения социально-экономического статуса (Razin, E. 2002).

Изучение этнического предпринимательства было основано на классических произведениях Вебера М. (Weber, M. (1930), Сомбартта В. (Sombart, W. 1914), Симмеля Г. (Simmel, G. (1950). Концепция этих ученых о «торговце незнакомым» повлияла на всю последующую литературу этнического предпринимательства. Наиболее популярной является «теория анклава». Этнический бизнес появляется, когда предприниматель начинает обслуживание других членов этнической общины и удовлетворяет их конкретные этнические потребности. Этот процесс облегчается, когда более крупные этнические группы живут в географически сконцентрированных районах (Greene, P., Owen M. (2004).

Среди социологических теорий в академической литературе выделяется «теория недостатков» (Fregetto, E. (2004). «Недостатки человеческого капитала», такие как языковые компетенции, профессиональные навыки, образование, затрудняют пребывание на новом месте мигрантов, лишая ожидаемых рабочих мест. Кроме того, бедность, дискриминация, ограниченные знания местной культуры, отсутствие мобильности побуждают мигрантов искать

самостоятельную занятость. В итоге они принимают решение начать этнический бизнес как «альтернативу безработице», а не как «стремление к успеху», что часто приводит к неформальной и незаконной деятельности (Thierry, V. 2007). «Культурная теория» предполагает, что этнические группы обладают культурными особенностями, как трудолюбие, этническая солидарность, «экономическая жилка», умение рисковать, приверженность ценностям принимающего общества, толерантность и лояльность, а также ориентация на самоопределение (Masurel, E., Nijkamp, P., Vindigni, G. 2004). Эти функции обеспечивают этнический ресурс, который способствует предпринимательскому поведению.

С экономической точки зрения этническое предпринимательство объясняет «теория меньшинства». Этнические предприятия появляются при наличии многочисленной этнической общины в качестве достаточного количества потенциальных потребителей этнических продуктов. Спрос рождает предложение, каковыми являются туристические агентства, магазины одежды, специализированные продуктовые магазины. Другой причиной рождения «этнического бизнеса» теория видит постоянное пребывание в принимающей стране, а значит постоянную потребность в доходе для обеспечения потребностей семьи. По таким причинам созданные этнические предприятия начинают развиваться и, достигнув критической массы, преобразуются в респектабельный бизнес, признанный как этнической группой, так и местным населением. С учетом историко-правовых, экономических, социально-культурных условий принимающего общества этническое предпринимательство осуществляет различные стратегии и модели развития бизнеса в разных странах.

Целью данной работы является проведение историографического анализа изучения этнического предпринимательства корейцев в Японии согласно теориям этнического предпринимательства, а также выявление возможностей этнического бизнеса как инструмента социальной мобильности. Степень научной исследованности проблемы будет изучаться проблемно-хронологическим методом. Выделение проблемных историографических блоков позволит выделить специфику основных теорий исследователей двух стран в объяснении этнического предпринимательства корейцев. Данный анализ позволит объяснить феномен этнического предпринимательства корейцев как инструмента социальной мобильности относительно

его японского и казахстанского варианта. Результаты первого опыта подобного исследования могут послужить основой для формирования политики стран в отношении малого и среднего бизнеса этнических групп, а также станет основой для дальнейших научных изысканий. На основе недостаточной изученности этнического предпринимательства корейцев в принимающих странах гипотезами исследования предлагаются следующие положения. Наиболее характерными для исследований этнического бизнеса корейцев Японии являются особенности социально-экономического роста в результате предпринимательской деятельности согласно «теории недостатков». Для исследований по Японии интернационализация иммигрантского предпринимательства является еще не изученной.

Доступ в базы данных был предоставлен Научной библиотекой Токийского университета в период июнь – август 2018 г. при поддержке Японского фонда. Работа осуществлялась в рамках исследовательского проекта «Социальная мобильность как фактор сохранения этнической идентичности: сравнительный анализ корейцев в Японии и СНГ». Автор выражает благодарность профессору Токийского университета Тономура МАСАРУ, а также докторанту Юсаку Фукухара за предоставленную возможность доступа к библиотечным фондам университета.

Основная часть

Дзайнинши: корейцы в Японии.

Корейцы в Японии (在日韓国人 • 在日本朝鮮人 • 朝鮮人 Zainichi-Kankoku-Jin) – этнические корейцы и их потомки, имеющие статус постоянного резидента в Японии, или которые стали гражданами Японии, которые мигрировали до 1945 года. Термин «Zainichi» корейцы (от японского слова, означающего «пребывание в Японии») иногда используется для описания тех, кто является постоянным жителем Японии, но которые не приобрели японское гражданство. Правительство Японии официально не рассматривает корейцев в качестве меньшинств, а считают их самой большой группой иностранных жителей. Около миллиона корейцев являются постоянными жителями или гражданами Японии. Наибольшее количество корейцев проживает в основном в крупных промышленных и экономических центрах страны – в Осаке, а затем в префектурах Токио и Хиого. Большинство корейцев в Японии говорят на корейском языке, корейцы второго и третьего поколений говорят только по-японски.

Наихудшие формы нетерпимости и оскорблений в отношении корейцев уменьшились с увеличением числа граждан дзайниши, ищащих и получающих гражданство. Тем не менее, корейцы дзайниши по-прежнему сталкиваются с большим количеством препятствий в осуществлении гражданских и политических прав из-за их статуса в японском обществе как постоянных жителей, а не граждан. Корейцам не разрешалось регистрировать свои корейские фамилии, заставляя принимать японские имена во время колониального и военного периодов. До 1990-х годов те, кто хотел приобрести японское гражданство, должны были выполнять унидительные требования, такие как, необходимость отпечатков пальцев.

В 1990-х годах нормализовались отношения между Южной Кореей и Японией. В 1991 году Zainichi получили статус «Особых постоянных жителей», который признавал их особое положение в японском обществе. Новые правила позволяли им работать в ранее недоступных категориях занятости, например преподавателем в государственных школах (хотя все еще только на самых низких уровнях). Однако статус этих школ не был признан в стране. В то время как частные корейские школы получили официальное признание, выпускникам этих школ до сих пор нет доступа к университетам. Некоторые члены корейского меньшинства по-прежнему сталкиваются с трудностями в получении доступа к пенсионной системе и системе медицинского страхования в Японии. С 2000-х годов наблюдается заметный рост ксенофобских настроений по отношению к этническим меньшинствам страны, включая корейское население.

По данным Министерства внутренних дел и связи, в 2016 году зарегистрировано 453 096 южнокорейцев и 32 461 кореец (朝鮮人 Chōsenjin) (те «корейцы», которые не обязательно имеют северокорейское гражданство). В настоящее время они являются второй по величине группой этнических меньшинств в Японии после китайских иммигрантов.

Результаты

Поисковая система Google за 0,42 секунды выдала 9 010 тысяч результатов по ключевому слову «этническое предпринимательство». Одновременно, используя возможности электронной библиотеки Токийского университета, автору были доступны почти все результаты по расширенному запросу исследуемой проб-

лемы. Систематизируя весь собранный объем эмпирической базы, автор выделил следующие направления: исследования по теории этнического предпринимательства в целом, где были выявлены типология и модели этнического бизнеса; эмпирическая литература по исследованиям иммиграントского бизнеса по странам и этносам; литература, изучающая этническое предпринимательство корейцев в Японии и Казахстане.

Теоретические аспекты этнического предпринимательства были изучены на примере монографических исследований. Феномен развития бизнеса этнических меньшинств в промышленных районах был рассмотрен R. Waldinger, H. Aldrich и другими в монографии *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial*. Они считают, что развитие бизнеса этнических меньшинств является результатом культурно-исторических обстоятельств. Стратегии предпринимательства, которые применяют различные группы, различны, и не все группы в равной степени заинтересованы в развитии бизнеса для продвижения и достижения социального успеха (Waldinger, R., Aldrich, H., Ward, R. (eds). 1990). Стратегии меньшинства были представлены в аспекте рассмотрения взаимосвязи между этнической принадлежностью и предпринимательством. Объясняя природу этнического предпринимательства, авторы изучали доступность этнических групп к возможностям принимающего общества, где этнические группы адаптируются к ресурсам новой среды.

Изучая мотивацию предпринимателей, предложения рабочей силы, рыночные и банковские условия, исследователями был получен результат, что этническое предпринимательство предопределяют не культурные особенности, а семейные и общественные связи. При этом, семейный и общественный труд является как жизненно важным ресурсом, так и препятствием для ограничения возможностей этнических фирм (Jones, T., Ram, M., 1998).

Причины появления этнического предпринимательства, его последствия в отношении восходящей мобильности и межэтнических отношений изучают Light, I. and S. Gold в работе *Ethnic Economies*. Автор систематизирует различия в предпринимательстве среди этнических групп с экономических позиций рассмотрения (Light, I., Gold, S., 2000).

В начале 2000-х годов исследователи снова возвращаются к теоретическим вопросам изучения этнического бизнеса. Соглашаясь с результатами эмпирических исследований по

отдельным вопросам, авторы актуализируют необходимость создания новых теорий, так как считают, что это явление более сложное, чем считалось в конце XX века. С позиций конструктивизма этническая экономика рассматривается как новая индивидуальная ценность, которая меняется с течением времени (Briyat, C., Julien, P.A., 2001).

Теории предпринимательства продолжают свое развитие в рамках экономического рассмотрения, разработки стандартов в теории предпринимательства (Brown, C., Thornton, M., 2013). Обзор возможностей для этнического предпринимательства, путей решения проблем безработицы этнических групп в городах был основан на эмпирическом исследовании этнических предпринимателей Motivations and performance conditions for ethnic entrepreneurship. Авторы создали систематическую качественную базу данных, которая выявила различные факторы мотивации и эффективности этнических предприятий (Masurel, E., Nijkamp, P., Tastan, M., Vindigni, G., 2002). В монографии Schaper, M. and T. Volery «Entrepreneurship and Small Business: A Pacific Rim Perspective» изучение малого бизнеса этнических предпринимателей было основано на протяжении всей истории существования фирмы, приводящей как к успеху, так и к неудачам. Вводятся в оборот понятия семейного предприятия, корпоративного, международного и социального предпринимательства (Schaper, M., Volery, T., 2004). Особенности развития этнического предпринимательства в условиях смешанной экономики, анализ структуры возможностей бизнеса на национальном, городском и региональном уровнях сравнения были выявлены в более поздних работах Kloosterman, R., and J. Rath. (2001), Acs, Z. (2006).

Концепция социального капитала и роль социальных сетей для понимания этнического бизнеса рассматривается на уровне международной экономики миграции (Bankston, C. L., 2014).

Таким образом, последние исследования по вопросам иммигрантского предпринимательства были проиллюстрированы концепциями по международной миграции, предпринимательству мигрантов, предпринимательским сетям, успеху в бизнесе, росту и устойчивости этнических предпринимателей. Кроме того, в современных исследованиях по вопросам этнического предпринимательства основное внимание уделяется особенностям предпринимателей или их видам деятельности, сетевым стилям и уровню инноваций.

Эмпирическая литература по исследованиям этнического бизнеса по странам и этносам выявила следующие результаты. Этническое предпринимательство имеет популярность среди ученых как важный аспект социально-экономического развития общества. Так, на примере некоторых стран был проведен анализ различных аспектов этнической экономики, включая факторы успеха иммигрантского предпринимательства, влияние семейных сетей и неэкономические последствия иммигрантского предпринимательства (Chrysostome, E., Lin, X., 2010). Попытка систематизировать академическую литературу по этническому предпринимательству была сделана Aliaga-Isla, R. & Rialp, A. в работе Systematic Review of Immigrant Entrepreneurship Literature: Previous Findings and Ways Forward. Исследователи проанализировали 45 опубликованных научных статей на основе выявления предмета рассмотрения, теории и методологии. Статья свидетельствует, что в большинстве документов по предпринимательству основное внимание уделяется США, странам Европы и Океании. Авторы актуализировали расширение научных знаний об этнической экономике, а также выявили недостатки в теоретических и качественных исследованиях (Aliaga-Isla, R., Rialp, A., 2013). Автор данной работы также столкнулся с фактом наибольшего присутствия в академической литературе научных работ по предпринимательству меньшинств в США (Light, I., 1972). На основе качественного исследования были изучены стратегии мобилизации ресурсов для иммигрантов для создания предпринимательской среды, в случае корейских иммигрантов в Атланте. Исследование показало, что классовые ресурсы, основанные на образовании, являются решающими и незаменимыми в создании социальных сетей, которые глубоко помогли иммигрантам в достижении предпринимательства (Yoo, J. K., 2000). Другое исследование Fairlie, R. W. & Alicia M. R., используя конфиденциальные микроданные с ограниченным доступом из Бюро переписи населения США, выяснило, что находящиеся в Азии предприятия более успешны, чем компании, принадлежащие белым, по двум основным причинам. У азиатских владельцев был назван высокий уровень человеческого капитала, а их бизнес имеет значительный начальный капитал. Начальный капитал и образование объясняют только 65% всего проблем в деловых результатах между азиатами и белыми в США (Fairlie, R. W., Alicia, M. R., 2009). Этнографическое исследование María D. Suárez.

An Assessment of Hispanic Entrepreneurship in the United States испаноязычных предпринимателей в США выявляет особенности этнических предприятий латиноамериканцев и афроамериканцев на основе географического положения, сектора труда и доходов (Suárez, M. D., 2016). Предпринимательство беженцев в Бельгии изучалось Bram Wauters and Johan Lambrecht. Barriers to Refugee Entrepreneurship in Belgium: Towards an Explanatory Model с целью оказания помощи в интеграции в принимающее общество, а также стимулирования внутреннего предпринимательства. Результатом исследования явилось следующее: количество предпринимателей-беженцев в Бельгии ограничено, и они зарабатывают меньше, чем другие самозанятые люди. Среди препятствий к развитию бизнеса были определены рыночные возможности и доступ к предпринимательству, человеческому капиталу и социальным сетям, а также институциональная и социальная среды (Wauters, B., Lambrecht, J., 2008). Структурное социологическое исследования в Канаде было проведено Li, P. S. (1997). Self-employment among Visible Minority Immigrants, White Immigrants, and Native-born Persons in Secondary and Tertiary Industries of Canada. В этом исследовании были выявлены причины самозанятости иммигрантов в Канаде, среди которых названы следующие: «препятствия в области занятости приводят к самозанятости как альтернативе наемной работы»; «рост иммигрантских анклавов приводит к прибыльной экономической отдаче для иммигрантов-предпринимателей». В результате автор предположил, что доходы самозанятых иммигрантов не так высоки, как доходы наемных иммигрантов, а также продолжительность проживания в Канаде влияет на доходы иммигрантов при рассмотрении разных когорт (Li, P.S., 1997).

Kloosterman, R., Van Der Leun, J., & Rath, J. провели на основе данных в Нидерландах исследование Mixed Embeddedness: (in) Formal Economics Activities and Immigrant Businesses in the Netherlands. Не имея доступа к крупным финансовым ресурсам и в основном не имея образования и квалификации, этнические мигранты направляются в нижнюю часть структуры возможностей городских экономик. Чтобы выжить в конкурентном рынке, многие предприниматели-мигранты обращаются к неформальной экономической деятельности, которая сильно зависит от конкретных социальных сетей, в основном состоящих из соплеменников, для поддержания этой деятельности на более постоянной

основе (Kloosterman, R., Van Der Leun, J., Rath, J., 1999). Положение для этнических организаций признано бедным по показателям возможностей рынка, доступу к предпринимательству, человеческому капиталу и социальным сетям.

Качественное исследование El Bouk, F., Vedder, P., tePoel, Y. этнических предпринимателей Нидерландов показало, что при построении бизнеса доверие было важным помощником социальной поддержки от так называемых «прочных связей» и доказало свою эффективность в поддержании уже сложившихся отношений со «слабыми связями». Однако доступ к социальной поддержке через слабые связи оказался труднее из-за недоверия и дискриминации принимающего общества (El Bouk, F., Vedder, P., tePoel, Y., 2013). Исследователь Codrina Sandru признает, что этническая экономика позволяет идентифицировать несколько форм солидарности в бизнесе на основе общей этнической культурной идентичности. Тематическое исследование Role of ethnic economy in local Development. A case study: German economic society Brașov по экономическому обществу Германии Брашова дает представление о бизнес-ассоциации, основанной на этнических критериях, и ее вкладе в местное социально-экономическое развитие (Codrina, S., 2013).

Региональные исследования охватывают все континенты мира. Так, ученые выявляют роль индийских социальных семей в транснациональной сети мигрантов (Bashi, V., 2007). Афроамериканское предпринимательство культурной индустрии расширяет сферы самозанятости с помощью культурного капитала (Basu, D., Werbner, P., 2001).

Также были выявлены различия в отношении влияния гендерных и региональных рынков труда в этническом предпринимательстве, наиболее значимые для чернокожих и азиатов в США (Wang, Q., 2010). Модели индонезийского предпринимательства на Тайване были структурированы в две интерактивные модели: социальные и экономические потребности трудящихся-мигрантов и развитие социальной сплоченности между ними; предприниматели вступают во взаимоотношения в своих развивающихся социальных сетях на Тайване (Yuniarto, P.R., 2015). Экономику домохозяйства мексиканских предпринимателей на основе семейной идеологии изучал Zulema Valdez. Intersectionality, the household economy, and ethnic entrepreneurship. Выводы показали, что класс домашних хозяйств и гендерная динамика фор-

мируют доступ к трем семейным ресурсам, которые облегчают предпринимательство: семейный труд, предпринимательский капитал и наследование. Это исследование показывает, что изменения идентичности и коллективности влияют на результаты предпринимательской деятельности внутри этнических семей (Valdez, Z., 2016). Исследование «Transnational Entrepreneurship amongst Vietnamese Businesses in London» показывает, как вьетнамские предприниматели в Лондоне используют различные формы транснационального капитала для дальнейшего развития своего бизнеса и разрабатывают структуру для определения степени и масштабов транснациональной интеграции бизнеса (Bagwell, S., 2015).

Этническое предпринимательство корейцев наиболее изучено в академических исследованиях США. Так, Yoon, I. в работе «The Growth of Korean Immigrant Entrepreneurship in Chicago» показал, что рост корейского иммигантского предпринимательства в Чикаго является продуктом трех взаимодействующих факторов: возможностей трудоустройства на общем рынке труда, мобилизации ресурсов и структур бизнес-возможностей. Из-за их языкового барьера и менее применимого образования и профессиональных навыков на американском рынке труда многие корейские иммигранты не смогли найти места работы как «белых воротничков», и, будучи сильно мотивированными на повышение экономической мобильности в Соединенных Штатах, многие из них стали собственниками и предпринимателями (Yoon, I. (1995).

Авторы раннего периода Light, Ivan Hubert Bonacich, Edna сосредоточены на корейском предпринимательстве в районе Лос-Анджелеса. В работе *Immigrant Entrepreneurs: Koreans in Los Angeles, 1965–1982* авторы прослеживают корни корейских иммигрантов, причины того, что привело к их непропорциональным показателям в категории самозанятых в Соединенных Штатах. Анализ касается классов и этнических факторов, а также роли труда и крупного бизнеса. Они сосредоточены на определенных отраслях, где преобладают корейцы, таких как производство и распределение париков, швейная промышленность, продажа спиртных напитков и другие торговые точки (Light, I., Bonacich, E., 1988). Корейцы в качестве азиатских иммигрантов в Лос-Анджелесе были заметны в индустрии париков в экономике США. Ku-Sup Chin, In-Jin Yoon and David Smith в исследовании «*Immigrant Small Business and International Economic Linkage: A Case of the Korean Wig Business in Los Angeles*,

1968-1977» обращают внимание на феномен «корейского парика» в США. Корейский иммигантский парик в Лос-Анджелесе изучается как пример современной торговли импортом-экспортом среди азиатских иммигрантов. Автор получил следующие выводы: во-первых, возросшая зависимость Соединенных Штатов от импортных товаров к 1970-м годам привела к быстрому росту экспортно-ориентированной промышленности в Южной Корее; во-вторых, парики стали основным элементом экспорта Южной Кореи из-за его дешевой рабочей силы и правительственный займов для индустрии париков; в-третьих, сильная вертикальная интеграция, разработанная между корейскими производителями париков в Южной Корее и корейскими импортерами, оптовиками и различными торговцами в Соединенных Штатах, – что интеграция предоставила корейским иммигрантам первоначальные возможности для бизнеса в экономике США, особенно в районах с низким уровнем дохода (Chin, K.S., Yoon, I. J., Smith, D., 1996).

Основные проблемы корейских иммигрантов-предпринимателей в Соединенных Штатах анализируются Pyong Gap Min на основе интервью с 557 корейскими иммигрантами в Лос-Анджелесе, статьями из этнических газет и персональными наблюдениями корейской общины. Автором в работе «*Problems of Korean Immigrant Entrepreneurs*» был сделан вывод, что корейские иммигранты занимаются бизнесом низкого уровня, представляя класс синих воротничков, и поэтому большинство корейских предпринимателей сталкиваются с проблемой несостоительности статуса. Наконец, сегрегация корейских иммигрантов в этническую субэкономику, одновременно усиливая этническую привязанность и этническую солидарность, препятствует культурной и социальной ассимиляции (Min P. G., 1990). Результаты интервью корейско-американских предпринимателей в США стали основой качественного исследования Taylor, Wallace T.F (2017) «*Immigrant Entrepreneurship: An Account of the Korean Experience*». Новым в их стратегиях предпринимательства было использование корейских электронных социальных сетей, поддержка церквей и «светских анклавных ассоциаций».

Социально-демографические особенности корейского населения в США были разработаны в исследованиях, свидетельствующих о социальных позициях корейцев к концу XX века. В Соединенных Штатах Америки, по данным

Экономической переписи 1997 года, было 135 571 корейское предприятие. Подробные данные о корейском населении и компаниях, принадлежащих Корее, доступны на веб-сайтах и публикациях переписи. Министерство юстиции периодически публикует подробную статистику иммиграции на своем веб-сайте <http://www.immigration.gov>. Используя эту статистику, Eui-Young Yu and Peter Choe в работе «Korean Population in the United States as Reflected in the Year 2000 U.S. Census» осветили основные характеристики корейского населения в Соединенных Штатах Америки по состоянию на 2000 год (Yu E.Y., Choe, P., 2003). Используя данные этнографии, интервью и опроса транснациональных фирм в корейском анклаве в Пекине, в другой статье сравнивается опыт южнокорейских и корейских китайских предпринимателей в Пекине. Sharon J. Yoon. в работе «Cultural Brokerage and Transnational Entrepreneurship: South Korean and Korean Chinese Entrepreneurs in Beijing's Korea town» показывает, как этнические корейцы в Китае, обладающие более низким уровнем человеческого капитала и материальных ресурсов, «достигают более высокую мобильность, используя свои позиции в качестве культурных посредников, тогда как южнокорейские предприниматели, несмотря на лучшие позиции стартового капитала, образования и предпринимательского опыта, имеют культурные ограничения» (Yoon, S. J., 2017).

В свете широкого распространения корейского малого бизнеса в США исследование этнических ресурсов корейских иммигрантов показало, что корейские предприниматели в значительной степени полагаются на свои этнические ресурсы для бизнеса. Такой вывод был сделан в работе Kwang Chung Kim and Won Moo Hurh. «Ethnic Resources Utilization of Korean Immigrant Entrepreneurs in the Chicago Minority Area» (Kim K.C., Hurh, W. M. (1985).

Изучение проблемы «исключения меньшинств» в Японии выявило некоторые вопросы экономической ситуации корейцев. (Chiavacci, D., 2013). Новые формы неравенства Японии как «общества разломов» (kakusa shakai) заключаются в неравенстве сферы труда и занятости, семейного благосостояния, образования и социальной мобильности, этнических меньшинств и пола. Изучая новую модель неравенства в Японии, авторы рассматривают «эффект страха перед неравенством» как новую социальную проблему (Chiavacci, D., 2016). Таким образом, в свете последних исследований этнического предпринимательства обозначены наиболее характерные особенности академического интереса: преимущественное внимание к этническому бизнесу в США; увлеченность качественными исследованиями; акцент на сравнительные исследования предпринимательства по этническим различиям иммигрантских групп; тестирование теории происхождения этнических предприятий; изучение стратегий предпринимательского поведения; особое внимание к роли социальных сетей и этнических ресурсов. Нужно отметить, что вопросы, затрагивающие социальный статус этнических предпринимателей, процесс его изменения, не были замечены ни количественными, ни качественными исследованиями. Кроме того, было выяснено ранее, что исследования этнического предпринимательства осуществляются на основе индивидуального характера, отсутствуют дедуктивные методы исследований, не привлекаются официальные данные об этнических предприятиях. Появление этнических предпринимателей, процессы роста или упадка изучаются с позиций социологии, антропологии и экономики труда (Karunaratne, H. D., 2017).

Наиболее основательно была изучена литература, изучающая этническое предпринимательство в Японии. В результате увеличивающегося потока трудовых мигрантов в Японию с середины 1980-х годов в академической литературе появляются работы, где поднимается вопрос перехода этих рабочих «из временных в долгосрочные сотрудники» (Selleck, Y., 2001).

Хотя международных мигрантов не относили к иностранным рабочим, среди них тоже прослеживалась диверсификация как совокупность различных групп (рабочие, студенты, объединенные семьи, брачные мигранты). Одновременно иммиграционная политика японского правительства исключила неквалифицированных рабочих при внедрении определенного раздела профессиональной и квалифицированной рабочей силы на японский рынок труда (Sato M., 2004). Со второй половины 1990-х годов происходят изменения экономических условий и развития рынка труда в Японии. Приток официальных трудовых мигрантов, а также незаконная миграция иностранных рабочих увеличивали занятость в стране, заполняя пробелы недавнего азиатского кризиса. В результате стали обсуждаться проблемы политики трудовой миграции в Японии (Iguchi, Y., 2002). Появились первые работы, посвященные этническим группам. Так, вопросами бразильских мигрантов интересовались

в свете миграционных проблем общины (Ishikawa, Y., 2003). Влияние глобального экономического кризиса 2008 года на Японию прослеживалось в ряде исследований, что привлекало внимание к этническим меньшинствам одновременно. Реальность потребовала пристального внимания к этническим группам, особенностям их территориального размещения и занятости (Ishikawa, Y., (2011); Ishikawa Y., Liaw, K.L., 2009). Постепенно появлялись исследования, посвященные мигрантам из Шри-Ланки, вопросы предпринимательства стали актуальными в связи увеличивающейся долей самозанятого населения среди них. Так, были получены выводы, что предприниматели Шри-Ланки в Японии не полагались на этнические ресурсы на любом этапе своего бизнеса, за исключением торговлей подержанными автомобилями. Из-за усиления внутригрупповой конкуренции и изменения политики импорта транспортных средств в Шри-Ланке они перешли к этническому предпринимательству, а затем расширили его в культурном отношении (Karunaratne, H.D. (2009a); Karunaratne, H.D. (2009b); Karunaratne, H.D. (2009 c)).

Со временем появляются работы по предпринимательству мигрантов из Бразилии. Исследуя этапы предпринимательского роста, авторы выявили одним из его факторов наличие и размер социального капитала бразильских предпринимателей, а также роль социальных сетей до и после миграции (Higuchi N., 2010).

Исследуя предпринимательский опыт мигрантов из Бангладеш, исследователи Rahman, M. and L.K. Fee проследили траекторию «перехода из ранга нерегулярных работников в разряд предпринимателей в условиях временной миграции». В работе «The development of Migrant Entrepreneurship in Japan: Case of Bangladeshis» условиями такого перехода были названы как структура возможностей, так и изобретательность мигрантов в сфере предпринимательства. Они ориентированы культивировать как этнический, так и местный рынок в пользу своего бизнеса. Те, кто стали предпринимателями-иммигрантами, были вынуждены внедрять инновации и искать зарубежные рынки, чтобы выжить. Тем не менее, они были транснациональными предпринимателями в сделках с халал едой, этническими ресторанами и одеждой, а также подержанными шинами и многонациональными транзакциями подержанных автомобилей, электронных аксессуаров, визитных карточек и японских травяных продуктов (Rahman, M. and Fee, L.K., 2011). Но-

вые экономические возможности Японии как основной способ повышения мобильности в сельской местности стали наиболее популярны после 1990-х годов для жителей Непала. Исследователем Dipesh Kharel в статье From Lahures to Global Cooks: Network Migration from the Western Hills of Nepal to Japan изучаются причины и модели миграции из Малмы в Японию и характер транснациональных связей между непальскими мигрантами и их родиной. При этом важную роль в повышении мобильности сыграл социальный капитал, несмотря на неравенство внутри группы между владельцем, менеджером и поваром, например (Dipesh, K., 2016). Наиболее востребованными к исследованию остаются китайские общины в Японии. Так, Fumihiro Otsuki с коллегами был изучен искусственно построенный «Чайнатаун» по образцу в Нанкине как средство содействия предпринимательству путем сотрудничества китайцев, японцев и управления города Кобе. В работе «The Overseas Chinese and their Role on Creating a Destination Image of Nankin-machi (Kobe Chinatown Shopping District)» был получен результат, что посредством такого сотрудничества старая китайская община разработала прочные связи с местными японцами. Важно отметить, что взаимодействие было основано на общей идентичности «отношений town», а не на этнической принадлежности или общности языка (Fumihiro O., Manabu K., Daisuke E., Hitoshi T., 2011).

Проблемы индийских женщин-мигрантов в Японии были изучены на разных этапах развития бизнеса. Хотя этот новый индивидуальный аспект женщин был принят, в целом, в крупных городах Японии, он еще не принят в сельских районах. В исследовании Soniya Billore, Ahmad Hj Zainuddin, Norashfah Hanim Yaakop Yahaya Al-Haj and Daphne Halkias рассматривается положение женщин-иммигрантов в Японии. Благодаря качественному исследованию «Female Immigrant Entrepreneurship: A Developing Sector in Japan's Entrepreneurial Economy» были изучены опыт и проблемы, с которыми сталкиваются предприниматели-женщины, прежде чем они достигнут стабильности в своем бизнесе. Опыт женского предпринимательства на примере индийских бизнес-леди показал, что в стране существуют значительные препятствия для развития женского этнического предприятия из-за социальных и культурных особенностей принимающего общества, отсутствия правительственные инициатив, а также средств поддержки для продвижения женского иммигантского предпринимательства.

в Японии (Billiore, S., 2010). Научные исследования о предпринимателях-иммигрантах в Японии были ограничены из-за относительно низкого числа иммигрантов-предпринимателей и их разбросанной региональной структуры распределения, относительно нового явления, отсутствия доступа к данным на макроуровне и трудностей при создании данных на микроуровне (язык и культурные барьеры для японских ученых и меньшие возможности и высокая стоимость для иностранных ученых) в Японии. В результате очень немногие японские ученые обратили внимание на предпринимателей-иммигрантов в Японии из-за отсутствия доступности данных на макроуровне (таких как регулярные обследования), относительно новые явления, малость их экономической деятельности по сравнению с деловой деятельностью в Японии, языковые различия, ограниченный доступ к предпринимательским сетям иммигрантов и их разбросанность в Японии (Karunaratne H. D., 2017). Кроме того, вопросы социального статуса, продвижения вверх по социальной лестнице не были отдельным предметом рассмотрения. Результаты качественных исследований тоже не предоставили значительных результатов. Однако факт наличия возможности самозанятости и продвижения этнического предприятия косвенно указывает на улучшение социально-экономического положения этнических групп в Японии.

Дискуссия.

Анализ литературы этнического предпринимательства корейцев в Японии был рассмотрен в контексте исторических работ о корейцах в Японии. На первый взгляд, если ситуация с иностранными мигрантами более позднего периода пребывания претерпевает значительные успехи в развитии предпринимательства, то для корейцев в Японии, имеющих самую длительную историю проживания, антропологическую и культурную схожесть с японцами, наличие японских имен и совершенные языковые компетенции, этническое предпринимательство, как ожидается, будет иметь значительный успех.

С развитием экономики Японии корейцы стали ощущать на себе улучшение своего положения в связи с новыми законодательными актами и правилами. Не углубляясь в политico-правовые вопросы корейцев, исторические травмы этноса, рассмотрим, как в историографии прослеживается динамика в социально-экономическом продвижении корейцев путем развития этничес-

кого предпринимательства «невидимого меньшинства». Однако история корейцев в Японии началась с трагических событий для корейской этнической группы дзайниши, проживающих в Японии.

Литература по изучению корейцев в Японии концентрировалась на самых актуальных на тот период вопросах, когда исследователи изучали исторические вопросы, проблему идентичности корейцев, существование дискриминации, вопросы натурализации, проблемы социального обеспечения, участие в политической жизни и этническое образование. В результате огромного интереса эти вопросы стали самыми разработанными в период до начала 2000-х годов. Постепенный интерес от этнографических сведений о корейцах, изучении языка, культуры, правовых вопросов и политических организаций в корееведении в Японии перерастал в актуальные проблемы современности на каждом историческом этапе длительной истории дзайниши (Kanno, H., Narisawa, M., Yoshida M., 1985). Внимание к вопросу о социальном положении корейцев в Японии ученые стали обращать с середины 1980-х годов, когда экономика Японии ощутила потребность в рабочей силе. Многие законодательные акты, ограничивающие трудовые возможности корейцев, пересмотрели свои требования. Корейцы стали более активны в экономической деятельности страны. Однако первые сведения о трудовой занятости корейцев появляются в связи с работами, посвященными корейцам в колониальный период (1910-1945гг.), когда большое количество корейцев прибыло в Японию для работы в угольных шахтах и на фабриках (Pak, C.I., 1957). Эксплуатируемые, незащищенные, работники «простого труда» конкурировали за места с «низшими слоями японской рабочей силы». Только немногим удавалось получить постоянные места на фабриках (Wagner, E.W., 1951). В колониальный и послевоенный периоды условия жизни для этих корейцев в Японии были полны трудностей. Состояние рабочего труда описывалось в работах, как «корейцы жили в нищете, имели не постоянную низкооплачиваемую работу на периферийном рынке труда, трудного или запрещенного» (Tonomura, M., 1995). Социально-экономическое положение стало меняться в 1960-х годах. Высокие темпы роста создали условия для спроса на рабочую силу. Уровень образования корейцев постепенно стал продвигаться вверх (Tonomura, M., 2004). В результате появляются

работы о том, как корейцы стали занимать места в основных секторах экономики Японии (Pak, С.М., 1986). При этом ограничения на деятельность во многих сферах трудовой деятельности оставались под контролируемым государством запретом (Nakahara, R., 1993). В 1970-е годы произошли события, повлиявшие на вопросы занятости корейцев в экономике Японии. Знаменитое дело Чонг-Сок Пак против компании Hitachi взбудоражило мировую общественность. После успешной сдачи экзамена на работу в рекламную компанию ему было отказано по причине его этнической принадлежности. Факт дискриминации был признан региональным судом, в результате чего началось уменьшение дискриминационной политики найма, которая была распространена среди крупных компаний в 1960-х и 1970-х годах. Другой случай в 1977 году, когда Верховный суд разрешил Кёингу-дюк Ким, который прошел судебную экспертизу в 1976 году, поступить в Судебный научно-исследовательский институт, что «открыло путь для корейцев стать юристом в Японии без отказа от своей корейской национальности» (Kim, B., 2006). Вместе с тем фактом улучшения общей ситуации в области занятости корейцев в Японии в литературе появлялись работы, связанные с правовым статусом корейцев, изменениями в законодательстве и принятии международных конвенций о правах человека. Тем не менее, расовая экономика в Японии характеризуется низкоквалифицированными рабочими местами, с небольшой безопасностью и преимуществами для рынка труда (Shipper A. W., 2002). Позже стали появляться работы об основных направлениях достижения статуса корейцев. И если для японцев преодолением социальных барьеров могло стать повышение образования, то для корейцев, как сообщали исследователи, фактов таких достижений не было (Kim M.S., 2003).

Более серьезное использование статистических данных в описании ситуации корейцев в Японии стало практиковаться позже. Оценку переписи корейцев с 1910 года провел Tamura, T. (2003). Интересными оказались данные 1980-200-х годов, которые он проанализировал в работе «The status and role of ethnic Koreans in the Japanese economy». Прославив численность зарегистрированных корейцев, автор определил коэффициент корейцев в составе рабочей силы для тех, кто старше 15 лет. Определив таким образом уровень безработицы, автор определил статус занятости корейцев в разных отраслях, выделив приоритетной для корейцев сферу обс-

луживания. Более того, ему удалось вычислить коэффициент дискриминации и уровень сегрегации для корейцев (Tamura, T., 2003).

Чтобы измерить понятие социальной дистанции, как «желание приблизиться или отойти от определенных категорий людей» Richard Ball в работе *Social distance in Japan: an exploratory study* исследовал представителей семи этнических меньшинств, проживающих в Японии. При этом автор выявил, что «корейцы занимают среднюю позицию», социальные дистанции сокращаются (Ball, R., 2009).

Исторический обзор изменений социально-экономического положения корейцев в Японии был проделан Kim Bumsoo. Автор впервые в работе «Changes in the Socio-economic Position of Zainichi Koreans: A Historical Overview» рассмотрел общую ситуацию корейцев, прослеживая изменения в их социально-экономическом положении с колониального периода до настоящего времени. В результате было доказано, что социально-экономический разрыв между дизайниши корейцами и большинством населения Японии в последние годы значительно снизился в связи с улучшением социально-экономического положения корейцев, в то время как разрыв между корейцами внутри группы увеличился (Kim B., 2011a).

Качественный метод оценки классового неравенства Kim, Bumsoo осуществляет в другой работе – «Bringing Class Back In: The Changing Basis of Inequality and the Korean Minority in Japan». Рассмотрев исторические различия в относительной значимости этнической принадлежности и класса для корейцев в Японии, автор показал, что правовые и социально-экономические структурные изменения в Японии за последние годы сделали понимание классового, социального неравенства более значимым, чем этническая принадлежность. Понимание неравенства для этнических корейцев в Японии обретало новое измерение (Kim, B., 2008). В другой работе, сосредоточив внимание на опыте корейского меньшинства в Японии, Bumsoo Kim демонстрирует, что практика исключения из этнических меньшинств сохраняется в повседневной жизни в тонких и скрытых формах, хотя вопиющая дискриминация в отношении них значительно исчезла (Kim B., 2011b).

Одной из последних работ по изучению социального статуса корейцев в Японии стала работа Higuchi Naoto, где дается оценка профессиональному статусу корейцев в Японии на

основе изменений за последние тридцать лет. В исследовании «Dynamics of Occupational Status among Koreans in Japan: Analyzing Census Data between 1980 and 2010» данные переписи населения позволяют ему вычислить три переменные: этнического анклава, экономической ассимиляции и поляризации. Эти наиболее репрезентативные данные позволили автору сделать выводы. Во-первых, в то время как самозанятые предприятия сократились в масштабе, можно утверждать, что этнический анклав по-прежнему существует, поскольку молодое поколение участвует в поддержании устойчивой этнической экономики. Во-вторых, корейцы в Японии, родившиеся после 1966 года, в значительной степени стали представителями «белых воротников», а уровень напряжения профессиональных отношений между японцами и корейцами уменьшился. Эта тенденция может быть истолкована как процесс экономической ассимиляции, который происходит после смены поколений. В-третьих, корейцы в Японии, родившиеся в период между 1946 и 1965 годами, сталкиваются с растущим числом закрытых предприятий и безработицы. Помимо высокого уровня безработицы вообще, поляризация, похоже, не имеет места. Хотя диспропорция в уровне безработицы среди молодого поколения сохраняется (Naoto H., 2016). Среди работ на японском языке было найдено много фундаментальных исследований, опирающихся на статистические данные и специальные отчеты министерств и ведомств Японии. Вопрос этнического бизнеса стал актуален с начала 2000-х годов (Meisei K., 2003).

Первые фактологические материалы о настоящей ситуации с корейцами, их месте в японской индустрии (Sō, Y.D., Chōn, C.M., 1987), а также правдивые исследования о дискриминации в трудовой деятельности появляются в издательствах Токио (Nakahara, R., 1993). Несмотря на то, что академические работы Японии продвигают идею равного среднего класса, известны работы, определяющие место корейцев в классовой структуре общества в условиях дискриминации (Inazuki, T., Yamamoto, K., 1996). Попытки социоэкономического анализа японского населения даются в исследованиях конца 1990-х годов (Ha, M.S., 1997). Официальное классовое неравенство в Японии определялось в связи с наличием этнических групп и мигрантских общин (Toshiki, S., 2000). Статистический характер исследований стали иметь работы по корейцам в Японии, где стали появляться сведения о занятости корейцев на рынке труда на фоне

динамики численности корейского населения в стране (Setsuko, R., 2001).

С середины 2000-х годов все отчетливее стала звучать точка зрения, что социально-экономический статус корейцев в Японии повышается (Yi, H.S., 2002). Анализируются новые сферы занятости, примеры перехода от временного статуса к постоянному статусу сотрудника (Pak I., 2005). Экономическая активность корейского населения переходит в разряд новых классовых сил, подчеркивается важность взаимодействия с Южной Кореей в свете улучшения взаимоотношений двух стран (Han J., 2010). Позиции корейцев в Японии отчасти являются зависимыми от отношений Японии с двумя Кореями. Корейское предпринимательство в Японии становится официальным и даже образцовым в противовес старому образу «антисоциального бизнеса» (Kang, S.N., 1998). Феномен корейского этнического предпринимательства зачастую объясняется наличием специфических товаров и услуг, как продуктовые магазины, корейские парики, жареное барбекю «якинику». Но наиболее известным бизнесом является «пачинко». Патинко (яп. パチンコ) – игровой автомат, который принес корейцам значительные прибыли, сделав особо предпримчивых из них миллионерами. Патинко также попадает в поле интереса японских ученых, изучающих особенности корейской развлекательной индустрии (Cho, Z., Sho, S., Kai, K.R., 2002).

В результате история корейцев в Японии появляется в новых редакциях, основанных как на официальных источниках, так и на реальности жизни в условиях меняющегося японского общества (Tonomura, M., 2004). Вопрос о корейских предприятиях самозанятости не обсуждался в контексте социальной мобильности. Первоначально ориентированный на выживание, зачастую нелегальный бизнес корейцев в Японии с ростом экономики страны, предоставил возможности корейцам для расширения бизнеса. Одновременно на фоне стремительно развивающейся экономики Японии, а также в связи с потребностями в рабочей силе социально-экономический фон корейцев Японии стал улучшаться, что не было не замеченным в литературе.

Выводы

В современных условиях глобализации и интернационализации общество в Японии остается моноэтническим, сохраняя неравноправное

отношение к иностранцам, дискриминационную политику в отношении корейцев, а также скрытую ненависть, которая в любом случае отражается на существовании корейской общины в Японии. Нужно отметить, что изучение корейского предпринимательства в Японии не получило широкого освещения. Не было заметно работ, которые бы анализировали виды предпринимательства корейцев, этапы становления, трудности реализации предпринимательской идеи в условиях экономики Японии. Не говоря уже о статистике организаций самозанятых корейцев, специфике предприятий и доходах, которые приносит этнический бизнес в экономику страны, данных о продвижении корейских предпринимателей по социальной мобильности и фундаментальных исследований не было отмечено. Более того, вся информация о корейском бизнесе в Японии упоминается в работах с позиций «теории недостатков», вынужденного принятия первоначально «антисоциального», а на сегодняшний день частично и нелегального бизнеса. Для корейского предпринимательства еще остается далекой перспективой «интернационализация» предприятий самозанятости. Несмотря на то, что многие предприятия имеют

связь с Северной Кореей, например, отправка финансовых ресурсов через организации просеверокорейского направления, связь в построении бизнеса с соплеменниками с Корейского полуострова не осуществляется. В противовес северокорейским коллегам, южнокорейский бизнес с развитием взаимоотношений между Южной Кореей и Японией постепенно входит на территорию японского рынка. Однако связь с корейцами Японии в предпринимательском отношении как партнеров не осуществляется. В связи с этим, историографический анализ не выявил доказательств теории «интернационализации» этнического предпринимательства корейцев в Японии. В историографии речь о повышении социального статуса и престижности этнического предпринимательства в качестве социальной позиции не идет. Социальный лифт для корейцев в Японии «работает» только в качестве улучшения экономической безопасности и стабильности на личностном и групповом уровнях. Эти и другие вопросы остались вне рассмотрения в данной работе, но имеют необходимость для более полного рассмотрения процесса адаптации корейцев в новых условиях современного общества.

Литература

- Acs, Z (2006). How is Entrepreneurship Good for Economic Growth? *Innovations: Technology, Governance, Globalization*, 1(1), 97–107.
- Aldrich, H. E., Waldinger, R. (1990). Ethnicity and Entrepreneurship. *Annual Review of Sociology*, 16, 111–135.
- Aliaga-Isla, R., Rialp, A. (2013). Systematic Review of Immigrant Entrepreneurship Literature: Previous Findings and Ways Forward, *Entrepreneurship & Regional Development*, 25 (9-10), 819–844.
- Bagwell, S. (2015). Transnational Entrepreneurship amongst Vietnamese Businesses in London. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(2), 329–349.
- Basu, D., Werbner, P. (2001). Bootstrap capitalism and the culture industries: a critique of invidious comparisons in the study of ethnic entrepreneurship. *Ethnic and Racial Studies*, 24(2), 236–262.
- Ball, R. (2009). Social distance in Japan: an exploratory study. *Michigan Sociological Review*, 23, 105-112.
- Bankston, C. L. (2014). *Immigrant Networks and Social Capital*. Cambridge: Polity Press.
- Bashi, V. (2007). *Survival of the Knitted: Immigrant Social Networks in a Stratified World*. Stanford University Press, Palo Alto
- Billiore, S. (2010). Female Immigrant Entrepreneurship: A Developing Sector in Japan's Entrepreneurial Economy, *Journal of Development Entrepreneurship*, 15(2), 165–186.
- Boroohah, V.K., Hart, M. (1999). Factors affecting self-employment among Indian and Black Caribbean men in Britain, *Small Business Economics*, 13(2), 111–129.
- Brown, C., Thornton, M. (2013). How Entrepreneurship Theory Created Economics. *The Quarterly Journal of Austrian Economics*, 16(4), 401-420.
- Bryutay, C., Julien, P.A. (2001). Defining the Field of Research in Entrepreneurship. *Journal of Business Venturing*, 16(2), 165–180.
- Chiavacci, D. (2013). Integration and Exclusion of Minorities in Japan: A Comparison of Korean Residents and Nikkeijin. In: Tokuyasu, Akira; Kobayashi, Makoto
- Chiavacci, D. (2016). Hommerich Carola. Social Inequality in Post-Growth Japan: Transformation during Economic and Demographic Stagnation. Taylor & Francis
- Chin, K.S., Yoon, I. J., Smith, D. (1996). Immigrant Small Business and International Economic Linkage: A Case of the Korean Wig Business in Los Angeles, 1968–1977. *The International Migration Review*, 30(2), 485–510.
- Cho, Z., Sho, S., Kai, K.R. (2002). ‘Pachinko sangyo wo chu shin to shita leja sangyo no doko ni tsuite: ichidan to shikosuru nikyokuka keiko’ (A recent trend in leisure industry focusing on pachinko industry: a tendency toward polarization), *Doho Keizai Kenkyu*, 6(1), 29-36
- Chrysostome, E., Lin, X. (2010). Immigrant Entrepreneurship: Scrutinizing a Promising Type of Business Venture. *Thunderbird International Business Review*, 52(2), 77-82.

- Codrina, S. (2013). Role of ethnic economy in local Development. A case study: German economic society Brașov. Bulletin of the Transilvania University of Brașov, 2, 185-192.
- Dipesh, K. (2016). From Lahures to Global Cooks: Network Migration from the Western Hills of Nepal to Japan. Social Science Japan Journal, 19 (2), 173–192.
- El Bouk, F., Vedder, P., tePoel, Y (2013). The Networking Behavior of Moroccan and Turkish Immigrant Entrepreneurs in two Dutch Neighborhoods: The Role of Ethnic Density. *Ethnicities*, 13(6), 771–794.
- Fairlie, R. W., Alicia, M. R. (2009). Determinants of Business Success: An Examination of Asian-Owned Businesses in the United States. *Journal of Population Economics*, 22(4), 827-858.
- Fregetto, E. (2004), Immigrant and ethnic entrepreneurship: a U.S. perspective, in H.P. Welsch (ed.), *Entrepreneurship: The Way Ahead*, (pp. 253–68). New York: Routledge
- Fumihiro O., Manabu K., Daisuke E., Hitoshi T. (2011) The Overseas Chinese and their Role on Creating a Destination Image of Nankin-machi (Kobe Chinatown Shopping District), Kobe, Japan // http://www.shukugawagakuin.net/wp-content/uploads/bulletin/2011_8_overseas.pdf
- Greene, P., Owen, M. (2004). Race and ethnicity, in W.B. Gartner, K.G. Shaver, N.M. Carter and P.D. Reynolds (eds), *Handbook of Entrepreneurial Dynamics: The Process of Business Creation*, Thousand Oaks, (pp. 26–38). CA: Sage Publications
- Gold, S.J. (2016). A critical race theory approach to black American entrepreneurship. *Ethnic and Racial Studies*, 39(9), 1676–1697.
- Ha, M.S. (1997). Kanjin Nihon Imin Shakai Keizaishi: Senzenhen (A Socioeconomic History of Korean Immigration to Japan: Prewar Period). Tokyo: Akashi Shoten
- Han J. (2010). Zainichi kigyo no sangyō keizaishi [Industrial Economic History of Zainichi Enterprises]. Nagoya: Nagoya Daigaku Shuppankai
- Higuchi N. (2010). Migrants Networks across Borders: The Case of Brazilian Entrepreneurs in Japan. *Journal of Identity and Migration Studies*, 4(1), 73-90.
- Iguchi, Y. (2002). Foreign Workers and Labour Migration Policy in Japan, in Y.A. Debrah (Ed.) *Migrant Workers in Pacific Asia*, London: Frank Cass.
- Inazuki, T., Yamamoto, K. (1996). Zainichi kankoku cho⁻ senjin to kaiso⁻ ko⁻ zo⁻’ (Zainichi Koreans and class structure), in Tadashi Yagi (ed.), *Hisabetsu Sekai to Shakaigaku* (The Discriminated World and Sociology), pp. 47-77. Tokyo: Akashi Shoten
- Ishikawa, Y. (2003). Why has Immigrants to Japan Continued throughout Recessions? The Case of Brazilians, in Ishikawa Y. & Montanari A. (eds). *The New Geography of Human Mobility: Inequality Trends?* pp.21-35. Rome. IGU Home of Geography Publication Series IV
- Ishikawa, Y. (2011). Impact of the economic crisis on human mobility in Japan: a preliminary note. *Belgeo*, 3-4, 129-148.
- Ishikawa Y., Liaw, K.L. (2009). The 1995-2000 Inter-prefectural Migration of Foreign Residents of Japan: Salient Features and Multivariate Explanation. *Population, Space and Place*, 15(5), 401-428.
- Jones, T., Ram, M. (1998). *Ethnic Minorities in Business*, London: Small Business Research Trust
- Kang, S.N. (1998) Sokoshireme pachinko pawa⁻ no minamoto’ (The incomprehensible source of pachinko power). Ronza, 40, pp. 4451
- Kang J.J. (1992). Korean Studies Research in Japan. *Korea Journal*, 32(2), 92-102.
- Kanno, H., Narisawa, M., Yoshida M. (1985). Korean Studies in Japan. *Korea Journal*, 25(12), 52-69.
- Karunaratne H. D. (2017). In Search of Silver Line from Immigrant Entrepreneurs in Japan. *Journal of Economics and Development Studies*, 5(2), 1-12.
- Karunaratne, H. D. (2009a). Internationalization of Sri Lankan Entrepreneurship: A Study of Sri Lankan Immigrant Entrepreneurs in Japan, Neo-graphics, Nugegoda, Sri Lanka
- Karunaratne, H. D. (2009b). A Profile of Sri Lankan Immigrant Entrepreneurships in Japan, University of Colombo Review, New Series 1 (2), of 2007/08 issue
- Karunaratne, H. D. (2009c). Ethnic Resource Utilization of Sri Lankan Immigrant Entrepreneurs in Japan. *Sri Lanka Economic Journal*, 10(1), 47-63.
- Kim, B. (2006). From Exclusion to Inclusion? The Legal Treatment of ‘Foreigners’ in Contemporary Japan. *Immigrants and Minorities*, 24(1), 51–73.
- Kim, B. (2008). Bringing Class Back In: The Changing Basis of Inequality and the Korean Minority in Japan. *Ethnic and Racial Studies*, 31(5), 871–898.
- Kim B. (2011a). Changes in the Socio-economic Position of Zainichi Koreans: A Historical Overview. *Social Science Japan Journal*, 14(2), 233–245.
- Kim B. (2011b). Blatant Discrimination Disappears, but... The Politics of Everyday Exclusion in Contemporary Japan. *Asian Perspective*, 35(2), 287–308.
- Kim K.C., Hurh, W. M. (1985). Ethnic Resources Utilization of Korean Immigrant Entrepreneurs in the Chicago Minority Area. *The International Migration Review*, 19(1), 82-111.
- Kim M.S. (2003). Ethnic Stratification and Inter-Generational Differences in Japan: A Comparative Study of Korean and Japanese Status Attainment. *International Journal of Japanese Sociology*, 12(1), 6-16.
- Kloosterman, R., Rath, J. (2001). Immigrant Entrepreneurs in Advanced Economies: Mixed Embeddedness Further Explored. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27(2), 189–201.
- Kloosterman, R., Van Der Leun, J., Rath, J. (1999). Mixed Embeddedness: (in) Formal Economics Activities and Immigrant Businesses in the Netherlands. *International Journal of Urban and Regional Research*, 23(2), 252–266.
- Li, P.S. (1997). Self-employment among Visible Minority Immigrants, White Immigrants, and Native-born Persons in Secondary and Tertiary Industries of Canada. *Canadian Journal of Regional Science*, 20(1), 103-118.
- Light, I., Gold, S. (2000). *Ethnic Economies*, San Diego: Academic Press
- Light, I. (1972). *Ethnic Enterprise in America*. Berkeley, CA: University of California Press
- Light, I., Bonacich, E. (1988). Immigrant Entrepreneurs: Koreans in Los Angeles, 1965–1982. Berkeley, CA: University of California Press

- Masurel, E., Nijkamp, P., Vindigni, G. (2004). Breeding places for ethnic entrepreneurs: a comparative marketing approach. *Entrepreneurship & Regional Development*, 16 (1), 77–86.
- Masurel, E., Nijkamp, P., Tastan, M., Vindigni, G. (2002). Motivations and performance conditions for ethnic entrepreneurship. *Growth and Change*, 33(2), 238–260.
- Meisei K. (2003). *Mainoriti no kigyōka seishin* [Entrepreneurship of the Minority]. Tokyo: ITA; Higuchi Naoto, ed. 2012. *Niho no esunikku bijinesu* [Ethnic Businesses in Japan]. Kyoto: Sekai Shisōsha
- Min P.G. (1990). Problems of Korean Immigrant Entrepreneurs. *The International Migration Review*, 24(3), 436–455.
- Mototaka, M. Life Course and Life Style in Comparison: Proceedings of the 11th Meeting of the German-Japanese Society for Social Sciences. pp.207-230. Tokyo: Hosei University.
- Nakahara, R. (1993). *Zainichi Kankoku Cho-senjin no Shu-gyo Sabetsu to Kokuseki Jo-k* (Discrimination Against Koreans in Employment and the Nationality Clause). Tokyo: Akashi Shoten
- Naoto H. (2016). Dynamics of Occupational Status among Koreans in Japan: Analyzing Census Data between 1980 and 2010. *Seoul Journal of Japanese Studies*, 2(1), 1-25.
- Pak, C.I. (1957). *Zainichi Ch-osenjin ni Kansuru S-og-o Ch-osa Kenky-u* (An Overall Investigation of the Koreans in Japan). Tokyo: Shinkigensha
- Pak, C.M. (1986). ‘Zainichi Chosenjin no Shakai Keizai Seikatsu’ (Socioeconomic Lives of Zainichi Koreans). In *Zainichi Chosenjin: Rekishi to Genjo* (Zainichi Koreans: History and the Present Conditions), eds. Akira Sato and Terumi Yamada. pp. 211–245. Tokyo: Akashi Shoten
- Pak I. (2005). *Zainichi Korian no keizai jijō* [Economic Conditions of Zainichi Koreans]. In *Rekishi no naka no “Zainichi”* [Zainichi in History], edited by Fujiwara Shoten Henshūbu [Editorial Department, Fujiwara Publishing Company]. Tokyo: Fujiwara Shoten
- Razin, E. (2002). The economic context, embeddedness and immigrant entrepreneurs (Conclusion). *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 8(1/2), 162–167
- Razin, E. and I. Light (1998). Ethnic entrepreneurs in America’s largest metropolitan areas. *Urban Affairs Review*, 33, 332–360
- Rahman, M. and Fee, L.K. (2011). The development of Migrant Entrepreneurship in Japan: Case of Bangladeshis. *International Migration & Integration*, 12(1), 253-274.
- Sato M. (2004). From Foreign Workers to Minority Residents: Diversification of International Migration in Japan, *Ritsumeikan Annual Review of International studies*, 3(1): 19-34
- Selleck, Y. (2001). *Migrant Labor in Japan*, London: Palgrave
- Shipper A. W. (2002). The Political Construction of Foreign Workers in Japan. *Critical Asian Studies*, 34(1), 41-68
- Sō, Y.D., Chōn, C.M. (1987). *Zainichi Kankoku-Chōsenjin no shōkōgyō no jittai* [The Reality of the Zainichi Koreans’ Industry and Commerce]. In *Kankoku-Chōsenjin no genjō to shōrai* [The Current Status and Future of Koreans], edited by Sō Yong-dal. Tokyo: Nihon Hyōronsha
- Shaper, M., Volery, T. (2004). *Entrepreneurship and Small Business: A Pacific Rim Perspective*, Milton: John Wiley & Sons Australia
- Suárez, M. D. (2016). An Assessment of Hispanic Entrepreneurship in the United States. *Journal of Multidisciplinary Research*, 8(3), 67-76.
- Setsuko, R. (2001). *Zainichi gaikokujin no jinkō dōtai* (Kankoku-Chōsen) 2001-nenban [Population Dynamics of the Foreigners in Japan: Koreans, 2001 Edition]. Tokyo: Zai-Nihon Daikanminkoku Mindan Chūō Honbu Zainichi Dōhō 21-seiki Iinkai Kurashi Zukuri Bukai
- Taylor, Wallace T.F. (2017). Immigrant Entrepreneurship: An Account of the Korean Experience. *Engaged Management ReView*. 1(3). Available at: <https://doi.org/10.28953/2375-8643.1027> <https://commons.case.edu/emr/voll/iss3/1>.
- Thierry, V. (2007). Ethnic entrepreneurship: a theoretical framework. In: *Handbook of research on ethnic minority entrepreneurship : a co-evolutionary view on resource management* edited by Léo-Paul Dana. pp.30-41. Cheltenham, UK; Northampton, MA : Edward Elgar
- Tamura, T. (2003). The status and role of ethnic Koreans in the Japanese economy. In. C. F. Bergsten and I. Choi (Eds.), *The Korean Diaspora in the World Economy*. pp. 77-99.
- Takahata, S. (2000). ‘*Kaiso* no kabe to minzoku no kabe: zainichi kankoku cho-senjin sinzoku no seikatsushi kara’ (Class and ethnic barriers: an analysis of life histories of a Korean family). *Sociology Today*, 11, 21-35
- Tonomura, M. (1995). A Study on Conditions of Korean Workers in Japan through 1920’s-30’s--As Seeing in Articles of Labor-capital 1920’s Dispute. □□(Historical view), 133, 16 - 27
- Tonomura, M. (2004). *Zainichi Chosenjin Shakai no Rekishigakuteki Kenkyu* (A Historical Research of the Korean Community in Japan). Tokyo: Ryokuin Shob
- Toshiki, S. (2000). *Fubyo-do-Shakai Nihon: Sayonara So-chu-ryu* (Japan as an Unequal Society), Tokyo: Chuo Koron
- Valdez, Z. (2016). Intersectionality, the household economy, and ethnic entrepreneurship. *Ethnic and Racial Studies*, 39(9), 1618–1636.
- Wagner, E.W. (1951). *The Korean Minority in Japan 1904–1950*. New York: Institute of Pacific Relations
- Waldfinger, R., Aldrich, H., Ward, R. (eds.). (1990). *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies*, London: Sage
- Wang, Q. (2010). Immigration and Ethnic Entrepreneurship: A Comparative Study in the United States. *Growth and Change*, 41(3), pp. 430–458.
- Wauters, B., Lambrecht, J. (2008). Barriers to Refugee Entrepreneurship in Belgium: Towards an Explanatory Model. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(6), 895-915.
- Yi, H.S. (2002). *Kyūshoku nettowāku ni miru Zainichi Korian no shakai keizaiteki henyō* [Socio-economic Change of the Zainichi Koreans Found in Job-Searching Network]. *Chirigaku hyōron* [Geographical Review of Japan], 75 (4).
- Yoo, J. K. (2000). Utilization of Social Networks for Immigrant Entrepreneurship: A Case Study of Korean Immigrants in the Atlanta Area. *International Review of Sociology*, 10(3), 343-363.
- Yoon, I. (1995). The Growth of Korean Immigrant Entrepreneurship in Chicago. *Ethnic and Racial Studies*, 18 (2), 215–235.
- Yoon, S. J. (2017). Cultural Brokerage and Transnational Entrepreneurship: South Korean and Korean Chinese Entrepreneurs in Beijing’s Koreatown. *Korea Observer*, 48(2), 387-423.
- Yu E.Y., Choe, P. (2003). Korean Population in the United States as Reflected in the Year 2000 U.S. Census. *Amerasia Journal*, 29(3), 1-21.
- Yuniarto, P.R. (2015). Culture, Structure, and Co-Ethnic Relations of Indonesians Migrant Entrepreneurship in Taiwan. *Asia-Pacific Social Science Review*, 15(2), 56-74

¹Moshkal M.A., ²Akhapov E.A.

¹master course student, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: madina.moshkal@gmail.com

²Ph.D., associate professor, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz

CREATION OF THE JAPANESE ETHNIC IDENTITY ON THE BASIS OF MODERN CHILD REARING CONCEPT

The article illustrates an example of modern Japanese society's uniqueness model in the framework of program "Spiritual Renewal" published by the President of the Republic of Kazakhstan. The basis of the Japanese society's unity is the formation of ethnic identity that is focused on the national characteristics of family institution. Particularly, the upbringing of a Japanese citizen starts with child rearing, including the concept of "amae", which is the development of personality through the relationship between the child and mother.

Key words: Spiritual renewal, identity, japanese family, concept of «amae», Japan.

¹Мошқал М.А., ²Ахапов Е.А

¹магистратура студенті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., е-mail: madina.moshkal@gmail.com

²Ph.D., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., е-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz

Бала тәрбиелегендегі негізіндегі жапон этникалық бірегейлігінің қалыптасуы

Осы жұмыс Қазақстан Республикасының Елбасы жариялаған «Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақала аясында жапон заманауи қоғамының бірегейлік қалыптасу моделі мысалымен таныстырады. Жапон қоғамы бірегейлігінің қалыптасуына негіз болатын жапон этникалық сәйкестігінің қалыптасуы, оның ішінде отбасы институтының ұлттық ерекшеліктеріне назар аударылды. Өсірепе, жапон азаматын өсіру мақсатында балалық шақта тәрбиелеу моделі, «амаэ» концептісінің ана мен бала қарым-қатынасында жеке тұлғаның дамуына әсері қарастырылады.

Түйін сөздер: рухани жаңғыру, сәйкестік, жапон жанұясы, «амаэ» концепциясы, Жапония.

¹Мошқал М.А., ²Ахапов Е.А.

¹студент-магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, е-mail: madina.moshkal@gmail.com

²Ph.D., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, е-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz

Формирование этнической идентичности японцев на основе современной концепции воспитания

Статья иллюстрирует пример модели уникальности современного японского общества в рамках программной статьи «Духовное возрождение», опубликованной Президентом Республики Казахстан. Формирование японской этнической идентичности, лежащей в основе единства японского общества, было сфокусировано на национальных особенностях института семьи. В частности, для воспитания гражданина Японии рассматривается модель воспитания в детстве, концепция «амаэ» по развитию личности в отношениях ребёнка с матерью.

Ключевые слова: духовное возрождение, идентичность, японская семья, концепт «амаэ», Япония.

Introduction

Nursultan Abishevich Nazarbayev, the President of the Republic of Kazakhstan, has published the program article “Future-oriented: spiritual renewal” – “Course towards the future: modernization of Kazakhstan’s identity” in 2017, April 12 (Official site of the President of the Republic of Kazakhstan. Accessed 30 July 2018). This article is a continuation of the address “Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness” to the people of Kazakhstan from the President, that is released in the same year (Official site of the President of the Republic of Kazakhstan. Accessed 30 July 2018). According to the address from 2017, the First Modernization of Kazakhstan is the foundation of a new state on the global map, as well as moving from a planned economy to market economy. The Second Modernization started with an adoption of the strategy “Kazakhstan-2030” and construction of a new capital – Astana. Finally, since 2017, Kazakhstan has begun to implement the Third Modernization of the country aimed on achieving global competitiveness. The main goal is to become one of the 30 leading countries in the world. Therefore, the main purpose of the program article is to form a nation consisting of strong and responsible citizens who are able to cope with global competition through modernization of public consciousness. “Spiritual renewal” is the preservation of a national identity associated with traditions and customs, language and cultural heritage. In addition, formation of the national consciousness through mind modernization of every citizen of Kazakhstan, revising modern processes in the world through evolutionary development of the country.

It is well known fact that Japan is one of the 30 most developed countries in the world (OECD). Additionally, Japanese national identity and their modern society can serve as a good example for the “Spiritual Renewal” of the Republic of Kazakhstan. In that regard, this article should draw attention to the formation of the Japanese ethnic identity, which is the basis of the Japanese society’s uniqueness, including the national peculiarities of the family institution. In particular, we believe, it is necessary to consider the impact of child-rearing model, childhood education and specific Japanese concept “amae”, which is the relationship between mother and child, on the creation of real Japanese citizen.

Research Purposes and Objectives

The aim of the research is to provide a general description to the process of Japanese identity’s

formation by analyzing and studying the main peculiarities of child rearing. The task of this work is to examine the traditional and modern Japanese families and their model of upbringing, as well as to define the importance of the “amae” concept, i.e. the concept of interdependence in maternal and child relations, and to identify the specific of teaching ways.

Research Methodology

In the research, there were used a method of content analysis of the previous research works in Japanese and English languages.

Literature Review

In this research, there were considered the works of Western and Japanese researchers about the model of child rearing, education system and ethnic identity of Japanese. From the point of Western view, following authors’ studies were analyzed in approach to the establishment of the Japanese family institute, its model of education and the role of the child in family and society: S.D.Holloway, A.Nagase “Child Rearing in Japan” (3), F.A.Johnson “Dependency and Japanese Socialization: Psychoanalytic and Anthropological Investigations into Amae” (4), Hendry Joy’s “Marriage in Changing Japan: Community and Society” (6) and “Becoming Japanese: the World of the Pre-School Child” (21), M.Jolivet “Japan: the Childless Society?” (8), R.Hess, H.Azuma “Cultural support for schooling: Contrasts between Japan and United States” (14), M.White, R.LeVine “What is an “ii ko”?” (15), H.W.Stevenson, J.W.Stigler “The learning gap” (19). And the most important among Japanese studies in Japanese and English languages: N.Imano “Edo kosodate jijō” (5), S.Takao “Reflections on Japanese Language and Culture” (7), H.Kojima “Child rearing concepts as a belief-value system of the society and the individual” (9).

Results and discussion

Child rearing concept in traditional and modern Japanese families

Japan, as one of the most developed countries in the world, has faced many challenges and obstacles in its social and economic growth. Until this time, Japan has gone through three crisis. As a result, not only economic and politics, but also family institutions have undergone a radical changes, that also affected to the family life.

The first crisis occurred in 1868, when Japan opened its doors after 250 years of isolation and

Western ideas about marriage, child rearing and education began to come to the country. Secondly, after the end of the Second World War, the concept of the family institution has rebuilt and renewed its basic ways of thinking. The third crisis is the way from more than thirty years of extreme poverty to present-day Japanese population's standard of living (Holloway S.D., Nagase A. (ed.), 2014: 59-72).

Before the Second World War, the Japanese families was formed formally patriarchy around the household "ie" (家). Their place and authority were regulated by the age differences of the relatives. According to the Buddhism traditions, families are connected biologically and socially with their close and distant ancestors over time (Johnson F.A., 1993, 75). This is the reason of long-standing Japanese tradition of loyalty to a big family. However, it has changed after the Second World War. Therefore, the process of child's upbringing in Japan has gradually changed, too.

In the pre-World War II era, three generations of families lived together in a very large home. In addition, the head of the family, his wife, children, parents, and other relatives, servants, disciples: all lived as a family and formed the household. The family was primarily considered as a means of preserving the continuity of the family through economic unity as well as honoring ancestors and producing descendants. Husband and wives were not regarded as romantic partners, and usually marriages were organized in support of the economic conditions and social status of the "ie" (家).

During the Edo period, young mothers in wealthy families we expected to take care of their mothers-in-law and husbands, not the childhood. Fathers had to take responsibility for training and educating their children, especially when it comes to the boys. In middle-income families, the process of child rearing was a community-based. That upbringing was distributed not only within the family, but also among all the villagers (Imano N., 1988: 87).

Nowadays, special attention to child rearing is undoubtedly linked to the high values provided to them. In Japan, there are nearly no couples without children, and many families will have their first child right the after marriage. Those who do not have children usually face many comments and suggestions. Even young married couples could call each other "mother" – "Okaasan" (お母さん) and "father" – "Otousan" (お父さん) before their first baby was born. The main purpose of marriage in Japan is to leave descendant. In fact, in Japan, marriages are seen as something more self-evident than in the Western countries. This family is a part

of the traditional ideology of Japan (Hendry J., 2010: 116).

In the case of small families, the marriage seems to be more secure once children are born to the union. Most of family occasions following the birth of a first child are often visited by all the important guests who were at the wedding ceremony, too. It is described as a community affirmation. Japanese journalist Takao Suzuki (1987) said that the Japanese did not allow the choice of a conditional kind of relationship between such couples, and that their lovely relations between parents and children. Once a child is born, the husband and wife may feel themselves as related more permanently with their children through "natural" vertical relationships rather than their old "chosen" horizontal role. According to Takao Suzuki, Japanese couples call each other mostly as "mother" and "father" instead of the "saccharine" terms like "darling" and "honey", which confirm the relationship of Americans (Takao S., 1987:133-140).

This concept is discussed in many scientific researches in Japan, but the most important aspect at this point is primar responsibility to leave the descendants after themselves. Each offspring owes ancestors for their lives and upbringing. Each subsequent generations are obliged to have their own existence and upbringing, so they hope to come to terms with traditions on behalf of their ancestors, to care for the elderly and to provide the next generations. Therefore, they try to hold traditional activities for their ancestors, take care, support elder generation, and leave descendants as thanks for their lives.

To understand the way of Japanese children's socialization, firstly, it is important to determine the role of the child in the family. Some researches associate society with the view of human nature and the prevailing religious or philosophical traditions to a particular society. For example, the physical punishment of the child might be related to the Calvinism in United States, and you can see that it is directed to the first stages of sinfulness. Parents who believe that their children are inclined to sinful behavior may think that children should be strictly disciplined so that they can "beat up the devil" (Jolivet M., 1997: 93).

Confucian ideology, which has deeply influenced the Japanese society, considers such acts to be inadequate to human nature, and pays great attention to the moral fainess of the child. Thanks to these confucian beliefs, parents can feel that it is necessary to bring these qualities and protect children from the negative influence in the civilization (Kojima H., 1986: 39-54).

A good view of the children's nature is the concept of Japanese child dependence on the mother and the need of appropriate psychological care in Japan. The dynamics of such relations are called "amae" (Doi T., 2001: 12). Psychiatrist Takeo Doi (1973), at first, attracted the attention of the Japanese and Western researches to the "amae" (甘え) and then described the term as a key dynamics in the relationship between Japanese mother and infant. In turn, he concluded that «amae» would be a prototype for further relationships in life. For example, the relationship between the employee and employer may also be defined by the term "amae". According to Takeo Doi, the need for such care and retaliation is not necessarily a sign of imperfection or self-gloating. The construction of Takeo Doi's "amae" helped to determine the nature of Japanese social relationships (Doi T., 1981: 28-65).

1960s and subsequent studies suggests that such close, maternal relationships between mother and child are achieved through the preservation of physical closeness with the baby (sometimes called "skinship" in Japan) (Caudill W., Plath D.W., 1966: 344-366). In those times, Japanese mothers often carried their kids in bags of clothing or backpacks. However, now mothers prefer to use baby strollers. Due to comparative researches, Japanese mothers try to feed and reassure the crying baby immediately when it is needed, but they are less adapted to the oral type of relationship and motivation (Azuma H., 1986: 3-12). This level of interdependence between mother and infant also occurs at night, because sleeping near the children has been a normal situation for many centuries in Japan and is now being maintained by many families.

As soon as children reach the age of awareness, parents usually start to teach them the skills and rules they will need in communication with others in their society. Japanese parents usually focus on the importance of developing personal qualities of the kids and want them to be good at communicating with others (Hess R., Azuma H., 1991: 55). In this purpose, the mothers try their children to improve such qualities as *kindness* – "yasashisa" (優しさ), *empathy* – "omoiyari" (思い遣り), *sensitivity* – "sensai" (繊細) and *politeness* – "reigitadashii" (礼儀正し) and the rule of *not disturbing others* (迷惑かけないように – meiwaku kakenai youni) (White M., LeVine R., 1986: 56). Comparatively, there not so much research works on the fathers roles in the Japanese family, however some studies show that they also have own place in the physiological interdependent with children (Stone G., Davis U., 2015: 27).

However, it does not mean that mothers who are socially responsible and submissive want their children to be obedient. The Japanese sometimes describes an ideal child as a "sunao" (素直). It is a child who follows the direction and words of an adult. (White M., LeVine R., 1986: 57). "Sunao" are children who are kind and friendly to others. Instead of being compelled to do so, it is important to be sensitive and to have good relationships with others because of their own mood.

At the same time, mothers often want their children to be active and well-mannered, even, sometimes harsh or rebellious, so that they could express their thoughts directly. For instance, the National Women's Education Center of Japan 2005 (next - NWECJ) in international comparative survey has asked the parents of five-year-olds kids what kind of teenagers they want their children become. Features such as working in harmony with others, helping others, expressing their opinions, and achieving goals in life are often mentioned (National Women's Education Center of Japan. International comparative research on "Home Education", 2005. Accessed 24 February 2018).

Mothers consider that one of the important attributes children should distinguish is the gender differences. In the survey conducted by the Benesse Educational Research and Development Institute in 2008 was found that most mothers want their children, both girls and boys, to greet others correctly, look after themselves and be acquainted with their friends. Much attention is paid to the fact that girls do not use abusive language and help with housework, while mothers of boys pay more attention for their social life and health. For example, parents prefer their sons to play games outside with friends rather than video games (Benesse Educational Research and Development Institute. Accessed 24 February 2018).

Although Harold Stevenson (1992) notes that Japanese parents pay a lot of attention to the education and learning of their children, today's Japanese parents do not control the academic achievement so strictly as parents from other Asian countries (Stevenson H.W., Stigler J.W., 1992: 115). In a study conducted in Tokyo, Seoul, Beijing, Shanghai, and Taipei, it is revealed that parents in Tokyo were less likely to value children's study progress than the parents in other cities. Comparison with Western parents has given similar results. In the NWECJ (2005) international survey, only 11.9% of Japanese parents expected children to have excellent academic achievements, while the US and France had a higher rate of 70% (National

Women's Education Center of Japan. International comparative research on "Home Education", 2005. Accessed 24 February 2018).

For the development of children's social skills, Japanese parents are usually try to avoid direct conflict with kids. According to the Hess and Azuma's comparative studies in the 1970s, American mothers did not hesitate to punish pre-school age children, but Japanese mothers are afraid to shame the children among others. It is believed that shaming the child, yelling or even physical punishment can cause negative consequences as self-esteem and so on. Instead of using punishment or other forms of child abuse, researchers say that the Japanese mothers prefer to show what might cause disobedience. Parents often stimulate sympathy by expressing their emotional impact on other people or even inanimate objects. As an example of this strategy, Hess and Azuma report that if the child draws on the wall, his mother says she feels sad that the wall is no longer so beautiful as it was before. These scholars viewed the Japanese social behavioral learning process as osmosis rather than direct learning (Hess R., Azuma H., 1991:77).

Another socialization strategy that many Japanese mothers use is to let the child understand the reasons of doing something instead of just obeying it. Studies conducted in the 1950's and 1960's show that Japanese parents pay attention to "wakaraseru" (分からせる). It means child's understanding. In order to form a child's understanding, mothers are trying to explain what good behavior is and why they need it. They also believe that instead of resisting to a short-term disobedience, it is better to make an effort to form long-term good behavior.

Another parent technique used by many Japanese mothers in socialization of children without getting into conflicts is called "mimamoru" (見守る). The term "mimamoru" means, "look after" or "observe from a far". The purpose of this strategy is to give the child the opportunity to understand the consequences of their actions by themselves. For example, if the boy refuses to share his toy with a friend and the two start to quarrel, his mother looks without interfering. Later, she may ask what happened and start a brief discussion with him about the feelings of the second boy, who could not play with that toy. The term "mimamoru" is defined as the strategy used by mothers and pre-school teachers (Holloway S.D., 2010: 92).

The child who fits to the age of pre-school was distinguished in some parts of Japan as some extend within the sphere of the divine world from which it was thought to have emerged. There is a saying

"Until seven amongst the Gods" and special care should be given to children who are under seven. Many rituals and ceremonies accompany during the first seven years of development, and described by the fact that danger surrounds children in the first years after birth. Children also called "gifts from the gods" and "bestowed by the gods" and should be given proper care and attention. There are many expressions as "there is no greater treasure than a child" in songs and some poetry.

The collective view of this creature and the unmatched difference between children born in a Christian society are the absence of the idea of a spirit of rebellion, which is the original sin or destruction. As the Japanese say, there are no bad or sinful child. Even making child cry is a sin. As you can see in one of the words: "You cannot overcome the gatekeeper or the baby who is crying".

The head of the Shirayuri kindergarten said that children are "pure white" – "mashiro" (真白), and that if they are naughty with difficult character, then it is the teacher's fault or an inappropriate upbringing of parents (Hendry J., 1992: 167).

Thus, in the Japanese society there is a traditional concept of child rearing that has been spread from generation to generation, consisting of beliefs and practices. These patterns might change or adapt to time, cultural, and social factors.

Before the Second World War, the Japanese family had a strict patriarchy structure where the head of the family are men. Upbringing and education of children, especially taking care of sons, were the responsibility of fathers, while mothers took care of the mother-in-law and husband. However, since the rights of all members of the modern society are equal, nowadays, the role of mother and father in the family is the same. That is why both are involved in the child's upbringing.

The concept of "amae" in the mother-infant relations

The relationship between Japanese mother and child is formed on the basis of interdependence. This concept is well described by the term "amae" which was introduced by Takeo Doi (1973). "Amae" was a simple word for the Japanese. However, it has been shaped as a great term after Takeo Doi's considering the indigenous Japanese concept of human relationships. According to him, "amae" (甘え) is often used to describe the relationship between the Japanese mother and the child, as well as to express their unity. The child tries to get the warmth and favor of the mother through good behavior, due to which he shows an unwillingness to move away from her. Thus, there become a close relationship

between them. The work of T. Doi “The Anatomy of Dependency” written for the term “amae”, gave a new look to this concept and became a bestseller (Befu H., 1986: 16). Soon this book was translated into English and became the basis of the dependency concept in Japan. As a result, this term has no direct translation, but its familiar definition interested many foreign researchers. According to T. Doi, from the psychoanalytic view, “amae” is not the feeling only between mother and infant, but also a universal relationship of patient and doctor, man and woman, who communicate warmly with each other. That is “an important aspect in any interpersonal relationship”. Even though Doi thought of “amae” as of a tendency of a human being that continuous from childhood to adulthood, he did not consider the possibility of change in every development’s stage.

Instead, he did not give a definite definition to the concept, but he made a great research on the lack of “amae” in childhood and the pathology of “amae” as well. A number of scientists have tried to get the right idea. For example, Y. Taketomo and H. Okonogi (1986), but their studies were unsuccessful without consensus (Taketomo Y., Okonogi H., 1986: 525-544).

K. Behrens (2004) acknowledged that it is impossible to describe the meaning and function of this term fully, and gave a multilateral definition of the “amae”. In that purpose, he divided the “amae” into two categories: instrumental and non-instrumental, and five types. These five types, in turn, are reflected in three stages (infancy, childhood, adulthood) and describe “amae” in different contexts. According to K. Behrens, only Amae I is non-instrumental and is more affective in nature, while the remaining four are instrumental, intuitive (Behrens K.Y., 2004:13).

The concept of “amae” is considered to be very similar to the Western concept of «dependency». However, there is a huge difference, because “amae” means “self-expression, tendency to coincide with others”, while dependence is “the individual’s dependence on someone” (Vereijken C.J., Riksen-Walraven J.M., Van Lieshout F.M., 199:442). Early researchers of Japanese sociology E.F. Vogel (1963) and T.S. Lebra (1976) studied the physical and psychological proximity of the Japanese mother and child, as well as their unity (Vogel E.F., 1963: 185). In particular, T.S. Lebra describes how interdependence of mother and child occurs in traditional practice. For example, sleeping, bathing, and carrying child on the back (Vogel E.F., 1963: 242). According to T. Doi, the mother and child’s proximity and sense of “amae” is very important for a healthy spiritual life in Japan. Due to this

argument, Hara and Wagatsuma (1974) point out that knowing when, how and to whom show “amae” is a sign of maturity in Japan (Wagatsuma H., Hara H., 1974: 185) However, in Western culture, adolescent is characterized by independence, while dependency is a view of childishness. However, according to Mizuta, Zahn-Waxler, Cole and Hiruma (1996) empirically the behavior “amae” is not only spread in Japan, but also in other countries. Referring to this research, “amae” characterizes the relationship between the child and mother, along with interdependence and the personal development of the child (Mizuta I., Zahn-Waxler C., Cole P. M., Hiruma, N., 1996: 141-159).

In Japan, self-recognition of the child is an important prerequisite for socialization. As a result, the main purpose of Japanese parents’ it to teach the child to communicate with other society members. In this context, the principle of not disturbing someone of Japanese might be the hardest one to teach. For example, Japanese mothers reported that the lack of social sensitivity is the most negative characteristic of the child. Because, if the child is crying out in public places and incommoded surrounding people, what should a mother do? In Japan, mothers do not scold or shout at an infant or a child. For this reason, the mothers need to calm the crying child and then, after the kid comes to the age of understanding, she should try to explain why it is not permitted to cry and disturb others (Lau A.S., 2006: 12-29).

If the pupils in the kindergarten or school are unable to agree on a thing, cannot share toys or other things, it is one of the purposes to educate them to solve the problem peacefully, considering that one’s private space cannot be invaded. In addition, non-disturbing is one of the criteria taken into account, when the Japanese mothers give the freedom their children to make decisions (Yamada H., 2004: 164-179). If it is a bad attitude for a child and a parent making trouble to others, making feel them comfortable, then an empathy (or “omoiyari” in Japanese) is one of the most important. Lebra believes that “omoiyari” (思ひ遣り) is the “feeling the emotions, desires, moods, feelings of others, helping to overcome obstacles” (Lebra T.S., 1976: 245). Befu (1986) and Vogel have shown that Japanese parents pay more attention to the spiritual development of the child than the United States and other countries (Befu H., 1986; Vogel E.F., 1963). The Omoiyari concept is taught not only by parents, but also by schools. In Japan, child education begins with absorbing the qualities necessary for human beings rather than reading, math, languages. Tobin, Wu and Davidson (1989) made a survey

with the teachers of in kindergartens of Japan, the United States, and China. During the interview, for the question "What should be taught in preschool centers" 31% of Japanese teachers answered as empathy, humility, and the ability to show concern for others. Comparably, 5% of Americans and 4% of Chinese responded similarly (Tobin J.J., Wu D.Y.H., Davidson D.H., 1991: 248).

Conclusion

Japan is a mono-ethnic country and its identity is determined by one language, nation, religion and country. However, the purpose of this research was to study the ethnic identity of the Japanese from the view of sociology and psychology, as well as to determine what kind of strategies are used in child rearing of the Japanese. The identity is the social identification of the individual and the process of self-identification because of organization life experience.

In the process of ethnic identity's development, a number of stages are linked to the phases of mental development of the child. They include early childhood, adolescence, and adulthood. Each of these stages has its own peculiarities in the perception of social skills. In this context, it was planned to consider the formation of Japanese ethnic identity by dividing into two stages, such as early and later socialization. Early socialization stage is about child rearing around the family, developing a common skills and Japanese mentality consciousness. In this work, special attention was given to this period.

Considering many theoretical and practical research on the topic of the study, came to the following conclusion.

The main purpose of Japanese child rearing is to teach the kindness, empathy, sensitivity,

sincerity, do not disturb others, and responsibility. In addition, one of the basic principles is not putting the child under harsh treatment, physical abuse and direct conflict. There is a view that conflict or shaming in public can cause negative consequences as low self-esteem and psychological problems in the future.

The close emotional relationship between Japanese mother and child is based on the concept of interdependence. It is usually explained by the term "amae". The child tries to get the warmth of mother by good behavior. The mothers, in turn, carry out the child's education at that moment. Making upset the mother, who always support a choose of the child, does not shout and yell at him, is the main fear of the kids and keeps him away from bad attitude.

Although the term "amae" and western "dependency" seem to be similar, the two have a significant difference. "Amae" is the process of self-expression process, harmonizing with others, while the «dependency» is the individual's dependence on others. As a result, "amae" is important not only between mother and child, but also in any interpersonal relationship. For example, the relations of teacher and student, doctor and patient, men and female.

Western researchers have seen a number of differences in observing the Japanese child rearing process. First of all, in western countries parents support child's total independence, whereas emotional dependence is important in Japan. Secondly, in the west, if child might be punished for any mistake, in Japan parents may close the eyes in it, trying to explain the mistake with warm words. As a result, it has been found that the American hypothesis that strict control is needed in the upbringing of ideal child does not comply with the Japanese practice.

References

- Official site of the President of the Republic of Kazakhstan. An article "Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity". URL: http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstans-identity (Accessed 30 July 2018).
- Official site of the President of the Republic of Kazakhstan. The President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev's Address to the Nation of Kazakhstan. January 31, 2017.
URL: http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memlekет-basshysy-nnazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar. (Accessed 30 July 2018)
- Holloway S.D., Nagase A. (ed.) (2014). Child Rearing in Japan // In book: *Parenting across Cultures: Childrearing, Motherhood and Fatherhood in Non-Western Cultures*. Springer, Dordrecht. 59-72 pp.
- Johnson F.A. (1993). *Dependency and Japanese Socialization: Psychoanalytic and Anthropological Investigations into Amae*. New York: New York University Press, 472 p.
- Imano N. (1988). *Edo kosodate jijō*. Tōkyō: Tsukijishokan, 195 p.
- Hendry J. (2010). *Marriage in Changing Japan: Community and Society*. London: Routledge, 274 p.

- Takao S. (1987). *Reflections on Japanese Language and Culture*. Tokyo: Iwanami shoten, 133-140 pp.
- Jolivet M. (1997). *Japan: the Childless Society?* London / New York: Routledge, 254 p.
- Kojima H. Child rearing concepts as a belief-value system of the society and the individual // In book: Stevenson H.W., Azuma H., Hakuta K. (Eds.). (1986). *A series of books in psychology. Child development and education in Japan*. New York: W.H. Freeman, 39-54 pp.
- Doi T. (2001). *The anatomy of self: the individual versus society*. Tokyo: Kodansha International, 168 p.
- Doi T., Bester J. (eng. trans.) (1981). *The Anatomy of Dependence: The Key Analysis of Japanese Behavior*. Tokyo: Kodansha International, 28-65 pp.
- Caudill W., Plath D.W. (1966). Who sleeps by whom? Parent-child involvement in urban Japanese families // Psychiatry: *Journal for the Study of Interpersonal Processes*. vol.29, no.4. 344-366 pp.
- Azuma H. (1986). Why study child development in Japan? // In book: Stevenson H.W., Azuma H., Hakuta K. (Eds.). *A series of books in psychology. Child development and education in Japan*. New York: W.H. Freeman, 3-12 pp.
- Hess R., Azuma H. (1991). Cultural support for schooling: Contrasts between Japan and United States. *Journal of Educational Researcher*. vol.20, no.9. 2-78 pp.
- White M., LeVine R. (1986). What is an “ii ko”? // In book: Stevenson H.W., Azuma H., Hakuta K. (Eds.). *A series of books in psychology. Child development and education in Japan*. New York: W.H. Freeman, 55-62 pp.
- Stone G., Davis U. (2015). Japanese American Father Involvement: An Exploratory Mode. *British Journal of Education, Society and Behavioral Science*. vol.10, no.1. 25-28 pp.
- National Women’s Education Center of Japan [NWECJ]. International comparative research on “Home Education” 2005 – Survey on children and the family life. URL: <http://www.nwec.jp/en/publish/page02.html> (accessed on 24.02.2018).
- Benesse Educational Research and Development Institute. First time parenting. URL: https://www.childresearch.net/data/ec/2007_01_03.html (accessed on 24.02.2018).
- Stevenson H.W., Stigler J.W. (1992). *The learning gap*. New York: Summit Books, 110-126 pp.
- Holloway S.D. (2010). *Women and family in contemporary Japan*. New York: Cambridge University Press, 256 p.
- Hendry J. (1992). *Becoming Japanese: the World of the Pre-School Child*. North America: University of Hawaii Press, 194 p.
- Befu H. The social and cultural background of child development in Japan and the United States // In book: Stevenson H.W., Azuma H., Hakuta K. (Eds.). (1986). *A series of books in psychology. Child development and education in Japan*. New York: W.H. Freeman, 13-27 pp.
- Taketomo Y., Okonogi H. (1986). Amae as Metalanguage: A Critique of Doi’s Theory of Amae. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*. vol.14, no.4. 525-544 pp.
- Behrens K.Y. (2004). A multifaceted view of the concept of amae: Reconsidering the indigenous Japanese concept of relatedness. *Human Development*. vol. 47. 1-27 pp.
- Vereijken C.J., Riksen-Walraven J.M., Van Lieshout F.M. (1997). Mother–infant relationships in Japan: Attachment, dependency, and amae. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. vol. 28. 442-462 pp.
- Vogel E.F. (1963). *Japan’s new middle class: The salary man and his family in a Tokyo Suburb*. Berkeley, CA: University of California Press, 385 pp.
- Lebra T.S. (1976). The social mechanism of guilt and shame: The Japanese case. *Anthropological Quarterly*. vol.44, no.7. 241-255 pp.
- Wagatsuma H., Hara H. (1974). *Shitsuke (‘Cultural background of childrearing in Japan’)*. Tokyo: Kobundo. 348 pp.
- Mizuta I., Zahn-Waxler C., Cole P. M., Hiruma, N. (1996). A cross-cultural study of preschoolers’ attachment: Security and sensitivity in Japanese and US dyads. *International Journal of Behavioral Development*. vol. 19. 141-159 pp.
- Lau A.S. (2006). *Japanese Mothers’ Parenting Styles with Preschool-Age Children*. BYU Scholars Archive, 12-29 pp.
- Yamada H. (2004). Japanese mothers’ views of young children’s areas of personal discretion. *Child Development*. vol. 75. 164-179 pp.
- Tobin J.J., Wu D.Y.H., Davidson D.H. (1991). *Preschool in three cultures: Japan, China, and the United States*. New Haven: Yale University Press, 248 p.

Ем Н.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

ГЕНДЕРНЫЙ ВОПРОС: ДВОЙНАЯ ДИСКРИМИНАЦИЯ ДЗАЙНИШИ В ЯПОНИИ

Данная работа выполнена при поддержке Japan Foundation Fellowship 2018

Гендерный вопрос в азиатских странах всегда оставался в центре внимания современных исследователей. Место женщины в японском обществе определено патриархальными традициями, основанными на традиционных устоях общества. В данной работе на основе анализа литературы по вопросам корейцев в Японии автор рассматривает социальный статус корейских женщин в Японии. Трудности, с которыми сталкиваются женщины, связаны с этнической дискриминацией со стороны японского общества. Кроме того, особенности социально-экономического положения женщин усугубляются патриархальными традициями в собственных семьях корейских женщин в Японии.

На основе статистических данных о занятости корейцев в жизнедеятельности общества за последние двадцать лет были выявлены основные направления мобильности для корейских мужчин. Автор предполагает, что в связи с меняющимися историческими условиями, социальный статус корейских мужчин имеет возможность продвижения по социальной лестнице в японском обществе. Однако корейские женщины все еще остаются за пределами социальной мобильности. Перспектива изменения данной ситуации еще сомнительна.

Ключевые слова: корейцы в Японии, статус, дискриминация, гендер, семья, занятость.

Yem N.

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Gender Question: Double Discrimination of Zainichi In Japan

This work was supported by Japan Foundation Fellowship 2018

The gender issue in Asian countries has always been the focus of modern researchers. The place of women in Japanese society defined by patriarchal attitudes based on traditional patriarchy. In this paper, based on an analysis of the literature on Koreans in Japan, the author examines the social status of Korean women in Japan. The difficulties faced by women, related to ethnic discrimination on the part of Japanese society. In addition, features of socio-economic status of women exacerbated by patriarchal traditions in their own families of Korean women in Japan.

On the basis of statistical data on employment of Koreans in the life of society over the last twenty years have identified the main directions of mobility for Korean men. The author suggests that in response to changing historical circumstances, the social status of Korean men has the opportunity to promote social mobility in Japanese society. However, Korean women still remain outside the social mobility. The prospect of changing this situation is still questionable.

Key words: Koreans in Japan, status, discrimination, gender, family, employment.

Ем Н.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Гендерлік мәселе: Жапониядағы эмигранттарды екі еселік кемсітушілік

Japan Foundation Fellowship 2018 қолдауымен жасалды

Азиялық елдердегі гендерлік мәселелер әрқашан заманауи зерттеушілердің назарын аударған. Жапон қоғамындағы әйел адамның орны қоғамдық дәстүрлі қағидаттармен негізделген патриархалды дәстүрмен анықталған. Осы мақалада Жапониядағы корей мәселелері бойынша әдебиеттерді талдау негізінде автор көріс әйелдердің Жапониядағы әлеуметтік мәртебесін зерттейді. Әйел адамдар тап болатын қыындықтар көбінесе жапондық қоғамның әтникалық кемсітушілігімен байланысты. Бұдан басқа, әйелдердің нақты әлеуметтік-экономикалық орны Жапониядағы көріс әйелдерінің отбасыларындағы патриархалдық дәстүрлермен қынданылады.

Көрістердің соңғы жиырма жыл ішінде жұмыс істеуі туралы статистикалық деректерге сүйенсек, корейлік ер адамдар үшін үтқырылыштың негізгі бағыттары анықталды. Автордың айтуынша, тарихи жағдайларға байланысты корейлік ер адамдардың әлеуметтік мәртебесі жапондық қоғамда әлеуметтік сатымен жоғарылауға мүмкіндік береді. Алайда, көріс әйелдері әлі күнге дейін әлеуметтік үтқырылыштан тыс қалады. Бұл жағдайдың өзгеру перспектиvasы әлі де күмәнді.

Түйін сөздер: Жапониядағы корейлер, мәртебе, кемсіту, гендер, отбасы, жұмыспен қамту.

Введение

После Второй мировой войны статус женщин в Японии официально был признан равным с мужчинами. Однако в реальной жизни традиционные устои общества оказались сильнее проповещенных с участием мирового сообщества. Правовую основу для улучшения положения женщин разрабатывали с участием США. Конституция Японии предоставляла право голоса женщинам, равные возможности с мужчинами на получение образования и равную оплату труда. В 1986 году был принят Закон о равных возможностях трудуоустройства, однако в социальном плане женщины фактически не имели возможность на трудовую занятость в связи с продолжительностью рабочих часов и доминировании мужчин на рынке труда. Устойчивая традиция женщин в их роли в семье может предположить, как правило, неполный рабочий день с небольшим заработком. Тем не менее, в 2014 году женщины составляли 42,7% рабочей силы в Японии, при этом высокая доля женщин работающих на неполный рабочий день. На 2012 год среди всех занятых неполный рабочий день 77% были женщинами. Соответственно, уровни доходов мужчин и женщин в Японии значительно отличаются. Среднестатистическая работающая женщина зарабатывает на 40% меньше, чем среднестатистический мужчина. Только одна десятая часть руководящих должностей принадлежит женщинам, остальные, как правило, заняты на должности среднего офисного работника,

который выполняет «задачи розовых воротничков», – секретари и канцелярские сотрудники.

Положение женщины определялось семьей. Женщина традиционно видела свою роль в служении мужчинам: молодые женщины служили отцам, замужние – мужьям, пожилые женщины отдавали дань сыновьям. Современная роль женщины в социальном понимании устойчиво сохраняется в современной Японии. Такая ситуация в значительной степени схожа со статусом женщины в корейском патриархальном обществе. Женщины-дзайниши в Японии, оказавшись в экономически неравноправном положении с мужчинами, также испытывали на себе трудности традиционных стандартов семейной жизни.

История появления корейцев на Японских островах привела к закреплению за корейцами в Японии термина «дзайниши». Более чем семимиллионная община зарубежных корейцев почти на всех континентах мира признает корейцев в Японии как одну из многочисленных. Корейцами в Японии (在日韓国人 • 在日本朝鮮人 • 朝鮮人 Zainichi-Kankoku-Jin или Zainihonchosejin или избранность джин) являются этнические корейцы, имеющие статус постоянного резидента в Японии, или ставшие гражданами Японии, иммиграция которых Японию произошла до 1945 года или они были потомками этих иммигрантов. Они представляют собой отличную группу из южнокорейских граждан, которые эмигрировали в Японию после окончания Второй мировой войны и разделения Кореи. Термин «Zainichi Korean» относится только к долгосрочным ко-

рейским жителям Японии, которые прослеживают свои корни в Корее под японским правлением. Таким образом, это отличная от более поздней волны корейских мигрантов группа корейцев, которая пришла в основном в 1980-х годах и от довоенных иммигрантов, относящихся к древности, которые сами могут быть предками японского народа.

В 2014 году в Японии проживало более 855 725 этнических корейцев. По данным Министерства внутренних дел и связи, в 2016 году зарегистрировано 453 096 южнокорейцев и 32 461 кореец (朝鮮人 Chōsen-jin) (те «корейцы» не обязательно имеют северокорейскую национальность).

В данной работе автор стремится раскрыть особенности социальной структуры корейского общества и определить гендерное неравенство для корейцев в Японии в том числе.

Методологией исследования является изучение дискурса историографической базы по вопросам социальной структуры японского общества, социальных изменений для корейцев в Японии, гендерного неравенства, а также систематизация статистических материалов Японии. Кроме того, работа была обогащена данными наблюдения в период пребывания в г. Токио в рамках исследовательской программы Японского фонда (2018 г.). Личные наблюдения помогали оценивать репрезентативность имеющегося источникового материала.

В качестве плана исследования автор сначала покажет проблему гендерного неравенства в японском обществе на примере уровня занятости мужчин и женщин на японском рынке труда. Затем социальный статус корейцев будет изучен по данным статистики и обзора литературы, гендерный вопрос будет освещен при участии статистических материалов, для корейцев в частности. В заключении автор даст анализ результатов исследований по женскому вопросу дзайниши женщин в Японии.

Доступ к базе данных был предоставлен Национальной библиотекой Токийского университета в период июнь – август 2018 г. при поддержке Японского фонда. Работа осуществлялась в рамках исследовательского проекта «Социальная мобильность как фактор сохранения этнической идентичности: сравнительный анализ корейцев в Японии и СНГ». Автор выражает благодарность профессору Токийского университета Тономура Масару, а также докторанту Юсаку Фукухара за предоставленную возможность доступа к библиотечным фондам университета.

Гендерное неравенство на рынке труда Японии

В академической литературе японское общество всегда считалось этнически гомогенным и классово однородным. Однако в последнее время считается, что в Японии происходит разрыв общества, когда социальное расслоение определяется по профессиональной занятости, этнической и гендерной принадлежности. В Японии существует традиция наследования классового положения. Однако, действуют стратегии социальной мобильности, которые основаны на «поведенческих стратегиях разных сословий в процессе социализации», основанных на уровне образования, уровне профессиональных навыков. Среди них есть стратегии гендерного поведения, например, «идеал матерей-одиночек»; а также этнические стратегии, которые показывают отличные от японцев методы достижения в процессе адаптации в японском обществе (Ishida H., Slater, D.H., 2010).

В последнее время можно увидеть женщин из класса белых воротничков во многих городах Японии в позднее время в компании мужчин, только женщин, и даже в одиночестве в ночное время. В конце рабочей недели на оживленных и тихих улицах городов пабы, бары, а также изакайя (izakaya (居酒屋)) один из видов неформальной японской пивной) отличаются многочисленностью женщин. Еще лет двадцать назад публичная жизнь женщин была ограничена только дневными часами и была связана только с функциями жены, матери, в крайнем случае, члена общественной организации района. После преодоления кризиса в начале 1990-х годов для женщин были предоставлены новые возможности широкой профессиональной деятельности в качестве «белых воротничков», социальных отношений и новых форм потребления. Исторически женская сфера домашнего хозяйства постепенно стала меняться на публичную сферу наемного труда. В 2010 году женщины составляли 42,6% всех сотрудников компаний, при этом они занимали в основном более низкие слои корпоративного рынка труда. Только 45,3% всех женщин-сотрудников в 2010 году были заняты полный рабочий день, что резко контрастирует с 80,1% для мужчин.

В начале 2000-х годов международные стандарты гендерного распределения на предприятиях в Японии стали обращать на себя внимание. В результате конкурирующих условий японские фирмы стали присоединяться к такой политике и разрабатывать кодексы корпоративной системы

мы. Однако анализ 800 японских фирм показал, что менеджеры в корпоративной организации стремятся к гендерному разнообразию только в высших рядах своей организации. Большой гендерный разрыв остается на всех других уровнях структуры организации в Японии (Mun, E., Jung, J., 2018).

Однозначно, правительство постепенно меняло традиционное положение женщины в иерархии корпоративного труда, принимая ряд законодательных мер, чтобы решить проблему нехватки рабочей силы из-за стареющего населения и сокращения рождаемости. Однако женщины по-прежнему воспринимаются многими работодателями как «недостаточно используемый расходный и дешевый источник труда». Хотя некоторые работодатели согласились с тем, что «женщины более трудоспособны, чем мужчины, склонны работать на более низкую зарплату, соглашаться на более низкую позицию, принимать решения в повседневных задачах и не жаловаться». Для многих женщин временное место или неполный рабочий день расценивались как возможность поддержать экономическую стабильность, но для некоторых гибкость таких предложений рассматривалась как «трамплин для обеспечения полной занятости позже». При этом предложения они получали от компаний не среднего масштаба, например, строительных корпораций Ebata и Fujita. В таких случаях женщины получали более высокую степень экономической независимости, а некоторые поднялись по карьерной лестнице и стали корпоративными менеджерами. Исследователи свидетельствуют, что в настоящее время женщины-менеджеры по-прежнему составляют небольшое меньшинство всех корпоративных менеджеров в Японии, на которые приходится менее 10%, но их число, тем не менее, утроилось в процентном отношении с 1980-х годов (Ho, S.L., 2015).

Конфуцианская идеология подчеркивает строгие иерархические отношения между мужчинами и женщинами и среди поколений. Однако, в исследованиях было найдено, что женщины в восточноазиатских обществах поддерживают как условия, приводящие к участию женщин в рабочей силе, так и традиционное отношение к гендерным ролям. Эгалитарный рынок труда при сохранении традиционных гендерных отношений был определен как возможный к реализации на примере рынка Тайваня. Однако в Японии в условиях быстрой индустриализации, конфуцианские стандарты восприятия мужской роли как кормильца семьи и женской роли как

хранительницы семейного очага остаются сильными. До сих пор женщины в Японии с высокообразованными мужьями воздерживаются от повторного входа на рынок труда после брака (Takeuchi M., Tsutsui, J., 2016).

По данным на 2014 год, уровень участия мужчин в рабочей силе составляет 80,3%, доля участия в рабочей силе для женщин в возрасте 15-64 лет составляет 66 % для Японии. В условиях низкого уровня рождаемости, а также проблемы «стареющего населения» низкое участие женщин в рабочей силе представляет собой неизбежную обеспокоенность страны в отношении экономического роста. Хотя число высокообразованных женщин увеличилось в Японии, этот факт не нашел еще полного отражения в участии женщин в рабочей силе. В исследованиях было отмечено, что по мере того, как все больше женщин достигают высшего образования и участвуют в рабочей силе, у них меньше шансов иметь детей и инвестировать время в деторождение. На самом деле, стресс на работе и отсутствие баланса между работой и жизнью считаются очень важными факторами в том, что женщины не вступают в брак. В свою очередь, женщины, которые находятся в составе рабочей силы, часто остаются одинокими, в то время как те, кто выходит замуж, в конечном итоге бросают работу для содержания своих семей и дома (Kang, J.S., 2017).

Социальный статус корейцев в Японии

Историографический обзор литературы показал, что в сравнительно небольшом объеме исследований есть результаты как количественных, так и качественных анализов социально-экономического неравенства корейцев в Японии.

Количественный метод исследования социальных позиций корейцев в Японии использовал Toshiyuki Tamura в одной из своих работ «The status and role of ethnic Koreans in the Japanese economy». Он одним из немногих оценил численность корейского населения на основе ежегодных данных переписей в Японии в течение всего колониального периода 1910-1945 гг., а также в 1950-1980 гг. по расселению в префектурах, по полу и роду деятельности (Tamura, T., 2003). Ограниченные возможности количественных методов исследования автор объяснил их отсутствием. Косвенные результаты могут быть получены кроме переписей населения в ежегодных данных, собранных в соответствии с Законом об иммиграционном контроле и Законом о регистрации иностранцев. Однако, система ре-

гистрации иностранцев в Японии была и остается очень сложной.

Статистические данные о зарегистрированных иностранцах, которые собираются в Министерстве юстиции, начиная с 1960-х годов, анализировал Kim Bumsoo в исследовании «Changes in the Socio-economic Position of Zainichi Koreans: A Historical Overview. Survey Article». Такие данные выходили в печать каждые пять лет до 1975 года. После 10-летнего перерыва он был опубликован снова в 1985 году, затем два раза в год до 1995 года и ежегодно с 1996 года по настоящее время. Каждый выпуск содержит данные о распределении зарегистрированных иностранцев в Японии по национальности, оккупации, полу, возрасту, месту жительства и статусу проживания (данные на распределение по профессиям, исчезли из 2000 года выпуска) (Kim, B.S., 2011).

Другой источник, который использует Ким Бумсо Hokoku Chosa Kokusei (Перепись населения Японии). Данные переписи выпускает Бюро статистики управления и координации Агентства, которое проводит переписи населения один раз каждые пять лет. Бюро статистики начало предоставлять «Специальные таблицы об иностранцах» начиная с 1985 года (Kim, B.S., 2011).

Существует ряд исследований на японском языке, которые проводятся в национальном масштабе и не акцентируют внимание на корейцах в Японии. Такие источники могут лишь косвенно предоставлять сведения о социально-экономических характеристиках корейцев. Например, «национальные обследования социальной стратификации в Японии».

Также существует очень ограниченное количество узких исследований по корейцам в Японии. Так, Ассоциация молодых корейских бизнесменов в Японии в 1996 году провела опрос только корейских мужчин в возрасте старше 20 лет. Результаты показали, что в начале 1990-х годов у мужчин-корейцев в среднем был не-

сколько выше статус профессиональных достижений и индивидуальных доходов, чем ранее. Данные не несут высокую репрезентативность, так как показатели по корейцам ограничивались конкретными региональными результатами, а также сравнивались с большинством населения Японии (Kim, M.S., 2003). Однозначно, что факт проведения подобного исследования только с участием женщин ярко характеризует патриархальные взгляды внутри корейского общества в Японии.

По данным исследователей, с середины 1980-х по начало 2000-х годов ситуация с занятостью корейцев на японском рынке труда постепенно улучшается. Динамика роста прослеживается от 61,5% в 1985 году до 59,7% в 2000 г. Одновременно среди корейцев в Японии наблюдается рост числа безработных – от 7,6% в 1985 году до 8,2% в 2000 г. Несомненно, разница в числе трудоустроенных по годам находится в прямой зависимости от состояния социально-экономического развития страны, а также ситуации на мировом рынке. Так называемое «потерянное десятилетие» 1990-х годов демонстрирует самый высокий уровень безработицы корейцев в Японии – 8,5% в 1995 году. Если рассматривать данные в разрезе гендерных различий, то очевидно, что положение женщин на рынке труда по сравнению с мужчинами выглядит удручающим. Процентное соотношение отличается почти в два раза. Если в 1985 году среди трудящихся доля мужчин составила 78,5%, то женщины показали только 44,3% участия. При этом, доля безработных мужчин также была выше. Это можно объяснить превосходством мужчин в общей численности корейского населения. В дальнейшем долевое соотношение безработных среди мужчин и женщин дзайниши примерно одинаковое и не превышает 8,6% на примере мужчин в 1995 году (Таблица 1)

Таблица 1 – Показатели участия рабочей силы и безработицы для корейцев в Японии, 1985-2000 годы (в процентах)

	2000			1995			1990			1985		
	всего	муж.	жен.									
Занятые	59.7	74.6	46.8	61.4	77.8	46.3	60.8	77.2	45.1	61.5	78.5	44.3
Безработные	8.2	8.5	7.8	8.5	8.6	8.4	6.1	6.3	5.9	7.6	8.4	6.3

а. Участие рабочей силы определяется как отношение людей в рабочей силе к лицам старше 15 лет.

Источник: японская перепись.

Для более полного понимания социальных позиций корейцев на рынке труда Японии важно продемонстрировать виды занятости по положению в социальной иерархии организационной структуры предприятий. К сожалению, данные переписи не демонстрируют процентное соотношение характеристик. Однако можно увидеть, что корейцы в Японии представлены в качестве «работодателей», «сотрудников», «частных предпринимателей», а также работников в семейном домашнем хозяйстве (можно предположить, что сюда включается семейный бизнес).

Соотношение мужчин и женщин по всем показателям подтверждает численное преобладание мужчин по всем позициям. Единственной сферой занятости, где женщины представлены в большем количестве, остаются «временные сотрудники». По данным переписи в 2000 г., в качестве временных сотрудников было зарегистрировано 12 300 мужчин и 19 141 женщины. Обращает на себя внимание высокая доля женщин, занятых в качестве «регулярных сотрудников». Если раньше отмечалось, что мужчин в этой сфере занятости было в два раза больше, чем женщин, то в 2000 г. мужчин насчитывалось 72 546, а женщин 53 155, что на 27% меньше, то есть всего на четверть.

Важные сведения предоставляют данные о руководящих сотрудниках среди корейцев в Японии. Факт наличия таковых превзошел ожидания, мужчины занимали эти позиции

в количестве 20 595 человек, женщины были представлены меньше только в три раза. Это свидетельствует, что по данным переписи населения статус корейцев внутри этнической группы однозначно разделяется, кроме того, женщины постепенно занимают позиции руководителя (7 002 в 2000 г.)

Для каждой этнической общности, находящейся вне своей этнической территории, в академической литературе отмечался факт этнического предпринимательства как одного из путей повышения социально-экономического статуса. Важно отметить, что и для корейцев по данным переписи были выделены частные предприниматели, как самостоятельно занятые, работающие с другими, так и самостоятельно занятые, не использующие труд других. В обеих группах корейцы в Японии насчитывали примерно одинаковое количество занятости (26 047 и 26 632 соответственно). Важным является тот факт, что в числе самостоятельно занятых были определены женщины, причем в обеих группах: самостоятельно занятые, работающие с другими – 6 668; самостоятельно занятые, не использующие труд других – 7 861. Таким образом, женщины в частном предпринимательстве в три раза имеют меньшие позиции по сравнению с корейскими мужчинами. Доля семейных работников закономерно превышает среди корейских женщин, они представили 13 934, в противовес мужчин – 4 477 человек (Таблица 2).

Таблица 2 – Уровень занятости корейцев в Японии, 2000 год

	Работодатели	Сотрудники				Частный предприниматель		Семейные работники
		всего	регулярные	временные	руков. работники	(1)	(2)	
Корейцы	255,880	157,142	125,701	31,441	27,597	26,047	26,632	18,411
мужчины	148,086	84,846	72,546	12,300	20,595	19,379	18,771	4,477
женщины	107,794	72,296	53,155	19,141	7,002	6,668	7,861	13,934
Япония в целом								
всего	62,977,960	48,763,386	42,042,051	6,721,335	3,517,151	2,047,417	4,884,000	3,761,408
мужчины	37,248,770	28,417,698	26,179,128	2,238,570	2,672,669	1,674,021	3,789,757	692,880
женщины	25,729,190	20,345,688	15,862,923	4,482,765	844,482	373,396	1,094,243	3,068,528

а. (1) самостоятельно занятых, работающих с другими; (2) самостоятельно занятых, не использующих других.

Источник: японская перепись.

Так, в 2008 году южнокорейский профессор Kim Bumsoo в своей работе «Bringing class back in: the changing basis of inequality and the Korean minority in Japan» сравнил значимость этнической дискриминации по сравнению с социальным неравноправием. Он получил результат: этническое неравенство между корейцами и японцами значительно сократилось за последние десятилетия, в то время как классовое неравенство среди корейцев значительно увеличилось (Kim, B.S. (2008). Личные истории, воспоминания и мнение по вопросам дискриминации, национализации, полученные путем углубленного интервью с 26 корейцами-дзайниши, предоставили возможность качественного анализа вопроса, акцентируя внимание на женщинах-дзайниши.

Социальные достижения во многих случаях зависят от уровня социальной коммуникации. Между людьми складываются различные уровни доверия или недоверия. Социальные дистанции между людьми формируются на основе социально-психологических стереотипов, присущих титулальному этносу в отношении этнических меньшинств или иностранцев. Концепции социальной дистанции основаны на шкале социолога Emory Bogardus, которая измеряет готовность людей участвовать в социальных контактах различной степени близости с членами различных социальных групп, таких, как расовые и этнические группы. По данным небольшого исследования, были протестированы семь этнических групп в Японии. Общая социальная дистанция была распределена следующим образом: айны, которые являются коренными жителями Японии (92%), буракумины, изгои японского общества (84%), жители Японии корейского происхождения, жители китайского происхождения (82%), выходцы из Бразилии (87%), Окинавы (97%) и представители из Юго-Восточной Азии (тайцы, вьетнамцы и филиппинцы) – 81%. Корейцы в Японии заняли «среднюю позицию». Так, среди жителей Токио 13%, Наха – 14%, Саппоро – 17% сказали, что не исключают, что могут вступить в брак с корейцами. Социальная дистанция на уровне «близкого друга» была подтверждена респондентами для городов Наха – 36%, Саппоро – 46% и Токио – 53%. В целом результаты показали высокий уровень принятия в японском обществе. Однако комментарии к анкетам показали, что «значительная часть людей имеет весьма негативные взгляды на многие из этих меньшинств». Тема социальной дистанции, предубеждения и дискриминации становится еще актуальнее, ситуация, когда один японский

профессор сказал, что «мы не должны включать буракумин в наше исследование», ярко демонстрирует реальность стереотипного поведения японцев в обществе (Ball, R., 2009).

Теория социальной идентичности была протестирована через рассказы представителей этнических меньшинств в моноэтничной Японии, которая все еще отрицает наличие меньшинств в стране и классифицирует их как «иностранные народы». Таким образом корейские женщины воспринимают свое положение в японском обществе? Теория социальной идентичности – теория, описывающая направление индивидуального знания о принадлежности к определенной социальной группе, имеющее эмоциональное и оценочное значение для индивида и его членства в группе. Развитие теории социальной идентичности тесно связано с польским социологом Анри Тэшфелом. Согласно этой теории, осознание человеком его места в социуме базируется на отнесении себя к определенной социальной группе. Методом исследования послужили истории из интервью 14 представителей из числа айнов, буракуминов и корейцев.

Социальная идентичность на личном уровне дзайниши показала, что корейцы приближают себя больше к японцам, однако, сохраняя верность историческому прошлому, считают себя корейцами по крови. Так, в одном из интервью женщина третьего поколения корейцев сказала: «Кто родился и вырос в Японии, всю жизнь будет мучиться в поисках своей личности». Хотя она считает, что японка, принадлежащая к Zainichi, помешала идентифицировать себя как японку. Когда она приехала в Южную Корею для короткого путешествия, она поняла, что «Южная Корея не является ее страной, и она не является кореянкой, она была японкой».

Значимость исторической памяти определяет место в японском обществе у представителей старшего поколения. Так, женщина-дзайниши сообщила: «Вы можете быть любой национальности, но одна вещь, я не могу стать гражданином Японии. Мы не должны забывать о войне. Мы находимся здесь из-за войны. Мы не можем терять то, что наши предки сохранили важность быть Zainichi корейцем». Историческое наследие колониализма свойственно первому поколению корейцев. Третье и четвертое поколения считают: «Я могла бы согласиться с Zainichi происхождением и гордиться тем, что я Zainichi, быть Zainichi это индивидуальность.... Однако иногда я чувствую, моя принадлежность к Zainichi является одним из препятствий. Я хочу быть япон-

кой. Я считаю себя японкой, но я не могу сказать, что я японка, потому что моя национальность – южная кореянка (Htun T.T., 2012).

В 2007 году был опубликован отчет исследователей дзайниши женщин в Японии о своем видении дискриминации в Японии. Это был своеобразный протест против этнической дискриминации в Японии, а также внутри корейского общества, где «мужчины и женщины будут жить вместе и разделять ответственность». Участниками опроса стали 818 респондентов из числа дзайниши женщин. Среди них были представлены южнокорейские граждане, корейцы из числа постоянных резидентов в Японии, а также корейцы с японским гражданством. Женщины свидетельствовали об ограничении трудовой занятости только в пределах домашнего хозяйства и ухода за детьми. Их высказывания о занятости и о типах рабочих мест свидетельствуют, что дискриминация по полу и этническая дискриминация существуют, но хорошо скрываются на рабочем месте, поэтому они остаются в числе не занятого и экономически не обеспеченного населения, даже в сравнении с корейскими мужчинами. По их сведениям, только 88 респондентов использовали отпуск по беременности и родам, а 21 – отпуск по уходу за ребенком. Число женщин, которые могут иметь детей со стабильной занятостью, довольно ограничено. Работодатели по-прежнему отказывают в работе женщинам из-за их гражданской идентификации, а также использования ими корейских имен.

Вопрос о важности преодоления этнической дискриминации был актуализирован в опросе об использовании корейского имени. Известно, что корейцы в Японии присвоили себе японские имена. Большинство исследований утверждают, что Имперская Япония вынудила корейцев изменить свои «корейские» имена на «японские» имена. Генерал-губернатор Кореи Джири Минами (1936-1942) санкционировал в 1939 г. указ №19, который требовал принятие фамилии по японскому образцу. Постановление №20 в 1940 году разрешало изменение своего имени согласно корейскому семейному праву. Политика давления о принятии японских имен So-shi Kai-meи привела к тому, что в силу этнической схожести японцев и корейцев корейцы стали т.н. «невидимым меньшинством», предпочитая использовать японский стиль имени (Tsumei), избегая любой случай дискриминации со стороны японского общества. По данным опроса, «работает с корейским именем» – 34%, «хочет быть занятым с корейским именем» – 9%; «не думала об этом»

– 17%; «не хочет использовать корейское имя» – 4%; «не использует корейское имя на рабочем месте» – 2%; другое – 4%; нет ответа – 30% (Yang, U. 2007).

По данным бюро по вопросам гендерного равенства Японии, доля женщин на руководящих должностях увеличилась с 1999 года до 2009 года, включая министров – от 4,8% до 11,8%, губернаторов префектур – от 0,0% до 6,4% и управленческих членов частных компаний – от 2,4% до 6,6%. На фоне этих показателей в 2000-2008 годы на основе национальных показателей было проведено исследование, в ходе которого было признано, что образ женщины, которая находится дома и заботится о своей семье, культивируется на телевидении. По результатам исследования, значимость этого влияния остается еще высокой причем для всех возрастных категорий. Политика правительства в отношении гендерного равенства осуществляется с 1999 года, когда был введен Основной закон, который формулировал ответственность национального правительства, местные органы власти и граждан в реализации равенства общества, в котором мужчины и женщины имеют равную возможность участвовать в социальных мероприятиях, исключив ограничения в стереотипном понимании «мужчина – на работе, а женщина – дома». Учитывая, что прошло десятилетие с принятия нового законодательства, а «воз и ныне там». Автор делает вывод, что телевидение своеобразно оказывает препятствие осуществлению данного направления политики. Япония до сих пор остается на задних позициях среди стран по показателям гендерного равенства (Yamamoto, M., Ran, W., 2014).

Mainichi Japan 20 марта 2018 года опубликовала новость «Korean resident of Japan's legal battle for dignity ends in her favor but problems remain». Внештатный писатель Ли Син Хи, 46 лет, подала иск в Окружной суд Осаки в августе 2014 года против «Zainichi tokken o yurusenai shimin no kai» («Гражданской группы, которая не прощает особых прав для корейских жителей Японии», или «Зайтокурай») и председателя Макото Сакураи, требуя компенсации в размере 5,5 млн. иен. Ли утверждала, что группа оскорбляет ее, называя ее «старой корейской каргой» во время митингов в районе Санномия в Кобе и «беззаконном корейском» в Твиттере. Окружной суд постановил в сентябре 2016 года, что Зайтокурай сделал заявления с намерением разжечь и усилить дискриминацию в отношении корейских жителей Японии и приказал группе выплатить

Ли 770 000 иен за ущерб. По словам адвоката Ли, в июне 2017 года Верховный суд Осаки стал первым судом, признавшим, что истец подвергся «сложной дискриминации» - по делу Ли, этнической и гендерной дискриминации.

Таким образом, на сегодняшний день все еще существует проблема этнической дискриминации в отношении корейцев в Японии. Более того, женщины-дзайниши испытывают гендерную дискриминацию как со стороны японского общества, так и в собственных семьях.

Конфуцианские традиции в Японии имеют сильные корни. Мужчина является главой семейства, фирмы, государства. Женщина несет на

себе ответственность за распределение расходов на содержание семьи, за создание условий для мужа как основного добытчика в семье. Она заботится о детях и родителях, несет ответственность за сохранение и поддержание этнической культуры в виде соблюдения традиций и обрядов, поддержание корейской кулинарии, на ее плечи ложится ответственность за сохранение этнической идентичности корейской общины в Японии. Роль женщины-дзайниши в формировании менталитета будущих поколений очень значима. Ситуация во многом должна измениться в отношении гендерного неравенства для корейцев в Японии.

Литература

- Ball, R. (2009). Social distance in Japan: an exploratory study. *Michigan Sociological Review*, 23, 105-112.
- Ho, S.L. (2015). ‘License to drink’: White-collar female workers and Japan’s urban night space. *Ethnography*, 16(1), 25–50.
- Htun T.T., (2012). Social identities of minority others in Japan: listening to the narratives of Ainu, Buraku and Zainichi Koreans. *Japan Forum*, 24(1), 1-22
- Kang, J.S. (2017). Evaluating Labor Force Participation of Women in Japan and Korea: Developments and Future Prospects. *Asian Journal of Women’s Studies*, 23(3), 294-320, DOI: 10.1080/12259276.2017.1351589
- Kim, B.S. (2011). Changes in the Socio-economic Position of Zainichi Koreans: A Historical Overview. *Social Science Japan Journal*, 14(2), 233–245
- Kim, M.S., (2003). Ethnic Stratification and Inter-generational Differences in Japan: A Comparative Study of Korean and Japanese Status Attainment. *International Journal of Japanese Sociology*, 12(1), 6–16.
- Kim, B.S. (2008). Bringing class back in: the changing basis of inequality and the Korean minority in Japan. *Ethnic and Racial Studies*, 31(5), 871-898
- Mun, E., Jung, J. (2018). Change above the Glass Ceiling: Corporate Social Responsibility and Gender Diversity in Japanese Firms. *Administrative Science Quarterly*, 63(2), 409–440.
- Ishida H., Slater, D.H. (2010). Social class in contemporary Japan: Structures, Sorting and Strategies. (2010). London and New York: Routledge
- Takeuchi M., Tsutsui, J. (2016). Combining Egalitarian Working Lives with Traditional Attitudes: Gender Role Attitudes in Taiwan, Japan, and Korea. *International Journal of Japanese Sociology*, 25(1), 100-116
- Tamura, T. (2003). The status and role of ethnic Koreans in the Japanese economy. In. C. F. Bergsten and I. Choi (Eds.), *The Korean Diaspora in the World Economy*. pp. 77-99.
- Yamamoto, M., Ran, W. (2014). Should Men Work Outside and Women Stay Home? Revisiting the Cultivation of Gender-Role Attitudes in Japan. *Mass Communication and Society*, 17, 920–942.
- Yang, U. (2007). Highlighting Multiple Discrimination: Survey Report by Zainichi Korean Women on Ourselves. *Women’s Asia 21 Voices from Japan*, 18, 41-43

FTAMP 17.81.31; 03.81.37

¹Тұяқбаев Ө.О., ²Мевлут Ердем

¹PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазак ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., е-mail: omirabuali@gmail.com

²PhD докторы, көмекші-профессор, Хаджеттепе университеті, Түрция, Анкара қ.
e-mail: mevluterdem@gmail.com

«ХАДИҚАТ АЛ-‘АРИФИН» ЖӘНЕ ҚОЛЖАЗБА НҰСҚАЛАРЫ

Академиялық ортада Ислам дінінің мистикалық бағыты – суфизмнің тарихы мен теориясы зерттелген іргелі еңбектердің саны жыл санап артып келеді. Соңғы жылдары шағатай тілінде-гі діни шығармаларға зерттеушілердің қызығушылығы артып, ондағы деректермен жекелеген аймақтардағы «халықтық, исламның»¹ қалыптасу тарихын, ерекшелігін зерделеу карқын алды. Зерттеушілердің қызығушылығын тұдымған шағатай тіліндегі ортағасырық шығарманың бірі – иасауи сопылық, мектебінің ірі екілі Исхақ қожа ибн Исмағил ата ал-Қазығурти ат-Түркистанидің «Хадиқат ал-‘арифині» (XIV ғ. соңы). Мақалада осы шығарманың шетелдік қорларда сақталған нұсқаларына шолу жасалады.

Түйін сөздер: агиография, сопылық, иасауи, қолжазба, кодикология, шағатай тілі.

¹Tuyakbaev O.O., ²Mevlut Erdem

¹PhD student, Al-Farabi Kazakh National University Faculty of Oriental studies,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: omirabuali@gmail.com

²PhD doctor, ass.professor, Hacettepe University, Faculty of Philology, Turkey, Ankara, e-mail: mevluterdem@gmail.com

«HadQat Al-‘Arifin» and its Manuscripts

In the academic scientific environment, year by year, the number of fundamental studies of the history and theory of the mystical religion of Islam - Sufism is increasing. Recently, Chagatai religious works have attracted a lot of attention of researchers, as the primary source on the history of formation and the peculiarities of «Popular Islam» in Central Asia. One of interest Chagatai works to researchers is «Khadiqat al-‘arifin» (end of the XIVth century). It was written by a prominent representative of the Yasawi Sufik school Ishaq Khoja ibn Isma'il Ata al-Qazygurti al-Turkistany. This article provides a brief overview of the manuscripts of this work, preserved in foreign funds.

Key words: Hagiography, Sufism, Yasawi, Manuscript, Codicology, Chagatai language.

¹Тұяқбаев О.О., ²Мевлут Ердем

¹PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, е-mail: omirabuali@gmail.com

²PhD доктор, асс. профессор, Университет Хаджеттепе, Турция, г. Анкара, e-mail: mevluterdem@gmail.com

«Хадикат Ал-‘Арифин» и его рукописи

В академической научной среде с каждым годом увеличивается число фундаментальных исследований истории и теории мистической религии ислама – суфизма. В последнее время чагатайские религиозные произведения привлекают большое внимание исследователей как первоисточник по истории формирования и особенности «народного ислама» в регионах

¹ «Халықтық ислам» термині орыс ғалымдарының зерттеулерінде жиі қолданылады. Көшпелі түркі халықтарының ұстанған дінінің әдет-ғұрыптарындағы ислам мен көне наым-сенімдер симбиоздылығын ғалымдар «халықтық ислам» термині аясында түсіндіруді жөн көрді. Қара: Литвинов В.П. «Народный ислам» как синтез язычества и мусульманской религии в Туркестане: паломнический аспект // Исламоведение. – Т. 9, № 1. 2018. – Б. 54–64.

Центральной Азии. Один из таких представляющих интерес для исследователей чагатайских произведений – «Хадикат аль-‘арифин» (конец XIV в.). «Хадикат ал-‘арифин» написан видным представителем ясавиской суфийской школы Исхак Ходжой ибн Исма’ил ата аль-Казыгурти ат-Туркестани. В данной статье представлен краткий обзор рукописей этого произведения, сохранившихся в зарубежных фондах.

Ключевые слова: агиография, суфизм, иассави, рукопись, кодикология, чагатайский язык.

Kіріспе

Орталық Азиядағы сопылық мектептердің тарихы, шейхтардың өмірі мен қызметі, олардың ұсынған басты ілімдері түрлі жанрдағы сопылық шығармаларда баяндап жетті. Сопылық шығармаларға жүргізілген көптеген деректанулық зерттеулер оларды тарихи, мәдени, тілтанымдық тұрғысынан қарастыруға болатынын ұқтырыды: деректерді талдаудың түрлі әдістері мен тәсілдерін қалыптастыруды, сопылық еңбектерді түрлі аспекттерде қарастыруға жол ашты. Агиографиялық әдебиеттер көбіне трафаретті-абстрактілі сюжеттер мен мотивтерге құрылады, шығарманың басты кейіпкері болған сопы шейхының дүниеден өткеннен кейін шәкірттерінің компиляциясымен жазылатынына, ондағы мәліметтер көп жағдайда наративті түрде жететіне қарамастан, бұл шығармаларда нақты бір ортандың, социумның ішкі өмірі сол ортада тұлға болып қалыптасан авторлардың қаламымен баяндалатыны іргелі ғылыми зерттеулерде дәйектелген². Сондай-ақ, академиялық ортада агиографиялық шығармаларды нақты бір мәселені, мәдени ортанды, социумды зерттеуде маңызды дерек ретінде қарастыру орнықты.

Сопылық шығармалар ішінде шағатай тіліндегі шығармалар тілтаным, әдебиеттану, деректану тұрғысынан көп зерттеле койған жоқ. Атеистік ұғым ұstemдік құрған Кеңес үкіметі кезінде шағатай тіліндегі діни еңбектер арнайы зерттеулерден шеттетіліп, жабық корларда сақталып келді. Кеңестік кезең тарихтан кеткеннен кейін шағатай тілінде жазылған діні-

дидактикалық, агиографиялық шығармаларға деген зерттеушілердің қызығушылығы артып, соңғы уақыттарда іргелі еңбектер жазыла бастады. Соңғы жылдары суфизмнің тарихы мен теориясы төңірегіндегі іргелі зерттеулердің ауқымы кеңейіп, зерттеушілердің тың деректерді тауып, ғылыми айналымға енгізуі, қолжазбалар мен каталогтарының сандық нұсқада жүйеленуі³, т.с.с. онтайлы істердің нәтижесінде шағатай тіліндегі діни шығармалардың деректік маңыздылығына назар аудару, ондағы мәліметтерді саралау қарқын ала тусты.

Сондай іргелі еңбектердің қатарына «Хадикат ал-‘арифиннің» деректік маңызын зерделеген Д. ДеУис, А. Муминов, Б. Бабаджанов, Н. Тосун, И. Оджак, З. Жандарбек, Е. Бозкурт зерттеулерін жатқызуға болады. Д. Де-Уис (DeWeese, 1996), А. Муминов (DeWeese, Муминов, 2013), Б. Бабаджанов (Бабаджанов, 2003) Хадикаттың мәтіннен аныздар мен теологиялық полемика, дискуссия мәселелерін және сол сияқты қеңістік-уақыттық құрылымдарды, ономастикалық атауларды таңдал алып қарастыруды ұсына отырып, олардың тарихи негіздеріне үнілді. Шығарма мәтіндеріндегі дін үшін құрлар мен шейхтардың әрекеттері, дінін жаю үшін айткан уағыздары, ағартушылығы, ізгілікті көрсетуші ретіндегі ұстаздық қызметі, қайраткерлік денгейі, әулиелік дәрежесі (*мақамы*), ізін басқан шәкірттері, қоршаған ортасы, т.с.с. мәселелер агиографиялық шығармаларға тән сюжеттерде олардың баяндалуына қарай бұл мәселелердің өз кезегінде қаншалықты актуалды болғанын сараптады. Отандық ғалым З. Жандарбек (Жандарбек, 2002), түрік ғалымдары Н. Тосун (Tosun, 2010) мен И. Оджак (Ocak, 1997) шығарма мәтінінен белгілі бір діни топтардың қоғамдағы әлеуметтік-саяси әлеуетін, орнын, беделін, рухани-практикалық дәстүрін анықтауға мүмкіндік беретін мәліметтер мен деректерді

² Орта Азияда жазылған агиографиялық шығармалар жайлар көлемді зерттеулер қара: Кусанинов Ш.К. Агиография в казахском фольклоре. Диссертация ... 10.01.09 - фольклористика. – Алматы, 2004; Исмоилов Л. «Манаки как исторический источник XVI в.» Автореферат диссертации на соискание ученого степени к.и.н.: 07.00.09. – Ташкент, 1991.; Семенов А.А. Уникальный памятник агиографической среднеазиатской литературе XVI в. // Известия УЗФАН. 1941. №3.– Б. 37–48; Стюард Д. Сведения агиографической литературы по истории и религии казахов / Шелковый путь и Казахстан. – Алматы, 1999. – С. 88–100; Молотова Э. «Газкира-и Богра-хан» как источник по истории народов Центральной Азии // Известия НАН РК серия общественных наук, №2. 2008. – Б. 22–26.

³ Бұл саладағы үлкен іс Өзбекстаның КСРО құрамында болған кезеңінде ӨзРФА Әбу Райхана әл-Бируни ат. Шығыстану институтының қолжазба қорындағы тізімделмелей келген (және кіргізілмеген) сопылық мәтіндері XVII–XX ғғ. қолжазбаларының каталогының жасалуы болды. Қара: Каталог, 2002

сөйлетуді басты назарда ұстады және сонымен деректік маңызын бағалады. Е. Бозкурт магистрлік диссертациясында «Хадикат ал-‘арифиннің» агиографиялық шығарма ретіндегі тілдік ерекшелігін қарастырды (Bozkurt, 2010).

«Хадиқат ал-‘арифин» нұсқалары және оның сипаттамалары

«Хадиқат ал-‘арифин» авторы Исхақ қожа ибн Исамғил ата ибн Ибрахим ата ал-Қазығурти ат-Түркестаны екені шығарманың барлық нұсқаларында көрсетіледі. Автордың нақты қашан туып, бұз дүниеден өткені жайлы деректерде мәлімет жоқ. Десе де, олардың қашан өмір сүргені жайлы болжауға мүмкіндік беретін бірқатар мәліметтер баршылық. Шығарманың бүтінге жеткен тізімдеріне сәйкес Исмағил ата 714/1314-15 немесе 734/1333-34 жылдары 120 жасында қайтыс болған. Ал оның үлкен ұлы Исхақ Қожа нақшбандилік дәстүрдегі жазба деректерге сүйенсек, Баха’ ад-дин Накшбандидің (718–791/1318–1389) аты танылғанға де-йін жанына мұрид жинған, Сайрамда ханака ұстаған беделді шейх болған. Бұл мәліметтерден ғалымдар аталған шығарманың жазылған уақыты XIV ғасырдың соңғы ширегі болу керек деп болжайды (DeWeese, 1996:5-6).

Біз қарастыратын шығарма мұсылмандық әдебиет дәстүрінде сопы шейхтарының қызметтерін, кереметтерін, коріністерін, сөздері мен хикаяларын, ілімімен баяндауға арналған. «Хадикат ал-‘арифин» ел аузында әулие деп танылған Исмағил ата ибн Ибраһим ата ал-Қазигуртидің өмір жолы мен қызметіне арналғандықтан, оны агиографиялық шығарма деп санауға толық құқығымыз бар.⁴ Айта кету керек, агиография термині қос ұғымға ие. Бірінші ұғымында агиография әулие немесе соған қатысты әдеби ескерткіштердің жиынтығы қамтылса, екінші ұғымында соны зерттеуге қатыстығы ғылыми тәртіп түсіндіріледі (Paul, 2012).

Біз агиографиялық әдебиеттердің деректік маңызын, тарихи-мәдени құндылығын ашу үшін алдымен қолжазба нұсқаларына кодикологиялық зерттеу, ондағы мәліметтерден шығарманың қандай ортада жазылғанын қарастыру өзекті деп санаймыз. Сондықтан, «Хадиқат ал-‘арифиннің» бізге жеткен нұсқалары «қандай ортада жазыл-

ды, көшірушілері кім болды» деген сұрақтарға жауапты шетелдік қорларда сақталған қолжазба нұсқаларына шолу жасау арқылы ғана ала аламыз.

Мақалада зерттеуге алынған агиография екі редакциядағы нұсқасында; біріншісі «Хадиқат ал-‘арифин» деп аты көрсетілген «хадиқат» нұсқасында, екіншісі, Исхақ қожа ибн Исмағил ата рисаласы деп, шығарма аты нактыланбаған «рисала» нұсқасында жеткен. Бүгінде аталған шығарманың шетелдік қорларда 10 қолжазбасы белгілі. Соның ішінде ең қонесі, шамамен XV ғ. соңғы ширегінде жазылған аты көрсетілген «хадиқат» нұсқасының бір тізімі Кабул қаласында Ауган ұлттық архивіндегі⁵ табылып, танымал ғалым З.У. Тоған еңбегінде қысқа таныстырып, шығарманың Исмағил атага тән екені көрсетеді (Z.Togan, 1981:947). Шығарма мәтіні Абдурахман Жамидің «Нафахат ал-Унс» еңбегінің шеттеріне хашия іспетті 77 параграфта (183а-259а) жазылған. Хадиқат мәтіні 881/1476 ж. жазылған Нафахат мәтінінен кейін хатталғаны каллиграфияның айырмашылықтарынан білінеді. Қолжазбаның шетінде парсы тілінде жазылған баска да шығармалар бар (Афдали, 1983:79-81). Аталған шығарманың шеттеріндегі әулиелер жайлы қосымша жазбалар мен «Хадиқат» мәтіні Абдурахман Жамидің еңбегін күшайтес түсү үшін, ондағы түркі шейхтары жайлы мәліметтерді то-лықтыра түсү үшін жазылған деп топшылаймыз.

Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясы эбу Райхан Бируни атындағы Шығыс қолжазба орталығының 1-қорында (№№ 11838, 3637, 11941, 12387, 13074) аты көрсетілген бес «хадиқат» нұсқасы және 3-қорында аты көрсетілмеген уш «рисала» нұсқасы (№№ 3004, 2851, 252) бар. Та什кентте сакталған бүл нұсқалар арнайы зерттеулерде кодикологиялық және палеографиялық сипаттамасы жасалған. (DeWeese, Муминов, 2013:30–41 бб.).

⁴ Түрік галымы, сопылық шығармаларды зерттеуші Неждет Тосун Исхак қожа шығармасын макалаларында агиографиялық (манақиб) шығарма деп санайды. Кара: «XIV. Asırda Yazılmış Çağatayca Bir Yesevî Eseri: Hoca İshak b. İsmail Ata'nın «Hadîkatü'l-ârifîn»ı»; «Orta Asya ve Doğu Türkistan'da Yazılmış Türkçe Menakıbnameler.

⁵ Ауған ұлттық мұрағатында №63/19 pt.3. инвентарлық номермен сактаулы, Хадиқат мәтіні колжазбаның 183а-259а беттерінде жазылған. Кара.: Афданы, 1985

«Хадиқат ал-‘арифиннің» «рисалат» нұсқасында шығарманың негізгі толық мәтінінен тыс бірнеше қосымшалар (шежірелер) қамтылған. Қолжазбалардың нахзаң, форзаң беттеріндегі, парақ шеттеріндегі жазбалар мен осы қосымшалар қолжазбаларға жүргізілген кодикологиялық зерттеуіміздің негізгі нысаны болды. Шығарманың «рисалат» нұсқасының екі қолжазбасы (№№ 3004, 2851) колофондағы мәліметіне сай, XIX ғ. орта шенінде, бір нұсқасы (№252) XVII ғ. соңында жазылған. Ал қолжазба орталықтың №1 қорында сақталған (№№ 11838, 3637, 11941, 12387, 13074) аты көрсетілген «хадиқат» нұсқаларының барлық қолжазбалары палеографиялық ерекшеліктері мен кодикологиялық мәліметтеріне сай XIX ғ. тән. Қолжазбалардағы колофон және нахзаң беттеріндегі жазбалар мәліметіне сенсек, бірқатар нұсқалары Исмағил ата үрпактарының қолымен жазылса (№№ 3004, 2851, 252), енді бірі Исмағил ата үрпактарының иелігінде болған (№3637).

Мысалы 1284/1867 ж. жазылған № 2851 қолжазба нұсқасының көшірушісі – Сайд Акрам Ходжа ибн Шах Иусуп ишан (Б.181а). Ол қолжазбада таратылған шежіре бойынша (ББ. 261а, 275б-276б) Исмағил атаның он екінші үрпағы. Хадиқаттағы мәлімет бойынша Исмағил атаның тоғызыншы ұлы – Хаджи ата (Шайх заде болған), одан – Хазрет Мулла Ходжа, одан – Ходжа Салих Азизан, одан – Ишан Хазрет Сузук ата, одан – Жан Ходжа Азизан, одан – Аман Ходжа Азизан, оның да 2 ұлы болды, кенжесі – Заман Ходжа Азизиан, оның 5 ұлы болды, үшінші ұлы – Надр Ходжа Азизан, одан – Иусуп Ходжа Азизан, одан – Ишан Алим Ходжа, оның 2 ұлы болды, екінші ұлы – Ишан Шах Иусуп Ходжа, оның үш ұлы болды, үшінші ұлы – Сайд Акрам ходжа, ол осы қолжазба мен шежірені жазушы.

Дәл осы осындаш шежіре №2851 нұсқасынан 30 жыл бұрын, яғни 1252/1837 ж. жазылған №3004 нұсқасында да бар, бірақ онда үш үрпак кем көрсетіледі. Бұл кітаптағы (№3004) нахзаң бетіндегі «ин китаб аз мулк-и мулла Абрар Ходжа» (Б. 01а), яғни «Бұл кітап Мулла Абрар Ходжа мұлкі-дүр» деген жазбадан оның да Исмағил ата үрпактары иелігінде болғанын көреміз. Сондай-ақ, «рисалат» нұсқасының ең көне №252 тізімі автордың, яғни Исхақ қожаның жетінші үрпағы – Иакуб қожа ибн Қожа Исмағилдің қолымен 1103/1692 ж. жазылған (Б.88а)⁶.

⁶ Шежіре қолжазбаның 876-88а беттерінде Исмағил атаның үлкен ұлы Исхақ қожа арқылы таратылады.

Шығарманың «хадиқат» нұсқасының №3637 тізімінде алғашқы бетте, кітап иесінің қолымен жазылса керек, «Бұл кітаптің иесі қадірлі Хазрет Исмағил атаның (Алланың оған рақымы болсын!) үрпағы» («Сахиб-и китоб аулад-и джанаб-и хазрат-и бузург Исма’ил Ата, ‘алайхи рахма») деген парсы тіліндегі жазба қалған (Б. 16)⁷.

Корытынды

Исхақ қожа ибн Исмағил ата ал-Қазығурти ат-Түркестанидің «Хадиқат ал-‘арифин» шығармасы – зерттеушілердің пайымдауынша, иасауилік сопылық мектеп практикасын теологиялық түрғыдан түсіндіретін, түп нұсқасынан көп ауытқымай бүгінге бүтін жеткен Қазақстан территориясында жазылған иасауилік дәстүрдегі жазба деректің ең көнесі (DeWeese, 1996:219 б). Шетелдік қорларда сақталған шығарманың қолжазба нұсқаларына жүргізген палеографиялық, кодикологиялық зерттеулерімізден «Хадиқат ал-‘арифиннің» қандай ортада жазылғанына, кейінгі көшірушілері кім болғанына бірқатар жауап алдық. Біз сүйенген Ташиент қаласындағы нұсқалары XVII – XIX ғғ. аралығында Орталық Азияда Исмағил атаның үрпактары мен шәкірттері арасында көшірілгенін көрсетті. Соның ішінде «рисалат» нұсқасының ең көне тізімі №252 автор – Исхақ қожа ат-Түркестанидің 8-үрпағы Иакуб қожа ибн Қожа Исмағилдің, №2851 тізімі автордың әкесі – Исмағил атаның 9-ұлынан тарағының 11-үрпағы Сайд Акрам Қожа қолымен жазылғаны анықталды. Тағы екі нұсқа (№№ 3004, 3637) Исмағил атаның үрпактары иелігінде болған. Шығарманың аты көрсетілмеген «рисалат» нұсқаларының бәрі Исмағил атаның тікелей үрпактары арасында жазылған нұсқа деп санауға болады.

«Хадиқат ал-‘арифиннің» біз қарастырған тізімдерінің каллиграфиясы (шикасте, наста’лик-туркестани, наста’лик- шикасте) әр килем, бұдан қолжазбалар әртүрлі көшірушілердің қолымен, түрлі региондарда жазылғанын аңгаралмыз. Қолжазбаларға жүргізілген зерттеу кезінде екі нұсқа арасында мынадай бірқатар айырмашылықтар бары анықталды:

– аты көрсетілген нұсқаларда шығарманың жазылуы және «Хадиқат ал-‘арифин» деп атын қою себебі түсіндіріледі;

⁷ Бұл тізімдегі қолжазба мұқабасындағы турундјда 1269/1853-54 жж. көрсетілген, демек қолжазба сол дата шамасында жазылған. Қолжазба 1982 ж. «Горкиноторга» №13 букинистік кітап дүкенінде 75 рублге сатылған.

— аты көрсетілген хадиқат нұсқаларының қосымшаларында (зайл) Ибраһим атасының кейінгі үрпақтарының генеологиясы беріледі;

— «рисалат» нұсқасының барлығында Қожа Ахмет Иасаудің (561/1166 ж.к.б.) ағасы — Садр Қожа Шайхтың (XII ғ.) ұрпағы шежіресі тарқатылады, ондай шежіре «хадиқат» нұсқасының №3637, 11383 тізімдерінде бірқатар айырмашылықтармен көздеседі.

«Хадиқат ал-‘арифин» ел аузында әулие деп танылған Исмағил ата ибн Ибраһим ата ал-Қазигурти ат-Түркестанидің өмір жолы мен қызметіне арналғандықтан, оны агиография-

лық жанрдағы шығарма қатарына жатқызамыз. Шығарма ортағасырларда қалыптасқан жанрлық стилистикасына сай шағатайша ауызекі тілге жақын үлгіде жазылған. Ондағы сюжеттер мен мотивтер Исламдың мәртебесін, әулиелігін, ілімінің тереңдігін, оның үйреткен сопылық ілімі ислам негіздері мен доктринасына сай екенін раставу үшін құрылған. Араб, парсы тіліндең агиографиялық шығармалардың ықпалы «Хадиқат ал-‘арифиннің» толық мәтіні зерттелгенде білінсе керек, әзірге біз қарастырған қосымшаларда түркілік өзіндік сарын басымдығы анықталады.

Әдебиеттер

Афдали, 1985 – Мухаммад Азам Афдали. Фихрист-и нусах-и хатти Аршиф-и Милли Афганистан. – Кабул: Кумита-и даулати култур, 1363/1985.

Бабаджанов, 2003 – Бабаджанов Б.М. Зикр джахр и сама[‘]: сакрализация профанного или профанация сакрального? // Подвижники ислама. Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе / Под ред.: С.Н. Абашина и В.О. Бобровникова. – М.: «Восточная литература» РАН, 2003. – С. 237–250.

Жандарбек, 2002 – Жандарбек З.З. «Насаб-нама» нұсқалары және түркі тарихы. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2002.

Каталог, 2002 – Каталог суфийских произведений XVII–XX вв. из собраний Института востоковедения им. А.Р. ал-Бируни Академии наук Республики Узбекистан. Сост.: Б.Бабаджанов, С. Гулямов и др.; Редакция: Б. Бабаджанов, У. Бернхт, А. Муминов, Ю. Пауль. Издатель Ю. Пауль. – Stuttgart, 2002.

Bozkurt, 2010 – Eshabil Bozkurt, İshâk Ata'nın Hadîkatü'l-ârifin İsimli Eseri ve Tahlili (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım) / Yüksek Lisans Tezi. – İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010. – B. 213.

DeWeese, 1990 – DeWeese, Devin A. «Yasavian Legends on the Islamization of Turkestan,» in Aspects of Altaic Civilization III: Proceedings of the Thirtieth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Indiana University, Bloomington, Indiana, June 19–25, 1987, ed. Denis Sinor, Uralic and Altaic Series 145 (Bloomington, Ind.: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 1990), – P. 5–36.

DeWeese, 1996 – DeWeese, Devin A. The Masha’ikh-i Turk and the Khwajagan: Rethinking the Links Between the Yasavi and the Naqshbandi Sufi Traditions. «Journal of Islamic Studies» № 7. (1996): 180–207.

DeWeese, Муминов – Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии / Издат.: Д.ДиУис, А. Муминов. – Т.1. – Алматы-Блумингтон: «Лайк-Пресс», 2013.

Hofman, 1969 – H.F. Hofman. Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey; Section III (Chaghatai) Part I (Authors) – T. 6 – Utrecht, 1969 – P. 316–318.

Ocak, 1997 – Yasar Ocak. Kultur tarihi kaynagi olarak menakibnameler. – Ankara. 1997.

Koprulu 1950 – M. Fuad Koprulu, Ahmed Yesevi // Islam Ansiklopedisi, C. 1 – İstanbul, 1950. – E. 210–215.

Paul 2012 – Paul Jürgen. Hagiographic literature // Encyclopaedia Iranica Online / Ed. by E. Yarshater. [New York]: Columbia Univ. Center for Iranian Studies. 1996. URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/hagiographic-literature>

Tosun, 2010 – Necdet Tosun, «XIV. Asırda Yazılmış Çağatayca Bir Yesevi Eseri: Hoca İshak b. İsmail Ata'nın Hadîkatü'l-ârifin'i» // Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildiriler 20-21 Subat 2010 – İstanbul, 2012 – B, 70–76

Tosun, 2011 – Necdet Tosun. Orta Asya ve Doğu Türkistan'da Yazılmış Türkçe Menakıbnameler // Tıropkologiya, №4 (54), 2011. – B. 130-136.

Z. Togan, 1981 - A. Zeki Velioglu Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 3-baskı. - İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

References

Afdali, 1985 – Muhammad Azam Afdali. Fikhrist-and nusah-and hatti Arshif-i Milli Afganistan. – Kabul: Kumita and Daulati culture, 1363/1985.

Babadzhanov, B.M. Zikr Jahr and sama': sacralizaziya profannogo ili profanaziya sacralnogo? // Cult svyatih i sufism v Srednei Asii i na Kavkaze / Pod redak. S.N. Abashin and V.O. Bobrovnikov. – Moscow: "Vostochnaya Literatura" RAN, 2003. – B. 237–250.

Zhandarbek 2002 – Zandarbek Z.Z. «Nasab-nama» nusqalary zhane turki tarihy. – Almaty: "Daik-Press", 2002.

Katalog, 2002 – Katalog sufiskih proizvedenii XVII-XX vv. iz sobranii Instituta Vostokovedenya im A.R. Al-Biruni Akademii nauk Respublikи Uzbekistan. Sostav.: B. Babadzhanov, S. Gulyamov i dr; Editorial Board: B. Babadzhanov, U. Berndt, A. Muminov, Y. Paul. Publisher J. Paul. – Stuttgart, 2002.

DeWeese, 1990 – DeWeese, Devin A. «Yasavian Legends on the Islamization of Turkestan,» in Aspects of Altaic Civilization III: Proceedings of the Thirtieth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Indiana University, Bloomington, Indiana, June 19–25, 1987, ed. Denis Sinor, Uralic and Altaic Series 145 (Bloomington, Ind.: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 1990), – P. 5–36.

DeWeese, 1996 – DeWeese, Devin A. The Masha’ikh-i Turk and the Khwajagan: Rethinking the Links Between the Yasavi and the Naqshbandi Sufi Traditions. «Journal of Islamic Studies» № 7, (1996): 180–207.

DeWeese, Muminov – Islamsizatsiya I sakralnyie rodoslovnyie v Sentralnoi Azii / Izdat.: D. DeWeese, A. Muminov. – T.1. – Almaty-Bloomington: «Dike-Pree». 2013.

Hofman, 1969 – H.F. Hofman. Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey; Section III (Chaghatai) Part I (Authors) – T. 6. – Utrecht, 1969. – P. 316–318.

Koprulu, 1950 – M.Fuad Koprulu. Ahmed Yesevi // Islam Ansiklopedisi, C. –I. – İstanbul, 1950. – B. 210–215.
Hofman, 1969 – H.F. Hofman. Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey: Section III (Chaghatai) Part I (Authors) – T.

6. – Utrecht, 1969. – P. 316–318.

Oçak, 1997 – Taşar Oçak. Kültürlərini kaynatmış olardır mənəvətənlər. – Ankara, 1997.
Koprulu, 1950 – M.Fuad Koprulu. Ahmed Yesevi // Islam Ansiklopedisi, C. –I. – İstanbul, 1950. – B. 210–215.
Paul, 2012 – Paul, Hagiographic literature // Encyclopaedia Iranica Online / Ed. by E. Yarshafer [New York]: Columbia

Tosun, 2010 – Necdet Tosun, «XIV. Asırda Yazılmış Çağatayca Bir Yesevî Eseri: Hoca İshâk b. İsmail Atâ'nın Hadîşâtı'», Univ. Center for Iranian Studies, 1996. URL: <http://www.iranonline.org/articles/hagiographic-literature>

Tosun, 2010 – Necdet Tosun, «XIV. Asırda Tazminî Çagatayca Bîr Tesvîî Eseri: Hoca İshâk b. İsmâîlâtî Hadîkatü l-ârifîn'i» // Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildiriler, 20-21 Şubat 2010. – İstanbul, 2012. – B. 70-76.

Z. Togan, 1981 – A. Zeki Velidi Togan, *Ümumi Türk Tarihine Giriş*, 3.-baskı – İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Uppsala, 1 Uppsala, 1930.

¹Оспан Н.А., ²Кокеева Д.М.

¹ курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

²филос.ф.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ospannazym@gmail.com

ҮНДІСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТІЛ САЯСАТЫН ЖҮРГІЗУДІҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАЛАРЫ МЕН ЖАҒДАЙТАРЫ

Бұл мақалада Үндістанның тіл саясатының жалпы жағдайы, мемлекеттік және ресми тіл мәселесі, тіл саясатының елдегі ресми тіл ретіндегі хинди тілінің заң шығарушы аспектісі қарастырылады. Сонымен қатар, жұмыста Үндістан халқының көптілділігі, қостілділігі және үштілділігі жөнінде мағлұмattар келтіріледі, екінші жағынан, лингвистикалық және гендерлік ерекшеліктері өзектілігімен баяндалады. Аталмыш мақалада тілдердің жазу графикалары сипатталады.

Мақалада хинди тілін дамытуға арналған іс-шаралар мен оның бағыттары, сонымен бірге хинди тілін ресми тіл және қатынас тілі ретінде бекіту және тарату, насиҳаттау жөнінде мемлекеттік, қоғамдық және жеке үйымдардың іс-әрекеттерімен байланысты прагматикалық мәселесі көтеріледі. Көпұлтты мемлекет Үндістанның территориясында хинди,ベンガリ, маратхи, бихари, ория, гонди, непали, телугу, урду, гуджарати, каннада, малаяlam, раджастхани, пенджаби, бхили, пахари, ораон, синдхи, конкани сыңды жиырма екі ресми тіл қабылданғандықтан, олардың өркайсысында бір миллионнан аса халық сөйлейтіндігі тереңірек талқыға туседі.

Үндістанда тіл мәселесі ондағы түрлі этникалық және мәдени ерекшеліктерге, географиялық және тарихи факторларға байланысты қашанда белгілі бір дәрежедегі күрделі әрі өзекті мәселе болып саналғандықтан, әр түрлі тілдік үжымдар өкілдері тіл мәселесін өз мұддесіне қарай шешуді қөздейді. Үндістан тұрғындары нәсілдік және этникалық қатынастар бойынша сан алуандығымен ерекшеленетіндігі жан-жақты талқыға туседі.

Түйін сөздер: мемлекеттік тіл, тіл саясаты, лингвистика, конституция, тіл мәселесі, көптілділік, қостілділік, үштілділік.

¹Оспан Н.А., ²Кокеева Д.М.

¹PhD докторант 1-го года обучения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

²к.филос.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

Казахстан, г. Алматы, e-mail: ospannazym@gmail.com

Основные принципы и ситуации проведения языковой политики Республики Индия

В этой статье рассматривается общее положение языковой политики Индии, проблема государственного и официального языка, законодательный аспект языка хинди в качестве официального языка. Вместе с этим, в этой работе приводятся данные о мультилингвизме, билингвизме и трилингвизме населения Индии, а также излагаются с актуальностью лингвистические и гендерные особенности. В данной статье описывается письменность языков.

В статье поднимается вопрос о прагматической проблеме, связанной с мероприятиями и их направлениями, посвященными развитию языка хинди, а также с деятельностью государственных, общественных и отдельных организаций по утверждению, распределению и пропаганде хинди как официального языка общения.

Глубоко обсуждается то, что на территории многонациональной Индии были приняты Конституцией двадцать два языка, такие как хинди,ベンガリ, маратхи, бихари, ория, гонди, непали, телугу, урду, гуджарати, каннада, малаяlam, раджастхани, пенджаби, бхили, пахари, ораон, синди, конкани, и на каждом из них говорят более одного миллиона человек.

Так как языковая проблема в Индии считается на каком-то уровне сложной и актуальной в связи с этническими и культурными особенностями, представители разных языковых коллекти-

вов целенаправленно пытаются решить эту проблему в свою пользу. В статье отмечается, что народ Индии выделяется разнообразностью по расовым и этническим отношениям.

Ключевые слова: государственный язык, языковая политика, лингвистика, конституция, мультилингвизм, билингвизм, трилингвизм.

¹Ospan N.A., ²Kokeyeva D.M.

1nd year PhD student, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

Candidate of philosophical sciences, docent,

Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: ospannazym@gmail.com

The Main Aspects and Principles in Realising the Language Policy of the Republic of India

In this article the general situation of Indian language policy, state and official language problem, the law-producing aspect of hindi, as an official language, have been considered.

In this research work there are given information about the multilingualism, bilingualism, trilingualism of population of India and linguistic according to the linguistic and hender features are explicated with actuality.

It is spoken in details the writings of the languages in this article. As the title implies the article describes the events and its directions dedicated to developing of hindi language, the pragmatic aspect of activities of state, public and other organizations in statement and spreading, agitation of hindi as official language and the language of communication.

In the territory of multinational India twenty two official languages like Hindi, Bengali, Marathi, Bihari, Oriya, Gondi, Nepali, Telugu, Urdu, Guajarati, Kannada, Malayalam, Rajasthani, Panjabi, Bhili, Pahari, Oraon, Sindhi, Konkani, it is mentioned more than one million people speaks in each language.

In India the language aspect is being considered as current issue in certain level according to the ethnic and cultural features, geographical and historical factors, the representatives of different language organizations try to decide language aspect in their interests. It is specially noted that the population of India differs by their varied racial and ethnic relations.

Key words: state language, Language Policy, linguistics, Constitution, language aspect, multilingualism, bilingualism, trilingualism.

Үнді субконтиненті ежелгі инд өркениетінің отаны болып саналады. Өз тарихының ұзак уақытында маңыздылығымен сауда бағыттарының орталығы болып табылып, байлығы және жоғары мәдениетімен кең танылды. Үндістанда индуизм, буддизм, сикхизм және джайнизм сияқты діндер бастау алған. Христиан пен ислам діндері де осы аймақтың алуан түрлі мәдениетінің дамуына едәүір ықпал еткен. XVIII ғасыр мен XX ғасырдың бірінші жартысында Үндістан Британ империясының отарына айнала бастады. 1947 жылды, көпжылдық күрес нәтижесінде ел тәуелсіздігіне қол жеткізді. XX ғасырдың аяғында Үндістан экономикалық және әскери дамуында үлкен жетістіктерге жетті, ел экономикасы бүкіл әлемде жылдам дамушылардың бірі болды.

«Тіл саясаты Үндістанда оксюморон секілді: Бхаратта барлық нәрсе тілге қатысты, кез-келген саясат, құнделікті өмір немесе өмір салты. Ал Еуропада тіл саясаты басқа да терен үрдістердің индикаторы ретінде қызмет етуі мүмкін» – дейді Д.О.Парамонов (Д.О.Парамонов, 2011, 71)

Үндістан БҰҰ, G20, БСҰ (ВТО), Оңтүстік Азияның аймақтық ынтымақтастық ассоциациясы, Ұлттар достығы, БРИКС сияқты халықаралық ұйымдарға кіреді.

Үндістан – бұл көпұлтты мемлекет, оның территориясында жиырма екі реңсі тіл қабылданған, олардың әрқайсысында бір миллионнан аса халық сөйлейді. Бұл тілдер: хинди, бенгали, маратхи, бихари, ория, гонди, непали, телугу, урду, гуджарати, каннада, малаялам, раджастанхани, пенджаби, бхили, пахари, ораон, синдхи, конкани және тағы басқалар. Осы жиырма екі тілде Үндістан Республикасы халқының 98 пайзызы сөйлейді. 1861 жылдан бері ол басқарудың саясаттың, білімнің реңсі тілі ағылшын тілі болып табылды. Мысалы, Мумбаида тұратын гуджарат саудагер өз жанұясында катхиавади (гуджарати диалектісі), көшеде, базарда маратхи (жергілікті тіл) және сауда орталарында конкани, теміржол бекеттерінде хинди, ал реңсі кездесулерде ағылшын тілінде сөйлейді.

Үндістан лингвистикалық қағидалар бойынша құрылған өзін-өзі басқаратын 28 штаттан және орталыққа бағынатын 7 одактас аймақтан тұратын штаттар одағы, федерациялық мемлекет болып табылады. Дели мен Пондишериidің жеке заннамалық ассамблеялары бар әрі штаттар үлкен өкілеттіктерге ие.

Штаттар: Андхра-Прадеш, Аруначал-Прадеш, Ассам, Бихар, Чхаттисгарх, Гоа, Гуджарат,

Харьяна, Химачал-Прадеш, Джамму және Кашмир, Джаркханд, Карнатака, Керала, Мадхья-Прадеш, Махараштра, Манипур, Мегхалайя, Мизорам, Нагаланд, Орисса, Пенджаб, Раджастхан, Сикким, Тамилнад, Трипура, Уттаракханд, Уттар-Прадеш, батыс Бенгалия, Дели – Үлттық Астана Аймағы (УАА).

Одақтас аймақтар: Андаман және Никобар аралдары, Чандигарх, Дадра және Nagar, Хавели, Даман және Диу, Лакшадвип және Пондичерри.

Аталмыш штаттар мен одақтас аймақтардың хинди тілінен ерекшеленіп, кей жағдайда оқшауланып тұратын өз диалектілері бар. Сондықтан үнді тілдерін туыстық жақтарын топтастыру барысында 2011 жылы санақ жүргізілді. Ол бойынша үнді еліндегі 4 туыстас тіл (үндіарилік, дравидтік, аустро-азиаттық және тибеттік-бирмандық) қатарына жататын 216 тіл бар екені анықталды (олардың әрқайсысымен 10 мындан аса адам сөйлейді және ол тұргындардың 99% құрайды). Ен көп таралған тілдер қатарына хинди тілін халықтың 40%-ы сөйлейді, бенгали – 8,2%, телугу – 7,8%, маратхи – 7,4 жатқызуға болады (Mallikrjun B., 2001.-20)

1947 жылы тамыз айында тәуелсіздік алғаннан кейін өткен өмірдегі бодандықтың ауыр мұрасын иеленген Үндістан бірқатар мәселелермен қақтығысты. Экономикалық артта қалу және тәуелсіз, жоғары дамыған экономика құру, жаппай жұмыссыздықты жою және халықтың өмір сұру деңгейін арттыру және тағы басқа сияқты экономикалық және әлеуметтік дамудың маңызды мәселелерімен қатар, тәуелсіз елдің өмір сұруінің алғашқы күнінен-ақ көптеген құрделі тіл мәселелері тұрды. Ел тәуелсіздігіне ие болғаннан ұзақ уақыт бұрын пайда болған мәселелердің кейбіреулері жаңа жағдайда ерекше өзектілік қарқын алды. Тіл мәселелерінің мағынасы ғылыми-техникалық революция кезеңінде айрықша белен алады. Қазіргі заманғы өнеркәсіп құру, ғылымды дамыту және оның қол жеткізген жетістіктерін қоғамның экономикалық және әлеуметтік өмірінің әртүрлі салаларына енгізу, халықты мәдениетке біріктіру, оларды елдің қоғамдық-саяси өміріне қатысуға тарту сияқты мәселелердің шешімін табу өз жолында көптеген қарама-қайшылықтарға кездеседі және тіл мәселелері шешілмей қалған жағдайда немесе біржақты шешімін тапқанда өте баяу жүзеге асырылады. Мұндай жағдайда тіл мәселесі көбінесе саяси мәселелеге ұласып кетеді. Жоғарыда айтылғандармен байланысты қазіргі Үндістанның тіл мәселелері үнді ғалымдары

сияқты, шетелдік ғалымдардың да жіті назарын аудартқызып отыр. Біздің де зерттеуімізде Үндістанның тіл саясатының жалпы жағдайы, мемлекеттік және ресми тіл мәселесі, тіл саясатында саяси партиялардың рөлі, тіл саясатының аспектілері: елдің ресми тілі ретіндегі хинди тілінің заң шығарушы аспектісі, сонымен бірге хинди тілін ресми тіл және қатынас тілі ретінде бекіту және тарату, насхаттау жөнінде мемлекеттік, қоғамдық және жеке ұйымдардың іс-әрекеттерімен байланысты прагматикалық аспект қарастырылады.

1947 жылы Үндістан Британ империясынан тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа билік елдің тұрғындарының қырық пайызы сөйлейтін хинди тілін бірден мемлекеттік тіл етіп бекітті. Бірақ отаршылдық кезеңнің ресми тілі және әлеуметтік жоғары таптың беделін айғақтайтын тіл ағылшын тілі болғандығын ескере отырып, оны он бес жылдық өтпелі кезеңнің мемлекеттік тілі деп жариялады. Осылайша Үндістан қос мемлекеттік тілді елге айналды (Чуприна М.В., 2012,2)

Үндістанда тіл мәселесі ондағы түрлі этникалық және мәдени ерекшеліктерге, географиялық және тарихи факторларға байланысты қашанда белгілі бір дәрежедегі құрделі әрі өзекті мәселе болып саналғандықтан әр түрлі тілдік ұжымдар өкілдері тіл мәселесін өз мұддесіне қарай шешуді көздейді. Үндістан тұрғындары нәсілдік және этникалық қатынастар бойынша сан алуандығымен ерекшеленеді. Санғасырылыш тарихи дамулар барысында мәдениеті әр түрлі халықтар мен этностар бір мемлекет аясында шоғырланған. Сондықтан Үндістанның лингвистикалық картасы түрлі қанық бояудағы картина іспеттес. Әр түрлі тектегі тілдерге жататын (үндіарилік, дравидтік, аустроазиаттық, қытай-тибет т.б.) Үндістан территориясына таралған тілдер типологиялық және генетикалық тұрғыдан сан алуан. 2010 жылғы санақ бойынша бұл елде 281 тіл қолданылады (Mallikrjun B., 2012, 57).

Үндістан территориясында тіл мәселесі – даулы мәселе. Бірақ екі түрлі көзқарастардың қалыптасуына қарамастан хинди тілі дамып, ағылшын тілін басуда. Хинди тілі үшін бөлек қажетті кітаптар мен көпжақты әдебиеттер шығарылуда. Бұрын ағылшын тілін қолданған салалардың барлығында қазір хинди тілінің қолданысы басымдық танытады. Хинди тілінің мемлекеттік тіл ретінде жағдайы осындалы. Хинди тілі қазіргі таңда Үндістанның мемлекеттік, ресми және негізгі ауызекі сөйлеу тілі болып табылады.

Тәуелсіздік алғалы бері Үндістанның көптілділік (мультилингвизм) мәселесін саяси ішаралар мен тіл заңдары арқылы әкімшіліктегі, сонта, білім және басқа салаларда басқа елдерге еліктеуге болатындағы модель ретінде тиімді әдістермен басқарып келеді. Үндістан Конституциясы қабылданғалы бері жалғасып келе жатқан Үндістанның құбылмалы тіл жағдайы жоғары деңгейде тыныш, бейбіт тіл жағдайына айналды. Бұрынырақ алуан түрлі тілдер шешімін табу керек мәселелер ретінде қарастырылған болса, қазір олар пайдалану керек дереккөздер ретінде қарастырылады. Бұл Үндістанның өте маңызды үлесі.

Елдегі тілдердің пайдалану үлгісін және маңыздылығын түсіну оның әлеуметтік лингвистикалық позициясын және әдістемесін оны заңшығарушылық жолмен түсінуге көмектеседі.

Вебстердің сөздігі көптілділікті «бірнеше тілдерді арнайы тен салмақтылықпен пайдалану мүмкіндігі» деп анықталады. Интернет жөлісінде википедия мәліметтері көптілділікті «екі немесе одан да көп тілдің жеке сөйлеушінің немесе сөйлеушілер қауымы арқылы қолдану» деп анықтайды. Ол көптілді сөйлеушілер әлем бойынша біртілді сөйлеушілерді сөйлеушілер санының көптігімен басып озады» – дейді Вебстер (Чуприна М.В., 2012, 3)

Бүгінгі танда Үндістанның көптілділігі (мультилингвизмі) норма ретінде, ал біртілділігі (монолингвизмі) ерекшелік ретінде қарастырылатыны хақ. Ұзын саны 1652 ана тілі өмір сүріп жатқан (Үндістан 1961 жылғы Халық Санағына сәйкес) Үндістанның лингвистикалық көрінісі қайнап жатқан қазанға үксас.

Көптілділіктің арақатынас жас ерекшелігі, жыныстық ерекшелік, қалалық және ауылдық жерлерде тарапу ерекшелігі оның терендігін анықтайды. Бұл кей географиялық аймактарға емес, бірақ пан-үнділік құбылыс. Үндістанның барлық жастағы тұрғындары мультилингвистер, яғни көптілділер. Көптілді үнділіктер категориясындағы ең басымы қостілділер (билингвистер) мен үштілділер (трилингвистер) 30 жас пен 49 жас аралығындағы тұрғындар. Олар 1947 жылы тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін өмірге келген буын. Оларды жаңа білім жүйесінің нәтижесі, өнімі деуге де болады.

Көптеген қостілділер қалалық жерлерге (46.40%) қарағанда ауылдық жерлерде (53.59%) орналасқан. Ал үштілділердің көшілігі қалалық жерлерде – 53.79%-ды, ауылдық жерлерде одан төмен, яғни 46.20%-ды құрайды. Қостілділер мен үштілділердің гендерлік өсім ерекшелі-

гіне назар аударсақ, негізінен ер адамдардың әйел адамдарды мультилингвистер санымен басып озатындығы белгілі болды. Қостілділер арасында ер адамдар саны – 59.40%-дай, ал әйелдер 40.60%. Үштілділер де ер адамдар, олар 62.43%-ды құрайды, ал әйел адамдар – 37.56%-ды (Mallikjun B., 2004, 3).

Үндістанның көптілділігі қостілділіктің анықтамасын беруді талап етеді. Қостілділік екі немесе одан да көп тілдердің шындығында қолданысы осындай концептіні, түсініктерді анықтауға көмектесуі қажет. Үндістанды алсақ, бұл тілдердің сәйкестендіру аспектілерін табу талпыныстарын хабарлайды. Қостілділік үрдісін түсіну мен бағалау мағынасында динамика байқалады. 1947 жылы Үндістанның тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Үндістанның көптілділік құрылымының едәуір өсуі орын алды. Ресми білім алу Бұқаралық ақпарат құралдары бағдарламаларын тарату бүкіл елде көбейіп келе жатқан халықтың бытырап орналасуы көптілділік құрылымды бұрынғыдан да динамикалық етуді жалғастыра берді. Қостілділік әртүрлі тұрғын халықтың бір аймақтан екінші аймаққа көшіп журуінің бөлгіші ретінде де қолданылады. Табиғи дамыған көптілділік мектеп арқылы дамыған көптілділікпен жұптасып, бай тіл қорына айналды және оны негізінен Бұқаралық ақпарат құралдары халыққа жеткізуі қүшету үшін пайдаланылады. Үндістан көптілділігінің моделін құрған үнді профессоры Маликарджун 2010 жылы жан-жақты талдаулар жүргізді.

Жазу графикалырының тілдік шекарасы жоқ. Тілдердің ғана штагтарды тілдік негізде құруға байланысты географиялық шекарасы белгіленеді. Үнді тілдері 14-тен аса жазу графикалырында жазылған. Қандай да болмасын жазу графикалырының әдеттегі тәртібі – тілдің бір ғана арнайы жазуды пайдалануы. Дегенмен де Үндістанның плюралистік дәстүрі қанша ғасыр жалғасқан мұндай дәстүрді бұзып, әртүрлі жазуларды бір тілдің жазуына пайдалану және бір жазуды бірнеше тілдің жазуына пайдалану тәжірбесін таныстыруды. Бұл тәжірибе үздіксіз жалғасын табуда.

Деванагари жазу графикасы хинди тілі, санскрит, непали, догри, маратхи, конкані, раджастхани сияқты бірнеше тілдерді және көптеген тайпалық, азшылық тілдерді жазуға пайдаланылады.

Каннада жазу графикасы каннада, кодагу, тулу, банджари, конкані, санскрит және тағы да басқа тілдерді жазуға қолданылады.

Санскрит тілі деванагари, каннада, телугу, тамили, малаялам және көптеген басқа жазуларды пайдаланады.

Кашмири тілі парсы-араб жазуын, шарада және деванагари жазуын пайдаланады.

Синхри тілі Үндістанда екі жазуды да, парсы-араб және деванагари жазуларын пайдаланады. Сантали тілі чили, ассами, бангла, ория, деванагари және латын жазуын пайдаланады.

Рабха тілі Ассам штатында ассами жазуымен, Мегхалая штатында латын жазуымен, Батыс Бенгалияда бангла жазуымен жазылады. Осылайша, дәстүр бойынша, жазу (script) Үнді тілдері арасында шекаралық кедергі бола алмайды.

Үнді тілдеріне қатысты өткен ғасырдың маңызды лингвистикалық жаңалықтарының бірі – тіл топтары арқылы үнді тілдерінің жалпы лингвистикалық ерекшеліктерін сәйкестендіру.

Барлық енбектердің ішінде біз М.Б. Эманюдин (1956 жылы) «Үндістанның лингвистикалық аймақтары» атты бағалы енбекінен дәйектес келтірсек болады. Тіл топтары арқылы тілдердің лингвистикалық ерекшеліктерін бөлу ғасырлар бойы олардың өмір сүруімен бірге және осы тілдерде бүгінге дейін сөйлейтін халықтың өзара қатынасының жалғасуымен мүмкін болып келеді. Сэр Вильям Джонстон 1786 жылы санскрит тілі мен басқа үнді-европалық тілдер арасындағы генетикалық байланыс жөнінде декларациясы филологиялық білімді қайта құрды. Үнді тілдерінің (үнді-ариялық және дравидтік топтар) іргетастық ұқастықтары Үнді филологиясына ғасырлар бойына танымал бол келді. 19 ғасырдағы Үндістанға дін таратушы Вильям Кэмбелл тілді жоспарлау мен үнді жаргондарының осы болжаммен дамуымен өз идеяларын қалыптастыруды. Кэмбелл жазды (1839 жылы): «Тілдердің қандай айырмашылығы болмасын, бәрібір олардың барлығы бір ұлы топқа жатады, ұқас заңдар оңтүстік пен солтүстік диалектерінде негізгі шығарманың алуан түрін, стилін, құрылымын, идиомаларды реттейді. Сіз Үндістанның Каньякумариден Гималай тауларына дейін созылып жатқан өнер түрінің кез келген түрін суреттегенде, сіз үнді халқының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, ерекшеліктерін толығымен сипатталындығын түсінесіз, олардың ырымшылдығы, толық кескін-келбеті суреттеп телетіндігін байқасызы. Үнділіктердің қазіргі замандағы әдебиеті алғашқыда санскрит тілінде және тағы да басқа үнді тілдерінде жазылғанына қарамастан, Ведалар, Шастралар, Пураналар, барлық классикалық жазбалар Үндістанның не-

гізгі тілдерінде табылған, барлық тілдерде түсінікті болған.

Тіл топтары арқылы бөлінген кейбір лингвистикалық ерекшеліктері төмендегідей:

«Сен» сөзінің екіден үшке дейінгі деңгейінің болуы;

Кеңінен таралған лексикалық кірме сөздер;

Жаңғырығы бар сөздік құрылымдар мен қалыптар;

Әртүрлі грамматикалық категориялар: зат есім, етістік, сын есім, үстеулердің косарлану үрдісі;

Құрделі етістікті қалыптың орын алуы;

Жалғауышы демеуліктердің болуы;

Сойлем құрылымы – соңғы етістіктің әдette соңғы позицияда келгеніне қарамастан, сөздердің икемділігі.

Жоспардың тағы бір қызықты аспектісі – екі не одан да көп лингвистикалық қайта құрылған штаттардың саяси шекарасында тұрған ауылдық және қалалық жерлерде тұрған халықтар шекарағы басқа тілден енген әртүрлі сөздіктермен бірге өз тілінің грамматикасын шекараның ар жағындағы топтармен өзара қарым-қатынас үшін пайдаланады.

Бір үнділік екітілді немесе көптілді болса, оның диалект немесе стиль таңдауға құқығы бар. Бұл таңдаудың кейбірі басқарудың нәтижесі болып табылады, тілді жоспарлаушылардың таңдауларды реттеудегі саналы және жан-жақты талпынысын сипаттайтыды. Тілдік басқару жеке тұлғалықтан, ұйымдастын тілдік басқару міндердан (тілдік семья) макролық (ұлт, мемлекет) деңгейге ауысады.

Үндістанның азаттық үшін қурестегі көшбасшылары елдің плюралистік табиғатымен жіті таныс болды. Олар ұлттың өз басқаруында кездесетін мәселелерден де жан-жақты хабардар болды. Үндістанның азаттық үшін қуресі жайғана тәуелсіздік үшін қурес болған жоқ, бұл қурес халықтың шетел басқыншыларының бодандығында болғанмен де ұлт құрылышының негізін салды. Қөшбасшылар ұлттық құрылыш үрдісінен азаттық алғанға дейін бас тартқан жоқ. Үндістан Ұлттық Конгресі өткізген әртүрлі конференцияларда қабылданған шешімдер – ұлттық басқару – Британ тәртібіне қарсы қурес жүргізе отырып, уақыттан оза ойлап, әкімшілік, білім және тағы басқа салаларда ілгері қадамдар жасап, ұлтты және тіл саясатын дайындады. Сондай қадамның бірі кең пейілмен келісілген қағидалы тұрғыда Британдың Үндістанның провинцияларын біраз лингвистикалық жүйелі штаттарға қайта үйімдастыру –

бұл басшылардың әкімшілік қолайлылығы үшін кірісу тактикалының өнімі болды. Тағы бір шешім, тәуелсіздіктен 25 жыл бұрын қабылданап, бір бөлшектері ғана жүзеге асырылған Үлттық Білім саясаты еді, онда мектепте оқытудың басты құралы ана тілін қолдануды айрықша атап көрсетті.

Тәуелсіздіктен кейінгі кезеңде ұлт тілдік негізделгі штаттарға қайта ұйымдастырылды, географиялық аудандарды қайта ұйымдастыру басым болды. Ойда болған көп қағидалар тілдік басқару тұрғысынан өте қызық болды. Олар:

Географиялық көршілестік (шектестік);

Лингвистикалық және мәдени біртектілік;

Аймақтық сапаның өсуін дамытуға бірдей тілді пайдалану;

Әкімшілікті халыққа түсінікті тілмен жүргізу;

Үндістанның бірлігі мен қауіпсіздігін сақтау және нығайту;

Қаржы, экономикалық, әкімшілік қараптар;

Шектеуші факторлар көптілділік жағдайға байланысты олар жеке штаттарға бірігетіндегі тіл топтары орналаспаган. Әртүрлі лингвистикалық аймақтардың арасында қостілділер аймағы көп болды. Біртілді аймақ ішінде аралас халқы бар аудандар болды.

Әртүрлі тілдерде сөйлеушілердің бір тілден көп тілде сөйлеуі әлеуметтік, географиялық және саяси шындықтың көрінісі болып табылады. Тілге байланысты заңдар осында тіл бөлінісінің қолданысын реттеуді білдіреді. Заңдар “халықтар және ұйымдар арасындағы ерекше туыстық қатынастарға жол бермейтіндігін не месе беретіндігін міндеттемелейтін әдет-ғұрып нормалары мен ережелер жиынтығы заңды сыйламайтын, бағынбайтындарды жазалауды ұйымдастыру, халықтың емделуін қамтамасыз ететін әдіс-тәсілдерді қамтамасыз етеді. Сонымен бірге «заң сот жүйесі арқылы басқарулады», «заң өз нысанасына күш, құқық, бостандық, міндеттер және өкілеттілік береді. Бұл бөлімде қысқаша Үндістандағы заң және дүние жүзіндегі заң жөнінде мәліметтер беру қарастырылады.

Заң – бұл қоғамның тілдің жалпы және арнайы салаларында пайдаланылуын бақылайтын тәртіп. Тіл туралы заң тілдерге және оның сөйлеушілеріне өкілеттілік бере алатын заң. Бұл лингвистикалық мұрага бай көпэтникалы, көпдінді елдің қоғамда тәжірибеленіп, жүзеге асырылған мындаған жылдық жазылмаған заңы бар.

Үнді өркениеті негізінен халық ауыз әдебиетіне негізделген. Үнді халқының басым бөлігі сауатсыз болғандықтан, реєсми сауаттылық пен білім өткен өмірдің артықшылығы

болғандықтан, заңдардың жазылып сақталуы ете сирек болды. Патшалар мен патша әулеттері, өкінішке орай, жүйеленген заң қалдырған жоқ. Дегенмен де, Үндістандағы тіл туралы заңын тарихы Император Ашоканың (б.э.д. 268-226 ж.) кезіне сәйкес келуі мүмкін. Император Ашока халықтың тілге байланысты құқығын мойындаған ең алғашқы ел билеуші болды. Ол өзінің ел басқаруы мен әділ өмір сүруімен байланысты үкімдері мен жарлықтары өз тілінде ғана емес, халықтың тіліне байланысты қатынаста болса деп бұйырды. Осыдан елдің әртүрлі аудандарында халықтың тілдерінде оның жазбаларын көруге болады. Сол кезде тіл заңы қалыпты жазылмағандықтан, бірақ халық тұлғалық және қауымдық түрде өмірлік берілген парыздай жүзеге асырды және әдетке айналдырыды. Ашоканың үкімдерін (эдикттері) қазіргі заманғы термин тұрғысынан заң ретінде қарастыруға болмайды, бірақ бұл үкімдердің кандай да бір заңды күші болуы мүмкін. Дидақтикалық әдебиет арқылы жүргізілу тәртібі жөнінде мәліметтер жиналды. Бірақ ондай әдебиеттерден табылған жарлықтарды асыра пайдаланудың кандай да бір жазалауға әкелуі нақты емес. Дәстүрлі, заңды санкциялардың көбісі ауызша және әлсіз жазылған хабарландырулар.

Әдебиет тұлғасы ретінде жазылған заң немесе заңды кодтау сот үрдісінде ұстанып және аударылуға бағытталған әдебиет пәні – біздің тақырыбымыздығы инновация болып табылатын жүйелі кодтау, Британдықтардың Үндістанға қосқан улесі. Бұл басқарудың батыстық моделінің қолайлылығы үшін арналған. Бұл кезде білім жүйесіндегі және әкімшілік басқарудағы тілдің қолданысы жөнінде басты шешімдер атақты Маколейдің минуттарынан алынған. Олар елдегі білім жүйесі мен әкімшілікте тілдер арасында тұра сыйықты тапты. Олар ағылшын тілін ағылшын тілі арқылы окуды үсынды. Ағылшын тілі Үндістанның білім саласына 1792 жылы енгізілді. Ағылшын тілі елдің реєсми тіліне шамамен 1830 жылы айналды. Сол уақытта, өз тілінде басқарулатын қарым-қатынасқа баса назар аударылды. Мұнда Британдық үкіметтің білім жүйесі мен әкімшілік салаларында тілді қолдануға қатысты реєсми басқарушы қағидалар мен ұсыныстар өте көп.

Үндістанның азаттық құресінің тарихы нәтижелі ме, нәтижесіз бе Үндістан Үлттық Конгресі тарихымен теңестіріледі. 1885 жылдан бергі кезең ішінде провинциялық тілді аймақтың тілдері ретінде және лингвистикалық штаттардың құрылуына сый-құрметпен хинди тілінің қазіргі

заманғы формасы қарастырылады. Сонымен бұл кезеңдер қарастыруға өте оңай көрінеді. Тіл мәселелері тәуелсіз Үндістанның болашағын құрғында маңызды рөл ойнайды.

Бүгінгі Үндістанның Конституциясы – Құрылтай Ассамблеясы дебаттарының нәтижесі.

Үндістанның Конституциясы 1949 жылдың аяғында Үндістанның тәуелсіздікке (1947 жылы) қол жеткізгенінен екі жылдан кейін Құрылтай жиналышы қабылдады, 1950 жылы қүшіне еніп, бүгінгі таңда әлі заңды қүшін жалғастыруды. 1950 жылғы Үндістан Конституциясы – әлемдік тәжірибедегі бірегей конституциялық құжат болып табылады. Ол көлемі жағынан әлемдегі ең ірі конституция. Ол 465 бапты, 12 ірі қосымшаларды, 100-ден аса түзетулерді құрайды. Өте нақты және жан-жақты қамтылған, бірақ оның негізгі мазмұны қоғамдық және мемлекеттік құрылыштың маңызды жақтарына, тұлғаның құқықтық мәртебесіне қатысты.

Эклектикалық: конституция авторлары «бұкіл әлемнен барлық нәрсені үйренгісі келді», өз конституцияларында басқа мемлекеттердің ең үтқыр конституциялық жетістіктерін шоғырландыруды қалады. Осының арқасында үнді конституциясы бүрінғы метрополия – Ұлыбританияның, сонымен қатар Кеңес Одағы, АҚШ, Канада, Жапония, Австралия және тағы басқалардың конституциялық актілерінің бірқатар қағидаларын алып пайдаланды.

Үндістанның Конституциясы өте икемді болып табылады (түзету енгізудің ең қарапайым тәртібін ұстанады), осының нәтижесінде 60 жыlda оның жүздеген заңдары өзгертулді, яғни Үндістан Конституциясы ұдайы болып жатқан жағдайларға байланысты ыңғайланады. Түзетулерді қабылдау нәтижесінде 80-ге жуық жаңа баптар енгізілді, 20-ға жуық баптар алынып тасталынып, барлығы мәтіндердің 500-ге жуық алуан түрлі өзгерістер енгізілді. Бір түзетулер Конституция мәтінін өзгеріске ұшыратса отырып, басқалары оған қосымша ретінде (кейде ауқымды түзетулер де кездеседі, олар кей жекелері көлемі бойынша АҚШ Конституациясына өте жақын) енгізіледі.

Тіл мәселелерімен байланысты баптарды 1949 жылдың 12 қыркүйегінен бастап көтере бастады. Бұл құжаттарды өте мүқият оқу Конституцияның авторлары көптілді ұлттың біріктіріп, солар үшін заңдар шығаруда. Елдің әрбір бөлшегі қарастырылатын және оның мұддесін қорғау мақсатында талпыныс жасалынған.

Тіл туралы заң Конституция арқылы бес онжылдыққа дейінгі уақытқа құрылған. Олар

заңмен бекітілген заңдар, тіл жөнінде заң шығарушы және сот үдерістері формасында қол жетімді. Сонымен бірге олар әртүрлі комитеттер мен комиссиялардың ұсыныстарының нәтижесі болып табылады.

Аллоттың тұжырымдауынша «Заң мен тіл екеуі де өзінің дамуы барысында табиғи зат болып табылады. Үндістанда бұлар әртүрлі тілдерде сөйлеушілердің заңды талпынысын қабылдау үрдісі арқылы дамып келеді. Бұл қоғам мен тарихтың өнімі. Үнді тілдері туралы заңдар өте қатаң емес, бірақ өте қолайлы (Laitin D.D., 1989, 420).

«Әділеттілікті орнатып келген заң формасы емес, рух екенін бақылау дұрыс болады» – дейді Ж. Балакришнан (Nayar Baldev Raj., 1969, 101)

Үндістан Конституациясының авторлары бірқатар тілдер тізімін жасап, оны Конституцияның 8-қосымшасына енгізді.

Бұл Қосымшаға енгізілген тілдер «тіркелген» (Scheduled) тілдер деп аталды. Осы себепті Үндістан Конституациясының 8-қосымшасына енбей қалған, бірақ Үндістан территориясында кеңінен таралған тілдер «тіркелмеген» (Non-Scheduled) тілдер ретінде белгілі. Үндістанның Конституациясының 8-қосымшасынан тілге байланысты талқылауларда, Конституацияның тілге байланысты басқа баптарына және тілге қатысты шешімдерді талқылауларға қарағанда, дәйектөздер өте көп алынады. Бұл оның маңыздылығын білдіреді.

1949 жылы 26 қарашада Құрылтай Ассамблеясы қабылдаған Үндістан Конституациясының 8-қосымшасында 14 тілді ұлттық тілдер ретінде тіркеген. Соңғы 60 жыл ішінде оған түзетулер енгізілді. Конституциялық маңызды түзету 1967 жылы №21 Билль арқылы синхрон тіл тіркелді, 1992 жылы №71 Билль арқылы конкани, манипури, непали тілдері тіркелді, 2003 жылы №100 Билль арқылы бодо, догри, майтхили, сантали тілдері тіркелді. Осылайша Конституацияның 8-қосымшасына бүгінгі таңда тіркелген 22 ұлттық тілдер бар. Қазіргі таңда өзге де 38 тілдің сөйлеушілері Үндістан үкіметінен өз ана тілдерінің Конституацияға енгізуін, ұлттық тіл мәртебесін беруін құтуде. Осы тұрғыдан алғанда 8-қосымшада тіркелген тілдер номенклатура бойынша маңыздылыққа ие. Оларды Конгресс партиясы «ұлттық тілдер» деп таныды. Дж. Неру айтты: «Біздің Конституацияны құрастырушылар барлық 14 тілдер Ұлттық тілге айналады деп айтудан корықкан жок» – дейді. Бұл жерде бір тіл өзгелеріне қарағанда, ұлттық тіл деген түсінік жок. Бенгали немесе Тамили, не басқа

бір аймақтық тіл хинди тілі сияқты ұлттық деңгейде. 1963 жылы Парламентке жазған хатында, ол 8-қосымшаға енгізілген тілдерді «ұлттық тілдер» деп сипаттаған.

1954 жылы 5 сәуірдегі Конгресс жұмысшы комитетінің кездесуінде Бүкілұндістандық қызметтерге қабылдау үшін әмтихандар үдемелі түрде хинди тілінде, ағылшын тілінде, негізгі штаттық тілдерде жүргізуі тиіс, үміткерлердің әмтихан тапсыруы үшін осы тілдердің кез келгенін таңдау мүмкіндігі берілуі тиіс екендігі жөнінде мәселе көтерілді. Конгрестік жұмысшы комитетінің 1965 жылғы 2 маусымдағы кездесуінде «Одақтық қоғамдық қызмет комиссариаты» әмтихандары ағылшын және хинди тілдерінде, сонымен бірге 8-қосымшада тіркелген ұлттық тілдердің бірінде жүргізіледі», – дедінген.

Азшылық тілдер мәселелері бойынша комиссариат (Deputy Commissioner of Minorities Commission Report) орынбасарының Есеп беруінде, Азшылық тілдер мәселелері бойынша комиссия есебі және 1968 жылғы Ресми тіл резолюциясы 8-Қосымшадағы тіркелген тілдердің елдің ең көп сөйленетін ірі тілдері деп қарастырылды (The Programm of Action 1992 жыл).

Ұлттық Білім саясаты (1986 жыл) 8-қосымшада тіркелген тілдердің қазіргі заманғы үнді тілдері деп қарастырады, ресми құжаттарда бұл тілдер тіркелген тілдер (Scheduled) деп анықталады. Бұл аталулардың барлығы да кез келген емес. Олар лингвистикалық қайта құрылған мультилингвистикалық мемлекетте ерекше мағынасы бар қолданысқа ие.

8-қосымшаның мақсаты.

Қазіргі таңда бұл тілдердің тізімі әртүрлі мақсаттарға таңдап алынған үнді тілдері ретінде пайдаланылады. Бірақ бұл тізімнің алғашқыда қандай мақсатпен құрастырылғандығын білу өте маңызды. Конституция авторларының ниеті осындағы болды. Құрылтай жиналышы мүшелері осы тілдердің қызмет етуін қалады. Конституцияның 8-қосымшасының конституциялық бекітілген ролі мен қызметі 1968 жылғы Ресми тілдер резолюциясы арқылы ұзартылды.

Үндістанның Конституциясы жобасы дайындалған кезде елдегі тілдік жағдай әлі шешілменген еді. Үнді тілдерінің арасында бакталастық болды. Конституцияға тілдер тізімін енгізу бұйрығындағы ғылым мен техникаға сияқты әкімшілік жұмыстарға дамыту мақсатында Тіл резолюциясы бойынша қоры комитеті мүшесі М.Сатьянараяна Дж.Нерудің рұқсатымен 12 тілді – хинди, гуджарати, маратхи, каннада, малаялам, тамили, ория, бенгал, ассами, панджаби, кашми-

риді енгізуге дайындағы. Дж. Неру урду тілін 13-тіл ретінде тізімге қосты. Осыдан тілдер тізімінің бастапқыдағы мақсаты тәуелсіз Үндістанда әкімшіліктегі пайдалану және ғылым мен техниканы дамыту болды.

Тілді техникалық қамтамасыз ету жобасын К.М. Мунши мен Н. Гопаласвами Аянгар дайындағы, ол жоба Құрылтай Ассамблеясынан тыс Үндістан Ұлттық Конгресінің талқылауы үшін дайындалған. Бұл жоба 301(В) (1) Баптың ішінде Қосымшадағы қатысты Комиссияның төрағасы және VII-А Бөлімнің әртүрлі тілдерінің өкіл мүшелерінің қатысуымен Конституцияның шарттарын хинди тілінің үдемелі қолданысымен, ағылшын тілінің қолданысын шектеу және тағы басқа дайындағы. Бөлімде хинди тілі, урду, тілі, панджаби, кашмири, бенгали, ассами, ория, телугу, тамил, малаялам, канари, маратхи, гуджарати, ағылшын тілі болды. Р.С. Шукла же ке белімде тілдер тізімінің болуы қажет емес деп тапты, өйткені қөптеген тілдердің өкілдері Одактың ресми тілі мәселесін шеше алмайды. Дегенмен де Үндістанның Конституцияның XIV-А тіл белімі жобасын – Құрылтай Ассамблеясы 1949 жылы 12 қыркүйекте талқыланған болатын, оның VII-А белімі ассами, бенгали, канари, гуджарати, хинди, кашмири, малаялам, маратхи, ория, панджаби, тамили, телугу, урду тілдерін қамтыды.

Бұл тілдер белімінің мақсаты Үндістанның Конституцияның 301-В бабына сәйкес комиссия мен Парламенттің комитетінің конституациясына ресми тіл өкілдерін қамтамасыз ету. Сол кезде Арнайы Директивтер 301-1 Бапта «одақ хинди тілінің таралуына, және Үндістанның күрделі мәдениетінің барлық бірліктерінде білдірудің негізгі ортасына айналып дамуына және үндесуінің байытылуын қорғауға жағдай жасалуы қажет.

Назируддин Ахмад Құрылтай Ассамблеясы дебатында осы тілдердің негізінде штаттардың қайта құрылуын қажет ететіндігін тұжырымдады (Benedikter T., 2013, 42).

Үндістанның Конституциясының 344 және 351-баптарында 8-Қосымшаның екі арнайы қызметі тағайындалды. Үндістанның Конституциясының 344-бабында Ресми тілдер жөнінде айтылды.

Президент Конституцияның енгізілген күнінен бастап бес жыл өткеннен кейін және 10 жыл өткеннен кейін бұйрық арқылы Комиссия қоры қажет, оның құрамына төраға мен 8-қосымшада анықталған әртүрлі тілдердің өкіл-мүшелері кіруі қажет, оны Президент тағайындей алады, Ко-

миссияның жүзеге асыратын процедураларын бұйрық анықтайды.

Комиссия Президентке ұсыныстар дайындала отырады:

Одақтың ресми мақсаттарына хинди тілін үдемелі қолдану;

Одақтың барлық және қандай да бір ресми мақсаттарына ағылшын тілінің қолданысына шектеу қою;

Тіл 348-Бапта көрсететін мақсаттардың бәріне және біреуіне қолдану;

Цифрлардың халықаралық формасын одақтың бір немесе бірнеше нақты мақсаттарына қолдану;

Комиссияга Президент ұсынатын басқа да мәселелер, Одақтың ресми тілі ретінде қарастырылған және Одақ пен штат арасындағы қарым-қатынас және олардың қолданысы.

Үндістан Конституциясының 351-бабында: «Одақ мәдени салалардың бәрінде құрамдас элемент ретінде қызмет етуі үшін хинди тілін дамытуға және оны байытуды қамтамасыз етуге міндетті» деп көрсетілген. Алайда Үкіметтің хинди тілін дамыту мәселесіне енжарлық танытатыны жайлы айтылған сын-пікірлер де кездеседі.

Хинди тілін дамытуға арналған іс-шаралар бағыты үш негізгі санатқа болінеді: мемлекеттік, жартылай мемлекеттік және жеке ұйымдар қызметтері.

Мемлекеттік іс-шараларға: жарлықтар, заң жобалары, резолюциялар мен әкімшілік қауылдар. Бұлар хинди тілін дамытуға және оны іске асыруға арналады. Оқу орындары, азаматтық қызмет істері бойынша комиссия, сот орындары, автономды институттар жүргізетін іс-шаралар екінші санатқа кіреді. Жеке және ерікті мемлекеттік емес органдардың және бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі үшінші санатты құрайды.

Хинди тілін дамытудың арнайы комитеттері ұқымыс жасайды. Бұл комитеттерде құрамында парламент мүшелері мен басқа да ресми тұлғалар бар. Әрбір комитет өзі қарасты министрліктердің тәрагалық етуімен кеңес өткізіп отырады. Комитеттердің негізгі міндеті хинди тілін дамытуға бағытталған ұқымыстардың қашшалықты дәрежеде екенін тексеріп отыру. Орталық ұқимет хинди тілді емес штаттардың хинди тілін оқытатын оқытушыларына көрсететін қаржылық көмегін өз мойнына алған.

Сонымен қатар ұқимет хинди тілі мамандарын даярлайтын педагогикалық колледждердің

барлық шығындарын толығымен өз жауапкершілігіне алған. Бұл мәселе бойынша жыл сағын есеп берулер мен жұмыс нәтижелерінің көрсеткіштеріне талдаулар жүргізіледі. Ал мемлекеттік қызметшілердің хинди тілін менгеруін қамтамасыз ету мақсатында курстар ұйымдастырылады және білімді бакылауға арналған емтихандар өткізіледі. Және де емтихан тапсырған мемлекеттік қызметшілер саны мен олардың хинди тілінің қандай деңгейін (бастапқы, орта, терен) менгергендігіне сараптама қорытындылар кесте түрінде дайындалып отырады. Сондай-ақ хинди тілінде компьютерлік бағдарламалар игеру бағытындағы оңтайлы іс-шаралар жолға қойылған.

Аударма ісіне байланысты ұқымыстар да үкімет мекемелерінің құзырына кіреді. Осы мақсатта құрылған орталық аударма бюросы ұқымыс жасайды. Оның қызметіне:

- а) әдебиеттерді хинди тіліне аудару;
- б) басқа департаменттер мен комитеттерде жасалған аудармаларды тексеру.

Көптеген әдебиеттер мен оку құралдары аударма бюросының қүшімен хинди тіліне аударылды. Он екі томдық хинди энциклопедиясынан бастап, үнді мәдениеті мен тарихына, әдеби мұраларына қатысты жүздеген кітаптар хинди тіліне аударылып жарық көрді.

Жартылай мемлекеттік секторларға университеттер жатады. Университеттерде хинди тілі факультатив ретінде оқытылды, жеке ұйымдарда хинди тілінің қолданыс аясын кеңітуге барынша қүш салды. Жалпыңділік ұйым хинди тілін дамыту бойынша барлық жеке ұйымдар қызмет үйлестіруші болып табылады. Ерікті жүз ұйымның ішінде Аллахабадтағы Хинди әдебиеті Ассоциациясы, хинди тілін насиҳаттаушы оңтүстік Қоғам және хиндидің манипигурлік кеңесі ерекше назарға ілікті. Алғашқы екі ұйымға ұлттық маңызы бар мекеме мәртебесі берілді және олардың қызметі кеңінен улғі ретінде тартылды.

Бұқаралық ақпарат құралдарының оның ішінде радио, кино, теледидар т.б. негізгі міндеті ақпарат тарату. Бұдан шығатыны осы саладағы көптеген мамандар олардың қызметі тіл саясатымен байланысты емес деп алға тартады. Алайда қандай да бір ақпарат таратқанда белгілі бір тіл қолданылады және іс жүзінде сол тілдің байи түсүне үлес қосары сөзсіз. Осындай тілдің бірі ретінде Үндістандағы БАҚ (бұқаралық ақпарат құралдары) саласында хинди тілінің танымалдығы оң септігін тигізді.

Әдебиеттер

- Парамонов Д.О. Языковая политика и демократия в состоянии нарастающей сложности. Модели рефлексивной социологии.// Вестник РГГУ, №3(65)11. Научный журнал. – М., 2011. – С.66-90.
- Mallikrjun B. The Evolution of Language Laws in Post-Independence India.// Language In India. – Manasagangotri. Vol.12, 2012. – P. 55-76.
- Mallikrjun B. Languages of India. According to the Census of India 1991. // Language In India. -Manasagangotri. Vol.1, 2001. – P.1-21.
- Чуприна М.В. Языковая политика в Республике Индия. // Научный потенциал: работы молодых ученых. – М., №2. – 2012. – С. 1-3.
- Mallikrjun B. Mother Tongues of India, According to 1961 Census of India. // Language In India. – Manasagangotri. Vol. 2, 2002. – P. 55-59.
- Mallikarjun B. Indian Multilingualism. Language Policy and Digital Divide, // Language In India. – Manasagangotri, 2004. – P. 2-9.
- Thirumalai M. S. Declaring a language classical. //Language in India. – Manasagangotri. Vol. 4. – 2004. – P. 23-34.
- Ерекешева Л.Г. Религия и политика в Южной Азии (Индийский Национальный Конгресс и индуиско-мусульманская проблема в Британской Индии в конце XIX – начале XX вв.) // Серия «Казахстанские востоковедные исследования». – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С. 11-19.
- Sajjad M. Multilingual Language policy and School Linguistic Practice: Globalization and English – Language Teaching in India. Language as a tool of Minority Politics: Urdu, in Bihar, India, 1951-1989. //Journal of Muslim Minority Affairs. Vol.34, Issue 2. 2014. – P. 174-190.
- Sridhar S.N. Language modernization. Paper presented at theSecond World Basque Congress. San Sebastian, Donostia.1987. – P. – 19-26.
- Rangila R.S., Thirumalai M.S., Mallikarjun B. Bringing order to linguistic diversity: language planning in the British Raj.// Language In India. – Manasagangotri. Vol.1. 2001. – P.36-39.
- Кристал Д. Английский язык как глобальный. /Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь мир». 2001. – 12-37 с.
- Pylee M.V. India's Constitution. //S. Chand & Co1997. – P. 3.
- Маклаков.В.В. Конституции зарубежных государств: учебное пособие. Изд.4. – М.: ВолтерсКлювер, 2003. – С. 221-248 с.
- Laitin D.D. Language Policy and Political Strategy in India.//Policy sciences.1989. – Vol.22. No.3-4.– P.415-436.
- The Official Languages Act, 1963 (As amended in 1967). //Language In India. -Manasagangotri. Vol.2, 2002.-P.1-18.
- Benedikter T. Linguistic minorities in India. An appraisal of the linguistic rights of minorities in India. -Bozen/Bolzano, 2013.-p.41-49.
- Nayar Baldev Raj. National Communication and Language Policy in India.-New York: Frederick A Praeger, Publishers.1969-p.97-112.
- <http://www.indianrailways.gov.in>. THE OFFICIAL LANGUAGES ACT, 1963.
- Ерекешева Л.Г. Индия на современном этапе. Сборник материалов по итогам встречи И.К. Гуджара с казахстанскими учеными и экспертами. – Алматы: ЦВПА, 2001. – С. 23-26.
- VanishreeV.M. Provision for Linquistic Diversity and Linquistic Minorities in India. //Language In India. – Manasagangotri. Vol.11, 2 Feb., 2011. – P.15-23.
- Petrovic J. Language Planning for Equal Educational Opportunity in Multilingual States: The Case of India. // Multilingual Research Journal. – New York, v4. n1. 2010. – P.1-19.
- The Constitution of India: Provisions Relating to languages. //Language In India. – Manasagangotri. Vol.2. 2002. – P.1-17.
- Mohanlal B.M.S. The Influence of the dominant language. //Language In India. – Manasagangotri. Vol.1, 10 Feb., 2002. – P.1-7.
- Дятленко П. Языковая политика и языковые реформы в государственном и национальном странстве (аналитический обзор).//Социологическое обозрение. – М., Том. 6. №3. 2007. – С.1-12.
- Алпатов В.М. Языковая политика в современном мире: «Одноязычная» и «двухязычная» практика и проблема языковой аксиоматики.//CorporativePolitics. – А., 2013. – С.1-13.
- Чернышев В.А. Хинди в современной Индии. – М.: Восточная литература. РАН. 1998. – 320 с.
- Баранников П.А. Проблемы хинди как национального языка. – Л., 1972. – 54-68 с.
- MishraI.S.N. Language and Language policy in India. //Odisha Review. – New Delhi. March 2014. – P. 1-26.
- Clingingsmith D. British Language Policy in 19th century. India and Industrialization and Bilingualism in India. //Journal of Human Resources, Vol. 49. Issue 1. 2014. – P. 73-109.

References

- Paromonov D.O. Yazikovaya politika i demokratiya v sostoyanii narastayushey slozhnosti. Modeli refleksivnoy sotsiologii.// Vestnik RGGU, №3(65)11. Nauchniy zhurnal.-Moskva.2011.- C.66-90.
- Mallikrjun B. The Evolution of Language Laws in Post-Independence India.//Language In India. – Manasagangotri. Vol.12, 2012.-P.55-76.
- Mallikrjun B. Languages of India. According to the Census of India 1991. //Language In India. – Manasagangotri. Vol.1, 2001. – P.1-21.

- Chuprina M.V. Yazikovaya politika v Respublike India.//Nauchniy potencial: raboti molodyh uchenih.- M., №2. 2012.-1-3s.
- Mallikrjun B. Mother Tongues of India, According to 1961 Census of India. //Language In India. -Manasagangotri. Vol.2, 2002.-P.55-59.
- Mallikarjun B. Indian Multilingualism. Language Policy and Digital Divide, //Language In India. Manasagangotri.2004.- P.2-9.
- Thirumalai M. S. Declaring a language classical. //Language in India. Manasagangotri. Vol. 4.2004.-P.23-34.
- Erekesheva L.G. Religiya I politika v Yuzhnay Azii (Indiiskiy Natsionalniy Kongress I indussko-musulmanskaya problema v Britanskoi Indii v kontse 19-go i nachale 20-go vv.)// Seriya "Kazakhstanskiye vostokovedniye issledovaniya". – Almaty:Dike Press, 2005.-S.11-19
- Sajjad M. Multilingual Language policy and School Linguistic Practice: Globalization and English – Language Teaching in India. Language as a tool of Minority Politics: Urdu, in Bihar, India, 1951-1989. //Journal of Muslim Minority Affairs. Vol.34, Issue 2. 2014.-P.174-190.
- Sridhar S.N. Language modernization. Paper presented at theSecond World Basque Congress. San Sebastian, Donostia.1987.-p.-19-26.
- Rangila R.S., Thirumalai M.S., Mallikarjun B. Bringing order to linguistic diversity: language planning in the British Raj.// Language In India. Manasagangotri. Vol.1.2001.-P.36-39.
- Krystal D. Angliiski yazik kak globalniy. /Per. S angl. – M.:Izdatelstvo "Ves mir". 2001.-12-37s.
- Pylee M.V. India's Constitution. //S. Chand & Co1997. – P. 3.
- Maklakov V.V. Konstitutsii zarubezhnih gosudarstv/Uchebnoye posobiye. Izd.4. – M.: Volterskluver, 2003–221-248s Laitin D.D. Language Policy and Political Strategy in India.//Policy sciences.1989. Vol.22. No.3-4.-P.415-436.
- The Official Languages Act, 1963 (As amended in 1967). //Language In India. -Manasagangotri. Vol.2, 2002.-P.1-18.
- Benedikter T. Linguistic minorities in India. An appraisal of the linguistic rights of minorities in India. -Bozen/Bolzano, 2013.-p.41-49.
- Nayar Baldev Raj. National Communication and Language Policy in India.-New York: Frederick A Praeger, Publishers.1969-p.97-112.
- <http://www.indianrailways.gov.in>. THE OFFICIAL LANGUAGES ACT, 1963.
- Erekesheva L.G. India na sovremennom etape. Sbornik materialov po itogam vstrechi I.K.Gujrala s kazakhstanskimi uchenimi i expertami. – Almaty: CVPA, 2001. –s.23-26.
- VanishreeV.M. Provision for Linquistic Diversity and Linquistic Minorities in India. //Language In India. -Manasagangotri. Vol.11, 2 Feb., 2011.-P.15-23.
- Petrovic J. Language Planning for Equal Educational Opportunity in Multilinqual States: The Case of India. // Multilinqual Research Journal.-New York, v4. n1. 2010. –P.1-19.
- The Constitution of India: Provisions Relating to languages. //Language In India. -Manasagangotri. Vol.2. 2002. – P.1-17.
- MohanlalB.M.S. The Influence of the dominant language. //Language In India. -Manasagangotri. Vol.1, 10Feb., 2002.-P.1-7.
- Dyatlenko P. Yazikovaya politika i yazikoviye reformi v gosudarstvennom I natsionalnom prostranstve (analiticheskiy obzor).// Sotsciologicheskoye obozreniye.- M., Tom.6.№3.2007.-S.1-12.
- Alpatov V.M. Yazikovaya politika v sovremennom mire: "Odnoznachnaya" i "dvuhznachnaya" praktika i problem yazikovoi assimiliyatsii.// CorporativePolitics.-A., 2013.-C.1-13.
- Chernishev V.A. Hindi v sovremennoy Indii. – M.:Vostochnaya literature. RAN. 1998.-320s.
- Barannikov P.A. Problemi hindi kak natsyonalnogo yazika. – L. ., 1972.-54-68s.
- MishraI.S.N. Language and Language policy in India. //Odisha Review.-New Delhi.March 2014.-P.1-26.
- Clingingsmith D. British Language Policy in 19th century. India and Industrialization and Bilingualism in India. //Journal of Human Resources, Vol.49.Issue 1. 2014.-P.73-109.

¹Мұсагалиева Б.Е., ²Ахапов Е.А.,

магистратура студенті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: i3ota@mail.ru

²Ph.D., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz

МАШИНАЛЫҚ АУДАРМА ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Бұгінгі таңда машиналық аударма лингвистикалық, түрғыдан сирек зерттелген салалардың бірі болып табылады. Ұсынылып отырған жұмыста машиналық аударма түсінігі және оның даму тарихы туралы ақпарат хронологиялық, түрде көрсетілген. Машиналық аударма түсінігіне жалпы аударма және аударма теориясын негізге ала отырып анықтама берілген. Машиналық аударманың даму тарихы Ресей және басқа да шетел ғалымдарының жұмыстарына сүйене отырып сипатталған. Америкалық ғалым Дж.Хатчинс ұсынған машиналық аударма тарихының класификациясы колданылып, әр кезеңі жан-жақты ақпаратпен толықтырылған.

Мақаланың маңызы оқырманды машиналық аударма түсінігі және тарихымен таныстыру және негізгі ақпаратпен қамтамасыз ету. Ұсынылып отырған жұмыс аударматану, сонымен қатар қолданбалы лингвистикамен айналысатын оқырмандар үшін машиналық аударма саласымен танысуға немесе бар білімді толықтыруға көмек бола алады. Машиналық аударма жүйелерінің қалыптасуына алып келген көптеген тарихи оқығалармен танысып, оларды талдауға септігін тигізеді.

Түйін сөздер: машиналық аударма, аударма, машиналық аударма тарихы, Джорджтаун эксперименті, машиналық аударма жүйелері.

¹Mussagaliyeva B.Y., ²Akhapov E.A.

¹master course student, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: i3ota@mail.ru

²Ph.D., associate professor, al-Farabi Kazakh national university,, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz

The Concept and History of Machine Translation

Today, machine translation is one of not much linguistically studied areas. The proposed article provides chronological information about the concept of machine translation and the history of its development. The proposed concept of machine translation is based on the concept of translation in general and the theory of translation. The history of the development of machine translation was described on the basis of the works of Russian and other foreign scientists. The classification of the history of machine translation provided by the American scientist J. Hutchins was used, and each stage was supplemented with the necessary information.

The purpose of the article is to acquaint the reader with the concept and history of the development of machine translation and provide basic information on the topic. The proposed work may help to familiarize with the field of machine translation, or to supplement the existing knowledge to readers engaged in applied linguistics and translation studies. It will also help identify and analyze many historical events that led to the formation of machine translation systems.

Key words: Machine translation, translation, history of machine translation, Georgetown experiment, machine translation systems.

¹Мұсағалиева Б.Е., Ахапов Е.А.

¹студент магистратуры, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: iZota@mail.ru

²Ph.D., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz

Понятие и история развития машинного перевода

На сегодняшний день машинный перевод является одним из мало лингвистически изученных областей. В предлагаемой статье представлена хронологическая информация о концепции машинного перевода и истории ее развития. Предлагаемая концепция машинного перевода основана на концепции общего понятия перевода и теории перевода. История развития машинного перевода была описана на основе работ российских и других зарубежных ученых. Была использована классификация истории машинного перевода, созданная американским ученым Дж. Хатчинсоном, и каждый этап был дополнен необходимой информацией.

Цель статьи – ознакомить читателя с концепцией и историей развития машинного перевода и предоставить основную информацию по теме. Предлагаемая работа может помочь ознакомиться с областью машинного перевода или дополнить имеющиеся знания читателям, занимающимся прикладной лингвистикой и переводоведением. Также поможет определить и анализировать многие исторические события, которые привели к формированию систем машинного перевода.

Ключевые слова: машинный перевод, перевод, история машинного перевода, Джорджтаунский эксперимент, системы машинного перевода.

Кіріспе

Біз ақпараттық технологиялар әлемінде өмір сүреміз. Жаңа ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы ғаламдық ақпараттық кеңістікте компьютерлік технологиялардың рөлі үнемі өсіп тұратынын дәлелдейді. Біздің дамыған технологиялар заманымызда жаңа ақпарат өте жылдам қалыптасады және тұтынушылардың мұдделерін өтеу үшін дәстүрлі аударма тәсілдері жеткіліксіз болып табылады. Бұл өз кезегінде, машиналық аударма деген жаңа саланың қалыптасуына әкелді. Откен ғасырлармен салыстырғанда аударуга арналған ақпарат көлемі айтарлықтай өсті. Сондықтан кейбір жағдайларда машинаны немесе автоматтандырылған аударманы және машиналық аударма жүйесін пайдалану неғұрлым орынды болып көрінеді. Осындай жүйелердің дамуы аударма процесін онтайландырып қана қоймай, ақпараттың тез аударылуына және құжаттардың үлкен көлемін қысқа мерзімде өңдеуге мүмкіндік береді, яғни бүгінгі өмірдің негізгі талабын қанағаттандырады: аз шығындармен үлкен көлемдегі ақпараттың жедел өнделуі.

Машиналық аударма салыстырмалы түрде өте жас ғылым. Соған қарамастан, бүгінгі таңда өте қарқынды дамып келе жатқан ғылым салаларының бірі. Оның аударматану және қолданбалы лингвистика үшін орны ерекше болып табылады. Себебі, машиналық аударма саласындағы жаңалықтар мен зерттеулер өзімен байланысты басқа ғылым салаларына тікелей әсер етеді.

Жұмыстың мақсаты және міндеті

Зерттеу жұмысының мақсаты машиналық аударма түсінігін ашу және оның қалыптасу себептері мен салдарын анықтау. Оқырманга машиналық аударма тарихының хронологиялық түрғыда онтайландырылған классификациясын ұсыну. Зерттеліп отырған саланың маңыздылығы мен ерекшеліктерімен таныстыру.

Зерттеу жұмысының методологиясы

Зерттеу жұмысының теориялық негізі ре-тінде ресей және американцы ғалымдардың еңбектері, мақалалар колданылды. Макаланы жазу барысында сипаттама, талдау және салыстырмалы әдістер колданылады.

Зерттеу нәтижесі

Машиналық аударма түсінігі.

Аударма – көпсатылы құрделі құбылыс, оның жеке аспектілері әртүрлі ғылымдардың зерттеу объектісіне айналуы мүмкін; әртүрлі тілде сөйлейтін адамдар арасында коммуникация мүмкіндігін қамтамасыз ету құралы (Комисаров В.Н., 1990: 6). Аударма құбылысының даму тарихы өте ұзаққа созылды. Бүгінгі таңда, заманауи технологиялық жаһандану адам өмірінің барлық аспектілері мен салаларын қамтып отыр. Жаһандану үдерісі мен Интернеттің жалпы қолжетімділігі коммуникативтік іс-әрекеттер үшін ақпараттық қолдау жүйесін дамытуға және жетілдіруге мүмкіндік берді (Новожилова А.А., 2014: 67-68). Нәтижесінде аударма индустриясының мамандары да өз жұмыстарының сапасын, шеберлілігін арттыру мақсатында әлемдік технологиялардың жаһандануын жүргізу мүмкін.

гиялық жаңалықтарды өз саласына сәйкестендіріп қолдануға асыруды.

Аударма үдерісін оңтайландыру үшін аудармашылар заманауи ақпараттық технологияларды белсенді қолдануы қажет. Өйткені жаңа технологиялық әдістерді қолдану үлкен көлемдегі ақпараттың жоғары сапалы және тез аударылуына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Аудармаға қойылатын мұндай талаптар, тіл білімі ғылыми – лингвистика мен компьютерлік технологиялардың түйіскең жерінде, аударма индустрисындағы жаңа машиналық аударма деп аталатын саланың қалыптасуына әкелді.

Машиналық аударма термині екі мағынада түсініледі. Тар мағынадағы машиналық аударма – бұл компьютермен толықтай немесе толығымен дерлік жүзеге асатын, бір мәтінді бір табиғи тілден екіншісіне аудару процесі (Воронович В.В., 2013: 3). Бұл үрдістің барысында машинаға сөздік негізі ешбір қосымша нұсқаулармен рәсімделмеген түпнұсқа мәтіні енгізіледі және сонында бастапқы мәтіннің аудармасы болып табыладын басқа тілдегі аударма мәтіні шығады. Сонымен қатар, көп жағдайда енгізілген мәтіннің түрлендірілуі адамның қатысуынсыз жүзеге асады, ал кейде кейінгі редакциялауга рұқсат беріледі.

Кең мағынадағы машиналық аударма – бұл лингвистика, математика, кибернетика ғылымдарының қызылыхан жерінде орналасқан және тар мағынада машиналық аударманы жүзеге асартын жүйелерді құруды өз алдына мақсат еткен ғылыми зерттеу саласы (Воронович В.В., 2013: 3).

Аударма саласын қолданбалы лингвистика ғылыми зерттейді. Қолданбалы лингвистиканың көптеген басқа бөлімдері сияқты аударма да пәнаралық болып табылады – ол тек тіл ғылымымен ғана шектелмейді, сонымен қатар әдебиеттану, когнитивтік ғылымдар, мәдени антропология және аймактану зерттеулерімен де байланысты. Осыдан аудармашыларға өз жұмысын тиянақты, әрі нәтижелі, тапсырыс беруші немесе көпшілік қауымға түсінікті етіп орындау, әр түрлі ғылым салаларындағы сәйкес білімдерін талап етуіне байланысты өте күрделі және уақыт жағынан ұзақ үдеріске айналады.

Аударма мәнін түсініп, жоғарыда аталған барлық талаптарды орындау аудармашыдан көпжылдық тәжірибе мен күнделікті өз білімін тоғызыруды қажет етеді. Машиналық аудармаға келетін болсақ, бастапқыда оның өзіндік ойлау касиеті жоқ. Демек ол аударма мәнін де түсіне алмайды. Сондай-ақ өз білімін қажетті дең-

гейге дейін жетілдіре алмайды. Машина, яғни біздің жағдайымызда аударма процесін жүзеге асартын компьютер, тек адам енгізген командаларды оқып, оларға негізделген әрекеттер жасай алады (Дубровина Е.В., 2014: 239). Эрине аударматанушы ғалымдардың аудармашы алдына қоятын талаптарды компьютерге енгізуғе болады. Алайда, машинаның оны дұрыс түсінуі және жүзеге асарты өткен ғасырда да, бүгін де мүмкін емес. Оның себебі, тілдердің лингвистикалық қана емес, тиесілі халықтарының мәдени, тарихи, тіпті ділдік ерекшеліктерінің айырмашылықтарында жатыр.

Машиналық аударманың даму тарихы.

1940 жылдардың аяғы – 1950 жылдардың басында машиналық аударма жұмыстарының бастапқы кезеңінің теориялық негізі тілге – кодты жүйе ретінде қарау болды. Машиналық аударма пионерлері математиктер мен инженерлер болды. Олардың алғашқы эксперименттерінің сипаттамалары криптографиялық мәселелерді шешу үшін пайдаланылған компьютерлерді қолдануға байланысты АҚШ-та 1940-шы жылдардың сонында жарияланды (Карцева Е.Ю., 2016: 158).

Машиналық аударма саласы өте жас ғылым, сондықтан оның тарихы да шамамен 2 ғасырдың ғана қамтиды. Негізгі зерттеулердің ғана есепке алатын болсақ, бұл уақыт тек 50 жылдың құрайтын болады. Машиналық аударма қалыптасуның алғышарттары қашан пайдаланылған болды деген сұраққа ғалымдар әртүрлі жауап қайтарады. Кейбір ғалымдар оны Рене Декарт зерттеулерімен байланыстырады. XVII ғасырда өмір сүрген француз философы Рене Декарт (1596-1650) «Әдіс туралы ой толғам» деген еңбегінде былай деп жазды: адам көптеген сүйектер, қан тамырлары, жүйкелер орнына үнемдеп азгана бөлшектер мен машина жасаса, онда оны тірі организмнен ажыратуға болмайтын болады». Эрине, Рене Декарт бұл жерде ғылым жетістіктерін өте әсірелеп отыр. Бірақ оның пікірінше, барлық тілдердің біркітіретін бір код бар және бір тілден екінші тілге аудару барысында машинаны (қосалқы механизм) қолдануға болады деп сенді (Филинов Е.Н. Виртуальный компьютерный музей).

Басқа ғалымдардың пікірінше, соның ішінде Е.Н. Филинов, машиналық аударма мүмкіндіктері туралы алғашқы идеясын жүз жыл бұрын көрнекті ағылшын математигі Charles Babbage ұсынды (Филинов Е.Н. Виртуальный компьютерный музей). Ол цифрлық аналитикалық машинаның жобасы – қазіргі заманғы компьютер-

терлердің механикалық прототипін әзірледі және оның жадын, Бэббидж, сөздіктерді сақтауга қолдануға жоспарлады. Британ үкіметінің субсидияларын алған ғалым ұзақ уақыт аналитикалық машинаны жасау үшін құресті, бірақ оның идеялары жүзеге аспай қалды.

Машиналық аударманың ресми пайда болған кезі 1947 жылдың наурыз айы саналады. Дәл сол уақытта Rockefeller Foundation жаратылыстану ғылымдары департаментінің директоры, әрі криптограф маманы Warren Weaver өзінің әріптесі Norbert Wiener-ге сол жылдары шифрді оку үшін қолданылған электромеханикалық құрылыштар міндеттері мен машиналық аударма міндеттерін алғаш рет салыстырып, хат жолдады (Филинов Е.Н. Виртуальный компьютерный музей).

Бірқатар дискуссиялардан кейін Уивер 1949 жылы машиналық аударма жүйелерін жасаудың іргелі мүмкіндігін теориялық негіздеуге арналған «Translation» меморандумын корға жолдады. Уивер былай жазды: «Менің көз алдында орыс тілінде жазылған мәтін бар, бірақ мен оны ағылшын тілінде жазылған және өте танғажайып белгілермен кодталған деп санаймын. Маған ондағы ақпаратты алу үшін, не бәрі, кодты ашу керек» (W. John Hutchins, 1999: 2). Соғыс жылдарынан кейінгі дәуірдің контекстінде аударма және деформация арасындағы ұқастық, екінші дүниежүзілік соғыс кезінде қол жетілген криптографияның жетістіктеріне байланысты болды.

1952 жылы MIT – Massachusetts Institute of Technology (Массачусетс технологиялық институты)-да алғашқы Машиналық аударма конференция өткізілді. Ал 1954 жылы Нью-Йоркте IBM компаниясы Джорджтаун университетімен бірлесіп бірінші IBM Mark II жүйесін жасады. Бұл оқиға кейін Джорджтаун эксперименті реңтінде тарихқа енді. Джорджтаун эксперименті компютерлік лингвистика саласында және әсіресе аударма саласында зерттеулерді дамытуға серпін берді. Бұл КСРО-дағы машиналық аударма бойынша жұмыстың басталуына да негіз болды. Бұл жерде АҚШ пен КСРО-ның «жарысы» машиналық аударма зерттеу саласына да таралғанын атап өту керек.

ВИНИТИ (сол кезде Фылыми ақпарат институты – ИНИ) директоры болған Д.Ю. Панов машиналық аударма бойынша жұмыстарына И.К. Бельскаяны тартты, кейін Бельская КСРО Фылым академиясының машиналық аударма бойынша зерттеулер тобын басқарды. БЭСМ – Большая Электронно-счетная Машина –

машинасының қомегімен алғаш рет ағылшын тілінен орыс тіліне аудару тәжірибесі 1955 жылдың аяғында жүзеге асты. BESM бағдарламалары Н.П. Трифонов пен Л.Н. Королев құрастырыды (Филинов Е.Н. Виртуальный компьютерный музей).

Жоғарыда айтылғаннан шығатыны, КСРО-да АҚШ-пен бір мезгілде машиналық аударма саласында түрлі зерттеулер жүргізіліп жатты. Және бұл Машиналық аударма жүйелерінің алғашкы жасаушысы лауазымын алудағы жарыстың қарқының белгіледі. АҚШ ғалымдары үкіметтің жоғары қолдануына ие болды. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жалғасып келген КСРО-мен жарыста сөзсіз жеңімпазға айналғысы келді. Сол кездегі АҚШ үкіметі машиналық аударма қондырығыларын КСРО-лық құжаттар мен түрлі ақпараттарды аудару үшін қолдануды көзdedі. Бұл негізінен Сталиндік режимге тіке-лей байланысты.

Америкалық ғалымы әрі Огайо штатының 20-округтіндегі АҚШ Өкілдер палатасының мүшесі John Hutchins машиналық аударма саласын жан-жақты зерттеп, машиналық аударма жүйелерінің дамуына көп үлес қосқан. Ол өз зерттеулерінде машиналық аударма тарихын 7 кезеңге бөледі (W. John Hutchins, 1999: 3):

Ізашарлар және пионерлер, 1933-1956 ж.;

Үлкен үміттер және олардың ақталмауы, 1956-1966 ж.;

ALPAC баяндамасы және оның салдары;

Тыныш онжылдық, 1967-1976 ж.;

Операциялық және коммерциялық жүйелер, 1976-1989 ж.;

Зерттеулерді жандандыру: 1976 жылдан 1989 жылға дейін;

1989 жылдан басталған зерттеулер.

Хатчинс бойынша машиналық аударма саласындағы алғашқы идеялар 1933 жылы ұсынылды. Бірақ ол да машиналық аударманың ресми «туылған» уақыты деп 1947 жылғы Warren Weaver зерттеулері және меморандум мен байланыстырады. 1952 жылғы алғашқы конференция және 1954 жылғы Джорджтаун экспериментіндегі IBM Mark II жүйесін Hutchins өз классификациясының алғашқы кезеңіне, ізашарлар және пионерлер кезеңіне жатқызады. Ал 1955 жылы Locke және Британ криптографы Booth редакциясымен алғашқы машиналық аударма туралы сол уақытқа дейінгі барлық зерттеулер мен ақпарат жиналған кітап шығарылды.

Ал Филинов бойынша, XX-ғасырдың 30-шы жылдарының ортасында «аударма машинасына» патент алуға арналған алғашқы өтініштер білді-

рілді (Филинов Е.Н. Виртуальный компьютерный музей). Бір өтінішті перфотаспаға жағылған автоматты екі тілдік сөздікті ойлап тапқан француз өнертапқышы Georges Artsrouni берген. Тағы біреуін кеңестік ғалым П. Троянский жасады. Оның өнертабысы әлдеқайда жақсы жоспарланған және егжей-тегжейлі ойластырылған болатын. Троянскийдің қондырғысы екі тілдік сөздікті ғана қамтып қоймай, эксперанто тілінің негізін екі тіл арасындағы грамматикалық рөлдермен жұмыс тәсілдерін қамтыды. Оның жұмысы үш сатыдан тұрды: 1 түпнұсқа мәтіні машинаға енгізілді; 2 машина енгізілген ақпаратты екінші тілге аударады; 3 ақпаратты енгізген адам редактор жұмысын орындайды. Оның схемасы 50-ші жылдардың соңына дейін алғашқы ЭВМ (Электронно-вычислительная Машина) – пайда болғанға дейін өзгеріссіз калды.

Жоғарыда айтылғандай Georgetown эксперименті АҚШ үкіметі тараپынан қолдауға ие болды. АҚШ үкіметін ондай әрекетке 1949 жылғы кеңестік атом бомбасын сынау және 1957 жылғы кеңес үкіметінің спутникті гарышқа ұшыруы ынталандырды. Машиналық аударма жобасы кеңестік ғылыми жарияланымдарды және шолу қызметкерлерінің жұмысын қызығысы келген американалық ғалымдар, азаматтар және әскери

адамдардың мұдделердің қызылсында пайда болды. Олар машина «ғылыми» орыс тілін түсінуге үйрене алады деп сенді. 1948 жылға қарай ғылыми әдебиеттің 33 пайызы орыс тілінде жарық көріп отырды. 1944 жылдың өзінде басылым редакторлары қоқырмандарға орыс тілін үйрену қажеттігі туралы ескертті. Сталиндік режим орнатылғандықтан американалық ғалымдар үшін КСРО-да қандай ашылулар мен зерттеулер болып жатқаны туралы білу мүлдем мүмкін емес болды. Осыған байланысты АҚШ Конгресі орыс тілін үйренуге және орыс тіліндегі ақпаратты тез және оңтайлы аудара алатын машинаның құрылуына миллиондаған доллар жұмсады.

Georgetown экспериментінің барысында, Dostert француз зерттеушісі басшылығымен, алты базалық грамматикалық ереже колданылған сөйлемдерді ғана аудара алатын машина құрастырылды. Машинаның сөздік қоры не бары 250 сөзді қамтыды. Әр сөз шешім кабалдаудың бинарлы ағашын құрастыратын екі санмен кодталды. Өте шектелген мүмкіндіктеріне қарамастан эксперимент нәтижесі танқаларлық болды. Орыс тіліндегі сөз тіркестері және сөйлемдер перфокарталармен машинаға енгізіліп, шамамен он минуттан кейін машина нәтижени шығарды (W. John Hutchins, 1995: 434-435):

1-кесте – Джорджтаун эксперименті барысында аударылған 6 сөйлем

Орыс тіліндегі сөйлемдер	Ағылшын тіліндегі аудармасы
Kraxmal virabativayetsya myekhanyichyeskyim putyem yiz kartofyelya	Starch is produced by mechanical methods from potatoes
Vyelyichyina uglya opryedyelyayetsya otnoshenyeniyem dlyini dugi k radyiusu	Magnitude of angle is determined by the relation of length of arc to radius
Mi pyeryedayem mislyi posryedstvom gyechyi	We transmit thoughts by means of speech

Үлкен үміттер және олардың ақталмауы кезеңі 1956-1966 жылдар аралығын қамтиды. 1954 жылғы демонстрацияның аты шұлы жетістігі ЦРУ және басқа да ұқсас бөлімшелердің назарын Джорджтаун жобасына аударды. Кеңес кибернетикасының әкесі Алексей Ляпунов Джорджтаун эксперименті туралы мақалаға назар аударды және көп ұзамай математика институтында зерттеу тобын құрды. Оған дәл математика және есептеу техникасы институтынан Дмитрий Панов қосылып, 1958 жылы машиналық аудармамен 79 түрлі мекеме айналысты.

Достер мен оның әріптестері «КСРО-ға жету» қажеттігін көрсете отырып, жомарт

қаржыландыруға ие болды – жылына жұз мың доллар. 1956-1958 жж. Джорджтаун тобы ЦРУ-дан бір миллион үш жұз мың долларға жуық қаражат алды (2016 жылғы курсы бойынша 10 миллион). Бірде бір ғылыми қауымдастық мұндай қаражат туралы армандай да алмаган. Шамамен 8 мың органикалық химия терминдері перфокарталарға кодталып аударылды.

Алайда, 1960 жылдары жағдай нашарлана түсті. Елдегі машиналық аударманың алғашқы маманы, философ Иегошуа Бар-Хиллел машиналық аударманың болашақта да мүмкін емес болатынын айтты (W. John Hutchins, 1995: 437). Бар-Хиллел бойынша компьютер «The box in

the pen (корап манежде)» және «The pen is in the box (қалам қорапта)» сейлемдерінің арасындағы айырмашылықты көре алмайды. Мысалы адам аудармашы бұл жағдайда «pen» сөзінің қашан қалам, қашан манеж болып аударылатынын түсіне алады.

Сол жылдардағы Машиналық аударма сапасының төмендеуінің негізгі себептерінің бірі аппараттық мүмкіндіктің шектелуі болды: жадының шағын сыйымдылығы, онда қамтылған ақпаратқа баяу қолжетімділік, жоғары деңгейлі бағдарламалау тілдерін толық пайдалану қабілетсіздігі.

Үшінші кезеңге келетін болсақ, 1964 жылы АҚШ-тың машиналық аударма демеушілері ұлттық ғылыми қордан компьютерлік тіл білімі мен машина аудармасындағы прогресті зерделеу үшін Автоматтандырылған тілдерді оқыту жөніндегі консультативтік комитетті (ALPAC) құруды сұрады (W. John Hutchins, 1995: 438). Оның 1966 жылы шықкан танымал баяндамасында машиналық аударма адам аудармасымен салыстырғанда баяу, «салак» және екі есе қымбат екендігі туралы қорытынды жасалды. Бұл, ақырында, АҚШ үкіметінің машиналық аударма зерттеулерін қаржыландыруды құрт қысқартуға себеп болды.

Шын мәнінде, бұл жобаны сәтсіздікке ұшыратқан Джорджтаун экспериментінің көремет жетістігі болды. Алғашқы сөз тіркестері аударуга өте ынғайлы, жақсы құрастырылған. Ал курделі мәтіндердің аудармалары қосымша редакциясыз толық емес, анық емес немесе тіпті түсініксіз болды. Гординге сәйкес, Достердің үлкен қателігі машиналық аударма тұтынушыларының мұдделерін елемеуі болды. Ол кез келген уақытта қаржыландыруды тоқтата алатын мемлекеттік құрылымдарға ғана бағытталды.

1967-1976 жылдар аралығы «Тыныш онжылдық» деп аталуына қарамастан, зерттеулер толығымен тоқтаған жоқ. АҚШ-та да зерттеу топтары өз жұмысын бірақ уақыт жалғастырып отырды. Бірақ зерттеушілер ұстанған бағыт өзгерді. Pre-ALPAC кезеңінің (1956-1966 жж.) «Алғашқы ұрпағы» негізінен «тікелей аудармаға» негізделген болса, «екінші ұрпақ» post-ALPAC «жанама» үлгілерге басым көніл аударды.

Дегенмен, АҚШ-та «Кеңестік ғылым құпиялары» мәселесінің тиімді шешімін тапты. Жеке баспағерлер журналдар сериясын құрды (мысалы, КСРО-ның жалпы химия журналы), онда кеңестік журналдардың мақалалары жалпылама түрде аударылды (Филинов Е.Н., Виртуальный компьютерный музей). Бастапқыда бұл

басылымдар орыс тілін үйренгісі келмейтін американандықтар аудиториясында қызығушылыққа ие болды. Бірақ бірнеше жылдан кейін таралымның үлкен үлесі шетелдік мамандарға кетіп отырды. КСРО-да зерттеліп, ашылып жатқан жаңалықтар туралы білгісі келетін Франция, Жапония, Үндістан немесе Бразилия ғалымдары орыс тілін үйренбей, американдық рефератты журналдарды сатып алғып отырды.

Осылайша, Кеңестік ғылым мен техниканың революциялық прогресі ағылшын тілін ғалымдардың монополиялық халықаралық тілі ретінде орнығына көмектесті. Егерде, Кеңес үкіметі керісінше өз білімдерімен белсіп, орыс тілінің таралуына мүмкіндіктер туғызғанда (шетел ғалымдарына орыс тілін үйрету сияқты), бүгінгі таңда орыс тілі «халықаралық тіл» лауазымына ие болуы мүмкін еді.

1976-1989 жылдар аралығында АҚШ, Еуропа, сондай-ақ Қытай мен Жапония сияқты Шығыс елдерінде көптеген операциялық және коммерциялық машиналық аударма жүйелері дамыды. Мысалы:

TITUS – аннотацияларды аудару үшін қолданылған көп тілді жүйе;

CULT – математикалық мәтіндерді қытай тілінен ағылшын тіліне аударуға арналған жүйе;

METAL – неміс-ағылшын жүйесі;

Испан тілінен ағылшын тіліне (SPANAM), ал екінші ағылшын тілінен испан тіліне (ENGSPAN), және т.б.

1976 жылдан 1989 жылға дейінгі аралықты «Зерттеулерді жандандыру кезеңі» қамтиды. 70-ші жылдардың сонында компьютерлік технологиялардың дамуымен қатар машиналық аударма «Ренессанс» дәүіріне кірді. Сонымен қатар, басты назар келесіге аударылды: зерттеушілер аударма процесінің әртүрлі сатыларында адам қатысуын қажет ететін «шынайы» машиналық аударма жүйелерін қалыптастыруды максат етті.

1980 жылдары машиналық аударма бағдарламаларының саны мен түрлері көбейді. Metal сияқты, әмбебап компьютердердің технологияларға негізделген аударма жүйелері қолданыла бастады. Микрокомпьютерлердің жарамдылығын арттыру нәтижесінде бюджеттік аударма машиналар нарығы пайда болды. Еуропада, Жапонияда және АҚШ-та көптеген компаниялар осы мүмкіндікті пайдаланды. Жүйелер Қытай, Шығыс Еуропа, Корея және КСРО нарығына енгізілді. 80-ші жылдары Жапонияда машиналық аудармамен байланысты үлкен қызығушылық пайда болды. Бесінші буын компьютерлерінің пайда болуымен Жапо-

ния технология мен бағдарламалау салаларында барлығынан озып түсуді көзdedі. Ағылшын тілінен аудару бағдарламаларын жасауға байланысты жоба көптеген компаниялардың назарын аударды (Fujitsu, Toshiba, NTT, Brother, Catena, Matsushita, Mitsubishi, Sharp, Sanyo, Hitachi, NEC, Panasonic, Kodensha, Nova, Oki) (W. John Hutchins, 1999: 10).

80-жылдардағы зерттеулер лингвистикалық бірліктерді морфологиялық, синтаксистік және семантикалық талдау арқылы аударуға неғізделген.

1980-жылдардың ортасында Ресейде тәжірибелік қолданыс тапқан машиналық аудармалардың алғашқы коммерциялық өнімдері пайда болды. Олар дербес компьютерлерде іске асырылды және мәтіндерді талдау және синтездеу мүмкіндігіне емес, бірінші жүйелермен салыстырғанда үлкен сөздіктерге неғізделген тікелей аударма жүйесінде жүзеге асты. Мысалы, Retrans Vista сөздіктерінде миллиондаған ұғымдар ғана емес, дәстүрлі тұрақты фразеологиялық тіркестер, күнделікті сөйлеуде қолданылатын тіркестер де қамтылды. Retrans Vista жүйесінің негізгі сөздіктерінде жаратылыстану және техникалық ғылымдар, экономика, бизнес және саясат бойынша фразеологиялық бірліктер бар. Көп тақырыпты машиналық сөздігінің көлемі шамамен 3,4 миллион сөзді құрайды (1,8 миллион орысша-ағылшынша, 1,6 миллион ағылшынша-орысша), оның 20 пайзызы сөздер және 80 пайзызы «ұзындығы» орташа, 2,2 сөзден тұратын тұрақты сөз тіркестер.

80-жылдардың соңында машиналық аудармада қолданылатын әдістердің саны өсті. IBM компаниясы әзірлеген жүйе статистикалық әдіске неғізделген. Басқа топтар көптеген аударма мысалдарына неғізделген әдістер пайдаланылды. Мұндай техника мысалдарға неғізделген машиналық аударма деп аталады. Екі тәсілдің де анықтамалық ерекшелігі семантикалық және синтаксистік ережелердің болмауында.

Машиналық аударма тарихының соңғы кезеңі 1989 жылдан бүгінгі таңға дейінгі уақытты қамтиды. 1990-жылдар дербес компьютерлік нарық пен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуымен, интернеттің кеңінен қолданылуымен басталып, интернет барған сайын халықаралық және көптілділік құрылғыға айналды (W. John Hutchins, 1995: 443).

Бюджеттік және қуатты компьютерлердің пайда болуының нәтижесінде машиналық аударма бағдарламаларына сұраныс артты. 90-жылдардың басында аударма процесі үлкен

ЭВМ арқылы емес, дербес компьютерлер мен дисплей терминалдары арқылы жүзеге асты. Сол кездері жеке компьютерлер нарығының жетекшісі болған компаниялардың бірі Systran болды.

Машиналық аударма соңғы бірнеше жылда елеулі өзгерістерге ұшырады. Казіргі уақытта статистикалық машиналық аудару және аударма мысалдары негізіндегі машиналық аударма саласында көптеген зерттеулер жүргізілуде (translation memory/database) (Capita. An introduction to machine translation). Бұғынгі таңда бірнеше компаниялар коммерциялық мақсатта статистикалық машиналық аудармаларды пайдаланады, мысалы, Microsoft дереккордың мақалаларын аудару үшін өзінің патенттеген машиналық аударма статистикалық бағдарламасын пайдаланады. Гибридтеуге қызығушылық қалпына келе бастады, зерттеушілер қолданыстағы ережелермен статистикалық жүйелерде синтаксистік және морфологиялық (яғни, лингвистикалық) білімін біріктіреді.

Машиналық аударма тарихы көпдегендеге 50 жылдан астам уақытты ғана қамтиды. Осы уақыт ішінде компьютерлік аударма жүйелерінің бірнеше ұрпактары ауыстырылды – бірінші буын әмбебап компьютерлерінің шектеулі ресурстарын қолданатын алғашқы ЭЕМ-дерді серверлер мен дербес компьютерлердің күшті ресурстарын қолданатын заманауи коммерциялық өнімдерге алмастырылды. Соның ішінде қалта сөздіктерін орналастыруға болатын дербес компьютерлер, сондай-ақ компьютерлік желілер.

Казіргі уақытта машиналық аударма жүйелерін дамытуға SYSTRAN SOFTWARE Inc, Logos Corp., TRADOS Inc., Alis Technologies Inc., CompuServe, ресейлік PROMT компаниясы және т.б. сияқты компаниялар айналысады. Аударма бағдарламаларының мысалдары – Google Translate Toolkit, Snowball, SDL Language Weaver, PROMT (Шипицина Л.Ю., 2013: 82, 87).

Компьютерлердің өнімділігі мен жадындағы мүмкіндіктерінің техникалық шектеулері жойылғандықтан, мәтінді бір табиги тілден екіншісіне аудару мәселесі, негізінен, тек қана сөздердің басқа белгілермен кодталуымен ғана шектелмейтін түсінікті болды. Машиналық аударма мәселерінің негізгі қыншылықтарын жою үшін контексттің автоматтандырылған ұсныну міндеттері шешілу керек. Яғни аударылған мәтін жататын пәндік түсініктер туралы білу керек.

Көп ұзамай барлық машиналық аударма жүйелері жасанды интелекттің қолдану әдісі-

не де көшеді. Мысалы, көпшілікке танымал Google компаниясы өзінің онлайн аударма бағдарламасын жасанды интеллектпен (Artificial Intelligence – AI) жасақтандырганына бірнеше жыл болды. Жасанды интеллект Google translate-ке қандай жағдайда қалай аударғаны дұрыс немесе белігілі бір идиомалар, сөз тіркестерінің басқа тілдегі баламалары туралы бағдарламаны қолданушылардан үйренуге көмектеседі.

Сонымен қатар, компьютерлік технологиялар, әкпараттық технологиялар және телекоммуникациялық технологиялар саласындағы заманауи жетістіктер корпоративтік және ғаламдық әкпараттық және телекоммуникациялық желілерде орналасқан гетерогенді көздерден әртүрлі тілдерде ұсынылған қажетті әкпаратты іздеу мен таңдаудың практикалық міндеттерін ұсынуға мүмкіндік береді.

Машиналық аударма – салыстырмалы түрде жас бағыт болып табылады. Бірақ даму тарихының елу жылынан астам уақыт ішінде шектеулі сөздер жиынтығын аударудан кең ауқымды мәтіндерді аударуға жетті. Сонымен, машиналық аударма жүйелерінің қалыптасуы заман талабы болып табылатынын анық көре аламыз.

Қорытынды

Қазіргі уақытта әлемнің түрлі тілдерінде жазылған мәтіндік құжаттардың көлемі күрт өсті, бұл аударма қызыметтеріне сұраныстың артуына, тұластай алғанда аударма саласын көңейтүге әкелді. Аударма үдерісін онтайландыру үшін аудармашылар заманауи әкпараттық технологияларды белсенді пайдалануы ке-

рек. Себебі, соңғы әдістерді қолдану үлкен көлемдегі әкпараттың жоғары сапалы және жылдам аударылуына мүмкіндік береді. Қазіргі аудармашылар аудару процесін автоматтандыруға және онтайландыруға көмектесетін электрондық сөздіктер мен арнайы бағдарламалық жасақтаманы белсенді түрде қолданады.

Машиналық аударма - салыстырмалы түрде жас бағыт болып табылады, бірақ даму тарихының елу жылынан астам уақыт ішінде шектеулі сөздер жиынтығын аударудан кең ауқымды мәтіндерді аударуға жетті. Сонымен, машиналық аударма жүйелерінің қалыптасуы заман талабы болып табылатынын анықтай алдық. Ал оның қалыптасу тарихы барысындағы кейбір оқиғалар ағылышын тілінің халықаралық тілге айналуына ықпал еткені түрлі елдердегі саяси және басқа да өзгерістерге алып келді.

Ұсынылып отырған жұмыста «машиналық аударма» тұжырымдамасының мәні, оның тарихы зерттелді. Сонымен қатар, бірқатар зерттеушілердің жұмыстарына негізделе отырып, машиналық аударма тарихының классификациясы сипатталды. Солардың ішінде америкалық ғалым Дж. Хатчинстің ұсынған классификациясы негіз ретінде алынды.

Машиналық аударма жүйелері соңғы бірнеше жылдан бері аударма процесін жүзеге асыру үшін жасанды интелекті (AI) қолдануға тырысада. Ал Google компаниясы оны практикалық түрғыда өзінің онлайн аудармашы бағдарламасында қолданысқа енгізді. Бұл болашақта машиналық аударма бағдарламаларының әдеби мәтіндерді де мағынасына сәйкес аударуды менгеру мүмкіндігінің дәлелі болып табылады.

Әдебиеттер

Комиссаров В. Н. (1990). Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 253 с.

Новожилова А.А. (2014). Машинные системы перевода: качество и возможности использования. Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 2, Языкознание, № 3. 67-73с.

Воронович В.В. (2013). Машинный перевод (курс лекций). – Минск, 39 с.

Дубровина Е. В. (2014). Основные проблемы машинного перевода. Актуальные проблемы авиации и космонавтики. 2014. 238-240 с.

Карцева Е.Ю. (2016). Развитие машинного перевода и его место в профессиональной межкультурной коммуникации. Вестник РУДН, № 3. 155-163 с.

Филинов Е.Н. История машинного перевода.- Виртуальный компьютерный музей. Дата обращения 10.08.2018. <http://www.computer-museum.ru/histsoft/histmt.htm>

W. John Hutchins. The development and use of machine translation systems and computer-based translation tools. International Symposium on Machine Translation and Computer Language Information Processing. Beijing, China, 26-28 June 1999.

W. John Hutchins. (1995). Machine Translation: a brief history. Concise history of the language sciences: from the Sumerians to the cognitivists. – Oxford: Pergamon press, pp.431-445.

Capita. An introduction to machine translation: what, when, why and how (white paper). Capita Translation and Interpreting. Дата обращения 25.08.2018. <https://www.capitatranslationinterpreting.com/>

Шипицина Л.Ю. (2013). Информационные технологии в лингвистике. – М.: ФЛИНТА: Наука, 128 с.

References

- Komissarov V. N. (1990). Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty) [Translation theory (linguistic aspects)] M.: Vyschaya shkola, 253 c.
- Novoshilova A.A. (2014). Mashinnye sistemy perevoda: kachestvo I vozmoshnosti ispolzovaniya [Machine translation systems: quality and usability]. Vestnik Bolgogratskogo gosudarstvennogo universiteta. Vol. 2, Linguistics, № 3. 67-73c.
- Voronovich V.V. (2013). Mashinnyi perevod (kurs lekcii) [Machine translation (lecture course)]. Minsk, 39c.
- 4.Dubrovina E. V. (2014). Osnovnye problem mashinnogo perevoda [Major issues of machine translation]. Aktualnye problem aviatsii i kosmonavtiki. 2014. 238-240c.
- Kartseva Y.Y. (2016). Razvitiye mashinnogo perevoda i yego mesto v professional'noy mezhkul'turnoy kommunikatsii [The development of machine translation and its place in professional intercultural communication]. Vestnic RUDN, № 3. 155-163c.
- Filinov Y.N. Istoriya mashinnogo perevoda [Machine translation history]. Virtual computer museum. Accessed 10 August 2018. <http://www.computer-museum.ru/histsoft/histmt.htm>
- W. John Hutchins. The development and use of machine translation systems and computer-based translation tools. International Symposium on Machine Translation and Computer Language Information Processing. Beijing, China, 26-28 June 1999.
- W. John Hutchins. (1995). Machine Translation: a brief history. Concise history of the language sciences: from the Sumerians to the cognitivists. Oxford: Pergamon press, pp.431-445.
- Capita. An introduction to machine translation: what, when, why and how (white paper). Capita Translation and Interpreting. Accessed 25 August 2018. <https://www.capitatranslationinterpreting.com/>
- Shipitsina L.Y. (2013). Informatsionnye tekhnologii v lingvistike [Information technology in linguistics]. M.: Flinta: Science, 128c.

¹Nurzhayeva A.M., ²Aldabek N.A., ³Zhao Huirong

¹doctoral student, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: artistkz89@gmail.com

²doctor of historical sciences, professor, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Nurzhamal25@mail.ru

³professor of Chinese Academy of Social Sciences, Beijing, China, e-mail: chinazhaohuirong@163.com

FACTORS SHAPING THE IDENTITY OF THE MODERN CHINESE

This article examines several major factors that influence the formation of the national identity of the Middle Kingdom inhabitants in the context of nowadays. The features of education, the Chinese national cuisine, the Chinese language, and the most important features of the existence and transformation of the principles of the Confucius teachings in modern conditions are revealed. At the same time, the influence of such important elements of globalization as new technologies and popular food products around the world was touched upon. By the example of the research, carried out in this work, the main reason and ways of preserving the Chinese national identity in the context of globalization were shown.

Key words: China, Confucianism, national identity, factor, formation.

¹Нуржакеева А.М., ²Алдабек Н.А., ³Чжао Хүэйчжун

¹PhD-докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: artistkz89@gmail.com

²д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Nurzhamal25@mail.ru

³профессор Китайской академии общественных наук,
Китай, г. Пекин, e-mail: chinazhaohuirong@163.com

Факторы, формирующие личность современного китайца

Данная статья рассматривает несколько основных факторов, которые оказывают влияние на формирование национальной идентичности жителей Поднебесной в контексте сегодняшнего дня. Выявляются особенности воспитания, китайской национальной кухни, китайского языка, и самое главное особенности существования и трансформации принципов учения Конфуция в современных условиях. Наряду с этим было затронуто влияние таких важных элементов глобализации, как новые технологии и популярные во всем мире продукты питания. На примере исследования, проведенного в данной работе, были показаны основная причина и способы сохранения национальной идентичности китайцев в условиях глобализации.

Ключевые слова: Китай, конфуцианство, национальная идентичность, фактор, формирование.

¹Нуржакеева А.М., ²Алдабек Н.А., ³Чжао Хүэйчжун

¹PhD-докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы к., e-mail: artistkz89@gmail.com
²т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы к., e-mail: Nurzhamal25@mail.ru

³профессор Қытай әлеуметтік ғылымдар академиясы, Қытай, Бейжің к., e-mail: chinazhaohuirong@163.com

Қазіргі заманғы қытайлықтардың тұлғасын қалыптастыруышы факторлар

Бұл мақалада Аспанасты елі тұрғындарының ұлттық біртектілігінің қалыптасуына ықпал етуші бірнеше негізгі фактор қарастырылады. Қытай тілі, қытай ұлттық асханасының, тәрбиенің, ең бастысы, қазіргі жағдайдағы Конфуций ілімі принциптерінің өмір сүргі мен түрлену ерекшеліктері анықталады. Сонымен қатар, әлемге танымал азық-тұлік өнімдері мен жаңа техноло-

гиялар сияқты жаһанданудың маңызды әлемнендерінің әсері де қарастырылады. Осы жұмыста жүргізілген зерттеудің мысалында жаһандану жағдайында қитайлықтардың ұлттық біртектілігін сақтаудың негізгі себебі мен тәсілдері көрсетілген.

Түйін сөздер: Қытай, конфуцийшілдік, ұлттық, біртектілік, фактор, қалыптасу.

Personality shaping is a process that does not end at a certain stage of human life, but lasts forever. The subject of a person's personality is relevant on its own. The personality of a human and the factors influencing its formation were considered from different aspects of science, – psychology, sociology, biology, history, etc. Back in the 19th century, the German sociologist and economist Karl Marx noted that just like the society produces a man as a person, so that the man produces the society, in other words, the conditions of life form a person who is also the creator of these conditions. Today, with the spread of democracy throughout the world, which implies freedom of speech and choice, it is becoming increasingly important to study the personality of a person, his self-consciousness and the processes of formation, factors of influence on his personality. In the era of globalization, many countries have a multi-ethnic composition, where the diversity of ethnic groups and cultures can threaten the integrity of the state. At present, China is one of the multi-ethnic countries with an impressive population, which has achieved great success both on the world stage and inside the country.

Object of the research - the influence of education and upbringing, national cuisine, elements of globalization and language on the formation of the Chinese personality in the context of cultural globalization.

Subject of research – the factors that shape the personality of the modern Chinese.

Purpose. Consider the influence of such factors as education and upbringing, national cuisine, elements of globalization and language on the formation of the personality of the Chinese in the context of cultural globalization.

Tasks:

- To consider the impact of education and upbringing on the formation of the personality of the Chinese;
- To consider the impact of national cuisine on the formation of the personality of the Chinese;
- To consider the influence of elements of globalization on the formation of the Chinese identity;
- To consider the influence of language on the formation of the Chinese identity;
- To consider the role of the Confucianism in the formation of the Chinese identity;

– To show the essence of the success of the Chinese policies and the traditions of the Confucian ideology combination in preserving Chinese national identity in the era of cultural globalization.

Hypothesis:

Following the Confucian traditions in everyday life by the inhabitants of the Middle Kingdom became the natural basis of the national character and the main guarantee of preserving the national identity of the modern Chinese.

Materials and methods. In this study were used scientific materials of print and electronic publications in Russian, English and Chinese. In the work were used such empirical research methods as direct observation and comparison. Personal experience of direct observation was compared with scientific data of scientific materials. Methods of theoretical research - analysis of the influence of the selected factors on personality formation and synthesis of the data obtained as a result of earlier analysis; induction - consideration of the factors impact on the modern Chinese identity formation and the personality of the person as a whole, and deduction.

Literature review.

Features of the Chinese education are considered in the work of 2013 P. Zimbardo "How to overcome shyness", where the author has paid special attention to non-shyness and the natural behavior of Chinese children. The author solved the riddle of the psychological stability of the Chinese - the rules of behavior in society, established from the time of Confucius. The scientific translation of Lunyu by L.S. Perelomov is the study of the life and teachings of Confucius, and its influence on the spiritual and political culture of the countries of the Confucian cultural region from ancient times to the present days. In the 2011 the article "Chinese National Identity: To Understand the Chinese" by V.V. Kochetkov, M.P. Lymar also considers the influence of Confucianism and other religious and philosophical trends on the formation of the Chinese character. In the textbook of S. G. Ter-Minasova "Language and Intercultural Communication" (2008), examines the linguistic aspect of cultural studies, gives examples of theoretical studies, as well as from the author's many years of personal research and teaching work. The abstract of the thesis by L.N. Evseeva "The role of language in the formation of national identity" also affects the linguistic factor that forms certain features of the personality.

The article “Do we need the science of food?” (2015) by A.V. Pavlovskaya considers the influence of the national cuisine culture on the formation of mentality. In turn, the E. Glissant Editorial. The Courier. (1987) considers the reflection of food culture in national rites, symbolism and language expressions (proverbs, sayings, etc.). Features of Chinese cuisine and its distribution in the world thanks to Chinatown described in the book “China to Chinatown: Chinese Food in the West” by J.A.G. Roberts (Roberts, 2004: 9-11). The order is in everything and even in such daily affairs as cooking, serving and eating, described in the book “Food in Chinese Culture: Anthropological and Historical Perspectives” by K. C. Chang in different periods of Chinese history and reflects the psychology of the Chinese nation (Chang, 1997: 1-20).

Personality formation factors. Many theories of personality presented by different psychologists clearly distinguish the main idea: the personality is formed on the basis of the biological data of a person and the learning process, life experience and self-awareness. The personality of a person begins to form in early childhood, and continues throughout the life. A number of factors, both internal and external, affect it. Internal factors are, first of all, the temperament of a person, which he gets genetically. The external factors are education, environment, the social level of a man, and even time, the age in which he lives (Psychology, n.d.). Let us consider the external factors that form the personality of the Chinese.

The impact of education and upbringing features on the Chinese identity. According to many psychologists, people need order, rules that help to avoid chaos in the head and in society. General rules of behavior, which are also known as etiquette, give a person confidence in the correctness of the selected actions.

In his book “How to overcome shyness” in the chapter “The Chinese wall against shyness,” P. Zimbardo says that in continental China, personal life is subordinated to the collective. However, there is a significant difference: here the team acts as a source of encouragement, it cures from self-doubt. Social life in the aftermath of the Cultural Revolution resembles life in Israel rather than in other Eastern societies. The philosophy of collectivism provides for the primacy of the public over the personal. In China (as in Israel), a group does not suppress the individual potential of a person. On the contrary, a person is encouraged to share with his team successes and achievements. Individualism is rejected as “selfish and undisciplined actions that run counter to the interests of the team” (Zimbardo, 2013: 144). “First - friendship, then - competition” (Zimbardo, 2013: 144) - this motto is inscribed on the walls of many classes and stadiums.

Personal success is considered in terms of its benefits for the group and for society as a whole.

For example, some gifted children get the opportunity to study in the “Palaces for children”, but they are charged with the obligation to teach other children to the whole thing. Knowledge, talents and achievements should “serve the people,” not the personal interests of the individual. To conduct a survey based on their questionnaire in mainland China, Zimbardo sent Larry Leo, one of his colleagues who speaks Chinese, to Canton. He, however, was not allowed to use the questionnaire, because, according to a local official, it was recognized that such a procedure “would provoke people to excessive self-digging” (Zimbardo, 2013: 145).

The cultural principle worked in practice. Unfortunately, they therefore do not have relevant statistics, but on the basis of observations of the behavior of People's Republic of China citizens, we can conclude that shyness is not peculiar to them. His colleague reported that in any village children fearlessly surrounded him, greeted him politely and started a conversation, asked questions and answered very judiciously. In addition, although he arrived there to investigate them, he himself soon felt as he was an object of curiosity. He experienced the same thing while dealing with older children, as well as with the families he visited.

They found the confirmation of the “non-shyness” of Chinese children in the report of another American delegation that studied the development of young children in the PRC. A group of psychologists visited many schools and hospitals in China, communicated with many families. According to their observations, children perfectly control themselves, feel psychologically protected, independent and active.

Probably, within this culture, shyness is minimized due to the fact that everyone has a place in the social structure and set socially useful goals.

Children are valued here, and upbringing is considered to be a reliable way to re-forgive anyone. Failures are explained by external bad influence and unfavorable social conditions, and are not attributed to human imperfection (Zimbardo, 2013: 145). As we see from the experience conducted by American social psychologist Philip Zimbardo, the main factors influencing the formation of the personality of the Chinese to this day are the teachings of Confucius.

The Chinese philosopher Confucius in his book “Lunyu” (“Conversations and Judgments”) covers all aspects of public life and gives specific instructions and rules of conduct. In the Middle Ages “the knowledge of this book by heart was a mandatory requirement of the Chinese classical education”

(Wikipedia, n.d.). Currently, the “Lunyu” study is included in the compulsory curriculum for secondary and high schools. Of course for students this book is offered in an adapted version, in the form of brief articles and educational texts.

The main purpose of teaching for Confucius was to develop programs for teaching aristocracy (Chyuntsu). Moreover, this process was supposed to include mandatory self-improvement and the establishment of strong social ties. Confucius always said that “education is necessary for the man,” (Perelomov, 2001: 185) and his ultimate goal is self-education and self-realization. Public and state work, according to the philosopher, is a logical continuation of training, it is in this area that the acquired knowledge should be applied (Perelomov, 2001: 140).

This is a system of purely practical norms of behavior and a doctrine about the good governance of the state, about the conscientious administration of public service, as well as about the correct order in the family life. Confucianism has developed since the Han period (206 B.C. - 220 A.D.). According to its content, the Confucian cult is a simple legalization of traditional, family-based rituals established in China from antiquity. Confucius did not learn anything new; he himself persistently repeated that he was not setting forth any new teaching, but only required strict observance of ancient laws and regulations. The most important of these was the ancestral cult, which became the main content of the Confucian cult (Perelomov, 2001: 99).

Thus, the majority of modern Chinese observes “the main rule of life, the pillar of the entire existing system, is Confucian philosophy that strict observance of ritual (s)” (Perelomov, 2001: 100).

The impact of globalization elements on the Chinese identity. Globalization is often identified with Americanization. This is due to the increased US influence in the world in the second half of the 20th century. Hollywood produces most of the films for world cinema. The world corporations are deriving their origins from the US: Microsoft, Intel, Coca-Cola, Procter & Gamble, Pepsi and many others. McDonald's and KFC because of their prevalence in the world have become a kind of symbol of globalization.

In China, too, there are some of the above global brands, but China has something to respond and even resist the globalization tendency of spreading the US culture. For example, the Chinese use gadgets of the domestic company Xiaomi, which by functionality and design are not inferior to Apple's iPhone.

The most powerful catalyst for globalization, as noted earlier, is still the Internet. And then China again does not concede to global websites, social networks and applications. For example, when the whole world

uses a YouTube website for viewing various videos and movies, which, due to its simplicity and ease of use, has become the most popular video hosting, all of China uses its own Youku video portal for the same purposes. Youku combines the business models used by Hulu, NetFlix and YouTube, and also produces a number of its own web shows under the Youku Originals brand, in which the product placement is actively used (Wikipedia, n.d.). The mobile messenger WhatsApp in China has also been replaced by a mobile communication system for text and voice messages WeChat, also known as Weixin, developed by the Chinese company Tencent. This application has more functionality than WhatsApp: besides it supports all kinds of chats: text, voice, video, radio, it serves as a news line and has many useful functions, such as the ability to top up the phone, call a taxi and exchange location in real time. Google replaced with Baidu. Initially it was a searcher, but now it has its own browser, antivirus, maps, translator and much more.

Creation of analogues of world brands and Internet resources has become a unique method of protecting national consciousness and national identity from external globalization factors affecting the process of unification of the whole world. China wins in this confrontation, using the ancient Confucian worldview of unity without unification - China has everything, as well as the whole world, but its own.

As stated above, the teachings of Confucius became an integral part of the Chinese. However, globalization was partly able to affect this resistant to external factors people. At present, China is opened for the outside world, and although it still has some restrictions on foreign literature and media, the Chinese still have access to some European and other foreign philosophies, cultures, news and technology. So, the Chinese get information about other types of worldview and other social rules, and Chinese youths start to get involved in the overseas lifestyle. Anyway, it is worth noting that the percentage of excessive passion for foreign lifestyle is very small, moreover, this in no way affects the complete transformation of the personality and mentality of the Chinese. Acquaintance with a foreign culture only helps the Chinese to learn something new and transform it into their familiar one.

All these processes are regulated by the Chinese government, which skillfully uses the rules of governance from the teachings of Confucius. The new ideas and concepts introduced by interaction with other states in the cultural-national result are a new variation of the already known and generally accepted.

The impact of language on the Chinese identity. Language is an instrument of knowledge. A person

learns the world and culture through the language. Finally, language is an instrument of culture: it forms a person, determines his behavior, lifestyle, worldview, mentality, national character, ideology. Language is a strict and incorruptible teacher; it imposes the ideas, models of cultural perception and behavior inherent in it. A person, along with his language, assimilates the culture of that speech collective stored in it, he had accidentally become a member of which, quite by chance, having no choice. Much has been written about the correlation of national culture and personality by representatives of various sciences: psychologists, cultural scientists, and sociologists. The book "Language and Culture" by E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov, which is a classic for teachers of foreign languages considers the connection of language and culture as well as the formation of national identity by a language. The well-known aphorism of the Soviet psychologist B. G. Ananyev, given by E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov: "Personality is a product of culture" (Ter-Minasova, 2008: 32). "Language is the main medium for determining, preserving and transmitting social experience" (Yevseyeva, 2009: 2). All social relations are formed within the language system.

At present, China is the world's second economy with nominal GDP after the US, which means that it actively develops close ties with other countries in various fields of economy, politics, culture, etc. It would seem that this could have caused "clogging" of the language with borrowed words, but the principle of Confucius, known as 正名 (zhèngmíng) - «Correction of names», again comes to the aid of China. This principle involves bringing the name into line with the essence of things and phenomena, which since ancient times protected the identity of the Chinese.

In modern China, this principle lives and functions. Names used throughout the world are consonant with the original (for example, place names, technical, medical terms, etc.) are often altered according to the understanding and attitude of the Chinese towards them. At a time when almost the whole world uses the word Internet to refer to the World Wide Web (in Japan – インターネット (Intānetto), in Russia – Интернет (Internet)), in China they come up with a term with a meaning that is close and understandable to the Chinese 互联网 (Hùliánwǎng), literally is translated as a «network of mutual communication». Although there are borrowed words in the Chinese speech, they often coincide with the generally accepted pronunciation throughout the world, but their meaning is played out due to the rich choice of hieroglyphs and the ingenuity of Chinese linguists. For example, the well-known brand Coca-Cola, in the Chinese version 可口可乐 (Kěkǒukélè), literally translated as "tasty and fun".

The impact of national cuisine on the Chinese identity. Food is an integral part of human life. Peculiarities of national cuisine are one of the most striking distinctive features of different nations, reflecting their individuality.

In the modern world, food is a tool of globalization and a tool of anti-globalization at the same time. Global corporations such as Coca-Cola, Pepsi, McDonald's and KFC have become a symbol of globalization because of their presence in many countries around the world. And the national cuisine respectively became their opponent.

Peculiarities of China's national food culture are considered as an important element of national identity in the context of globalization. A.V. Pavlovskaya notes that in an era of growing international intercourse, "national food often remains the only link with the historical homeland and does not make it feel rootless" (Pavlovskaya, 2015: 11). In addition, the author emphasizes that "the taste for food lasts longer and is more difficult to adapt than other cultural components," therefore the country of origin of people assimilated in a different culture can sometimes be seen "only in culinary tastes" (Pavlovskaya, 2015: 10).

"National identity or national self-consciousness is one of the components of a person's identity associated with their perceived belonging to a particular ethnic group or nation. National identity is not identical to the concepts of nationality or citizenship, although they can be factors that have a strong influence on it" ([Wikipedia, n.d.](#)). National cuisine is a significant element that gives a person an awareness of himself as part of a certain culture, ethnos. E. Glissant, editor-in-chief of The Courier magazine, notes that food, in addition to meeting the natural needs of a person, also serves as the most important element of its cultural identity: "Meals convey social messages. Through eating together as a family cultural values are transmitted from generation to generation. Symbolic meanings are attached to food and drink by the major world religions, and eating is associated with initiation and burial rites and other ceremonies. Finally, the importance of food and eating is reflected in proverbs, folk wisdom and metaphor in many languages" (Glissant. 1987: 3).

Chinese food symbols are endlessly diverse and rich. The symbolism of the form of food in Chinese culture has an important place. For example, pregnant women should be extremely attentive to the color and shape of food. Dim-looking products are designed to provide the newborn with a brighter complexion, walnuts, resembling a brain – to give him a brilliant mind. And for a birthday it's common to eat noodles, its shape symbolizes long life.

However, the diversity of Chinese food symbolism is in the names of traditional festive dishes, which are often built on the play on words. For example, the traditional New Year's Niangao cake – 年糕 coincides in sound with the phrase 年高 – “higher every year,” which reflects the hope of increasing wealth from year to year. On the day of the celebration of Chongyanjie – 重阳节 (Double Ninth Festival) it is customary to climb the mountains and there are festive cakes “Chun Yang Gao”, which also contains the homonym of the word “height” (高), and expresses a wish for high achievements. At the wedding, it is advisable for lovers to taste the lotus seeds (he / 荷), its name is consistent with the word “harmony” (和) – he. Lotus seeds symbolize a stable marriage without family conflicts. There is also a tradition to shower the marriage bed with seeds, since the word “seed” is zu (zǐ / 子), is consonant with the word “child-boy”. As noted above, the names of most dishes are based on the use of consonance of words and figurative expressions. Due to the homonymy of the words “quail” and “spring” in Chinese, the dish with quail meet in Chinese was called “The Return of Spring” and began to symbolize the arrival of spring and spring mood. For the traditional New Year, it is common for the whole family to make dumplings; in Chinese, the word dumplings is consonant with the word paper money 交子, that is, such a ritual is performed to attract wealth in the new year (Zhidaobaidu, n.d.).

Chinese cuisine is the guardian of national identity. An indicator of the protection of national identity by the state can be seen even on such an element of everyday life as food. In many countries, employees of companies cooperating with Chinese corporations have probably noticed such a feature when Chinese employees traveling abroad by business trip from the company, the chef of Chinese national food goes along with the delegation from China. It is not surprising that national self-consciousness is so strong among the representatives of the Middle Kingdom. Indeed, in such an important matter, everything is provided to the smallest detail. Food is present in our lives everywhere, and the fact that the Chinese, even abroad, are firmly tied to their homeland, to its taste, helps us to see how well the state system works in the sphere of self-identity.

Chen Yudan, assistant professor of the School of International Relations and Public Relations at Fudan University in Shanghai notes, “Cooking and food are never completely private or apolitical. In fact, it addresses a key political issue: the identity. The etymological root of the word “identity”, the Latin word *idem*, means “the same”. Indeed, the main task of modern national states is to build “identity” within their borders, while emphasizing their differences from others. Controlling and manipulating our way of life – from the

languages we speak to our hair style is an effective way for modern states to impose a single national identity. Food is not protected from this process. No one can live without food; This is the basis of our daily life. Therefore, national cuisines are fundamental to a common way of life and a common identity. This does not mean that governments intentionally create national cuisines. But the emergence of food, defined as “national”, often goes hand in hand with the formation of national identity” (Sixhtone, n.d.).

Conclusion. The purpose of the study is to consider the influence of such factors as education and upbringing, national cuisine, some elements of globalization and language on the formation of the Chinese personality in the context of cultural globalization.

The research results showed that the personality of the modern Chinese is shaped by many factors, the main one being the ideology of Confucianism. The teachings of Confucius have been influencing and continue to influence the way of thinking, the choice of actions and judgments about the world in general of Chinese, since the ancient times. The principles of Confucius are the backbone of the Chinese nature, helping them to preserve their national identity. The Chinese government skillfully uses these laws, which have become an integral part of the identity of the Chinese to maintain order in society and protect their interests. As told by Confucius, “the Sovereign rules the officials through the ceremony, the officials serve the sovereign through loyalty” (Kochetkov, Lymar', 2011: 1). In other words, each person has his own role and everyone should obey the rule where the ruler rules and the subordinate obeys.

Thus, policy of China, coupled with traditions based on Confucian ideology, are the main “blacksmith” of the Chinese personality, as well as a reliable shield of Chinese national identity from the depersonalizing globalization.

Basing on the results of this study, it is possible to predict the peculiarities of value orientations and the behavior of Chinese representatives during negotiations, discussion of joint development programs, and drafting agreements. The results of this study may also be useful in studying and improving the ideology of multinational countries, in order to preserve state identity, security integrity and development of the state, in the preparation of educational programs, in order to prepare qualified Orientalists, political scientists, Sinologists and diplomats of Kazakhstan. And also will help to improve strategic planning of public administration, foreign policy and the development of society as a whole. The materials of this work can be used for further research and writing of scientific articles, theses and other research works.

Литература

- Свободная энциклопедия. (б.д.). Лунь Юй. Ссылка https://ru.wikipedia.org/wiki/Лунь_юй
- Википедия: Свободная энциклопедия. (б.д.).
- Национальная идентичность. Ссылка <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
- Википедия: Свободная энциклопедия. (б.д.). Youku. Ссылка https://ru.wikipedia.org/wiki/Youku#cite_note-3
- Евсеева, Л. Н. Роль языка в формировании национальной идентичности : Автoreферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук / Л. Н. Евсеева. – 2009. – 21 с. – Библиогр.: 21 с.
- E. Glissant Editorial. (1987) The Courier.
- J.A.G. Roberts (2004) China to Chinatown: Chinese Food in the West. Reaktion Books, 255 pages
- Zhidao Baidu: форум.
https://zhidao.baidu.com/question/709863604097951725.html?qbl=relate_question_3
- Кочетков, В.В. Лымарь, М.П. Китайская национальная идентичность: чтобы понять китайский народ / В.В. Кочетков, М.П.Лымарь // Геополитика №9, 2011.– 127 с. – Библиогр.: 127 с.
- K. C. Chang (1997) Food in Chinese Culture: Anthropological and Historical Perspectives. SMC publishing Incorporated, 429 pages
- Павловская А.В. Нужна ли нам наука о еде? // Еда и культура: Сборник статей. – М.: Центр по изучению взаимодействия культур, 2015. – 362 с. – Библиогр.: 362 с.
- Переломов, Л.С. Конфуций. Лунь Юй/ Переломов, Л.С. – Восточная литература, 2001. – 588 с. – Библиогр.: 588 с.
- Психология: инф. вебсайт. (б.д.). Формирование личности человека. Факторы, процесс, условия и проблема формирования личности. Ссылка <http://www.psyhodic.ru/arc.php?page=3594>
- Sixthtone: Fresh voice from today's China. (б.д.). What Food Tells Us About China's Confused National Identity. Ссылка <http://www.sixthtone.com/news/2075/what-food-tells-us-about-china%E2%80%99s-confused-national-identity>
- Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учебное пособие / Тер-Минасова, С. Г. Слово, 2008. – 261с. – Библиогр.: 261 с.
- Филип Джордж Зимбардо. Как побороть застенчивость/ Филип Джордж Зимбардо. – М.: Альпина Паблишер, 2013. – 307 с. – Библиогр.: 307 с.

References

- The free encyclopedia. (n.d.). Lun Yu. Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/Лунь_юй
- Wikipedia: The free encyclopedia. (n.d.). National Identity. Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
- Wikipedia: The free encyclopedia. (n.d.). Youku. Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki/Youku>
- L. N. Yevseyeva (2009) Rol' yazyka v formirovaniy natsional'noy identichnosti: Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filosofskikh nauk [The role of language in formation of national identity: Thesis Abstract for a Candidate of Philosophical Sciences Degree], 21 pages.
- E. Glissant Editorial. (1987) The Courier.
- J.A.G. Roberts (2004) China to Chinatown: Chinese Food in the West. Reaktion Books, 255 pages
- Zhidao Baidu: forum (n.d.). Retrieved from https://zhidao.baidu.com/question/709863604097951725.html?qbl=relate_question_3
- V.V.Kochetkov, M.P.Lymar' (2011) Kitayskaya natsional'naya identichnost': chtoby ponyat' kitayskiy narod [Chinese National Identity: To Understand the Chinese People]. Geopolitics №9, 127 pages
- K. C. Chang (1997) Food in Chinese Culture: Anthropological and Historical Perspectives. SMC publishing Incorporated, 429 pages
- A.V. Pavlovskaya (2015) Nuzhna li nam nauka o yede? [Do we need the science of food?]. Food and culture: Collection of articles. Center for the Study of the Cultural interaction, 362 pages
- L.S.Perelomov (2001) Konfutsiy. Lun' Yuy [Confucious. Lunyu]. East literature, 588 pages
- Psychology: inf. website (n.d.) Formation of a person's personality. Factors, process, conditions and the problem of personality formation. Retrieved from <http://www.psyhodic.ru/arc.php?page=3594>
- Sixthtone: Fresh voice from today's China. (n.d.). What Food Tells Us About China's Confused National Identity. Retrieved from <http://www.sixthtone.com/news/2075/what-food-tells-us-about-china%E2%80%99s-confused-national-identity>
- S. G.Ter-Minasova (2008) Yazyk i mezhekul'turnaya kommunikatsiya: Uchebnoye posoboye: Slovo [Language and intercultural communication: Reading book: The word]. MGU: Classical university reading book, 352 pages
- F.Dzh. Zimbardo (2013) Kak poborot' zastenchivost' [How to overcome shyness]. Al'pina Publisher, 307 pages

¹Шарыпқазы Н., ²Қалиолла А.

¹окытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазакстан, Алматы к.,
e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

²окытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы к., e-mail: nurken.ardak@mail.ru

ЖАҢА ҒАСЫРДАҒЫ ҚЫТАЙДЫҢ ОРТА АЗИЯДАҒЫ ЖАҢА ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯСЫ

Мақалада Қытайдың Орталық Азия геосаяси аумағына кіретін мемлекеттерге қатысты энергетикалық стратегиясы қарастырылады. Бүгінгі таңда қарқынды дамып келе жатқан бұл аймақтағы Қытайдың мұдделері туралы сөз қозғалып, энергетикалық стратегиясының негізгі бағыттары айқындалады. Сондай-ақ, Орталық Азиядағы 5 ел, соның ішінде негізгі бай энергетикалық көздеріне ие болып отырған Қазақстан, Өзбекстан, Түркімекстанның Қытаймен арадағы сауда-энергетикалық шарттары және басқа да сауда –экономикалық байланыстарының негізгі стратегиялық бағыттары мен ұстанымдары айқындалады. Қазақстанның Қытаймен қарым-қатынасын орнатуда қандай экономикалық артықшылықтары мен дипломатиялық жолдары бар екендейі және оны тиімді пайдалану жолдары туралы кең көлемде баяндады.

Түйін сөздер: стратегия, Орта Азия, саясат, энергетика, Қытай, инвестиция, Кенес Одағы, реформа, Мұнай-газ.

¹Sharypkazy N., ²Kaliolla.A

¹lecturer of the department of Sinology
Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nuriknaiman16@gmail.com,
²lecturer of the department of Sinology
Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nurken.ardak@mail.ru

China's New Energy Strategy in Central Asia in the new Century

The article deals with the energy strategy of China in relation to the States included in the geopolitical territory of Central Asia. To date, we are talking about the dynamically developing interests of China in this region, and the main directions of China's energy strategy are determined. Also, the main strategic directions and principles of trade and energy contracts and other trade and economic relations of 5 countries of Central Asia with China, including Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, owning the main rich energy sources, will be determined. The article describes the economic advantages and diplomatic approaches to the establishment of relations between Kazakhstan and China, and is widely covered in terms of its effective use.

Key words: strategy, Central Asia, politics, energy, China, investment, Soviet Union, reform, oil, gas.

¹Шарипказы Н., ²Қалиолла А.

¹ преподаватель кафедры китаеведения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: nuriknaiman16@gmail.com
²преподаватель кафедры китаеведения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: nurken.ardak@mail.ru

Новая энергетическая стратегия Китая в Центральной Азии в новом веке

В статье рассматривается энергетическая стратегия Китая в отношении государств, входящих в geopolитическую территорию Центральной Азии. На сегодняшний день речь идет о динамично развивающихся интересах Китая в этом регионе, и определяются основные направления энергетической стратегии Китая. Также будут определены основные стратегические направления и

принципы торгово-энергетических контрактов и другие торгово-экономических связей 5 стран Центральной Азии с Китаем, в том числе Казахстана, Узбекистана, Туркменистана, владеющих основными богатыми энергетическими источниками. В статье излагаются возможные экономические преимущества и дипломатические подходы в установление отношений Казахстана с Китаем, и широко освещаются в плане его эффективного использования.

Ключевые слова: стратегия, Центральная Азия, политика, энергетика, Китай, инвестиция, Советский Союз, реформа, нефть, газ.

Кіріспе

XXI ғасырда Қытайдың әлемдік аренадағы ықпалының арта түскені айқын байқалады. Қазіргі кезеңдегі геосаясатта Қытай Халық Республикасы теңдесі жоқ экономикалық өсу есебімен құрылуда. Бүгінгі таңда Қытай динамикалық түрде дамып жатқан экономикаға ие мемлекет болып табылады. Жыл сайынғы Қытай экономикасының өсу темпі 9-11%. Тіпті, осы ғасырдың екінші онжылдығында Қытай жалпы ұлттық өнімнің қолемі бойынша АҚШ-ты басып озып, әлемдегі нөмір бірінші экономика мәртебесіне ие болуы мүмкін деген болжамдар да айтылып жүр. «Улкен Қытайдың» (КХР, Гонконг, Тайвань) экспорты жапондықтардан асып түсті. Қытайдың қаржы резерв көрсеткіштері (403,3 млрд доллар) дүние жүзі бойынша тек қана Жапония мен Тайваньға орын береді. Бұлай болуының өзіндік заңдылығы бар. Өйткені жаңа ғасырға дейін Қытай жиырма жылдан аса қоғамдық реформа жүргізіп, экономикасын қарқынды даму арқылы жаңа ғасырға әлемдік ұлы держава ретінде қадам басты. Қытай реформаларды кезең-кезеңімен, реті-ретімен біртіндеп жүргізді, бірақ зор нәтижелерге қол жеткізіп отыр (Hamraev.F.M., 2010, 14).

Қытайдың глобальды стратегиясының жүзеге асусы екі маңызды аспекттеге байланысты:

- жақын көршілерімен қарым-қатынасының тұрақтылығы;
- глобальды лидерлермен бейбіт қарым-қатынаста болуы.

Алайда, Жалпы Ішкі Өнімнің артуымен энергияға деген қажеттілік те артуда. Қытайдың экономикасы қарқынды дамып, адами әлеуетінің артуы шикізат пен отын-энергетикалық ресурстардың жаңа көзін табуга итермелеп отыр. Қытайдың өзіндік мұнай, газ және басқа да ресурстардың жеткіліксіздігінен Бейжін Қытайдан тыс жерлерден энергетикалық ресурстарды іздеу саясатын белсенді түрде жүргізіп отыр. Негізінен мұнай Таяу және Орта Шығыс аумақтарынан импортталатын, алайда аумақтың саяси тұрақсыздығынан, теңіз байланыстарының қауіпшілігінен

Қытай өкіметі алдында үлкен мәселе туындалы. Өзге аймақтармен энергетика саласындағы байланыстарды жүргізу, бұл тұста Қытай үшін ең қолайлы аумақ – табиғи қазба байлықтары мол, халқы сирек қоныстанған Орталық Азия мемлекеттері үлкен маңыза ие болып отыр. Бұл жайында New York Times газетінде Қытай Халықтың азат ету армиясының генералы Лю Якоудың «Орталық Азия – құдайдың Қытайға берген үлкен сыйы» деген пікірі бар(Robert G., 2005,). Бұл бір ауыз сөзден Орталық Азияның Қытай үшін маңызы зор стратегиялық серіктес екенін аңғаруымызға болады.

Негізгі болім

XX ғасырдың 90-жылдарының басында Кенес Одағы ыдырағаннан кейін Орталық Азия аймағындағы елдер халықаралық қатынастар жүйесінің жаңа қатысушыларының қатарына қосылғаны хақ. Орталық Азия аймағының басым бөлігімен шектесіп жатқан Қытай Халық Республикасы жаңа тәуелсіз елдермен саяси, экономикалық ынтымақтастықты қалыптастыру мақсатында жаңа саяси шынайылық негізінде өзінің сыртқы саяси, экономикалық стратегиясын тұжырымдады. Соның ішінде XX ғасырдың соңындағы Қытайдың экономика саласындағы екпінді дамуы оның энергетика көздеріне деген тапшылығын арттыра түсті. Осы тұрғыда, қазіргі заман қоғамының өміріндегі энергетика түсінігіне тоқталып өтсем. Энергетика экономиканың негізгі инфрақұрылымы болып табылады. Шындығында, оның даму деңгейі жалпы экономиканың даму деңгейін анықтайды, өйткені энергетикалық инфрақұрылым экономикалық прогресті ынталандыратын фактор ретінде (қазіргі заман және қолайлы энергетикалық инфрақұрылымның болуы, бизнесі дамыту мен инвестицияларды тартатын маңызды фактор болып табылады) және оны шегеретін фактор (ұлттық экономиканың қажеттілігін қамтамасыз ету үшін энергетикалық қаттың дефицитінің бар болуында) болуы мүмкін. Демек, энергетика геосаясаттың негізін құрайды, жалпы әлемдік дамудың тұрақтылық кепілі болатын, энерго-

ресурстердің экспорт-елдері мен импорт елдері үшін ойынның ережелерін береді, жалпы экономикалық және салааралық үйымдар шенберіндегі аймақтық және ғаламдық деңгейлерде мемлекетаралық бірлестіктің маңызды салаларының бірі.

Олай болса, Қытай енді Орталық Азия аймағындағы энергетикалық әлеуетке ие мемлекеттермен тығыз қарым-қатынастар орнатып, бұл мемлекеттерге қатысты энергетикалық стратегия жоспарын құрастырып қойды. Ондай орталықазиялық мемлекеттердің қатарына Қазақстан, Өзбекстан және Түркменстанды қосуға болады. Қытай мен Қазақстан жиырма жыл ішінде саяси, экономика мәдени салалардың барлық жағын қамтыған ынтымақтастықты жетілдіре түсуде. Екіжақты қатынастарда энергетика саласы да елеулі орынға ие. Сол ретте Қазақстан мен Қытай арасындағы энергетикалық ынтымақтастық «Мұнай және газ саласындағы ынтымақтастық туралы келісім» (1997 ж.), «Қазақстаннан Қытайға мұнайқұбырын салу туралы келісім» (1997 ж.), «Энергетика мен несие беру саласындағы кешенді ынтымақтастық туралы меморандум» (2009 ж.), «Қазақстан мен Қытай арасындағы мұнайгаз саласындағы ынтымақтастықты көңейту туралы келісім» (2009 ж.) сияқты екіжақты келісімшарттармен реттелуде (Steve C., 2008, 2). Бұл екі елдің энергетика саласындағы ынтымақтастығын нығайта түсуде. Бүгінгі таңда жалпы екі елдің сауда айналымы 2013 жылы 28 млрд американлық доллардан асты. Қытайдың Қазақстандағы инвестиция колемі болса 26 млрд американлық доллардан асуы, негізінен екіжақты энергетикалық ынтымақтастықтың нәтижесі. Сондықтан да Қытай басшылары Орталық Азия мемлекеттерімен сауда – экономикалық байланыстарды барынша көңейтуді көзделді, ал мемлекеттер негізгі сыртқы экономикалық және саяси бағыттарын заман тарабына сай өздері таңдады. Жаңа түрдегі мемлекетаралық қатынастар, бүгінгі әлемде халықтардың даму жолын еркін таңдау құқығымен және көптармақты әлемде өз даму үлгісін қалыптастырудың жоғарғы деңгейімен сипатталады. Идеологиядағы, қоғамдық құрылыштағы, экономикалық даму деңгейіндегі, дәстүрлердегі, мәдениеттегі айырмашылықтар – ешбір елдер арасындағы жан-жақты байланыстардың қалыптасуына кедергі бола алмайды. Орталық Азия мемлекеттерінің Қытаймен қатынастардағы құжаттардан көрінетін жаңа қатынастардың бұл қағидасы, осы елдердің халықтарының мұдделеріне сай келіп,

мемлекетаралық байланыстардың жалпыға бірдей халықаралық өлшемдерін көрсетеді. ҚХР мен орталық Азия мемлекеттер арасындағы мемлекетаралық қатынастарда халықаралық құқықта бекітілген аумақтық тұтастық пен егемендікті өзара құрметтеуді ерекше атап өткен жөн. Орталық Азия елдерінің үкіметтері Қытаймен дипломатиялық қатынастарын нығайту мақсатында Тайвань мен Тибеттің Қытайдың бөлінбес бөлшегі екенін, ҚХР үкіметінің бүкіл Қытайдың бірден-бір заңды үкіметі екенін нақты мәлімдеген болатын. Өз кезеңінде қытай басшылары өз мәлімдемелерінде Қытайдың орталықазиялық елдермен тату көршілік қатынастарын орнатып, әлемде өзіндік ықпал ету аймағын құруға, үстемдікке немесе құштеу саясатын жүргізуге ұмтылмайтындығын, көрініше мемлекеттердің әлемнің осы өнірдегі тұрактылыққа, лаңкестікке, сепаратизме, діни экстремизмге және есірткі саудасы мен тасымалына қарсы ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған әрекеттеріне қолдау көрсетуге дағын екенін дәйектеуде.

Орталықазиялық елдер мен ҚХР үкіметтері шешімін іздеген аумақтық мәселелерді тек бейбіт түрде, келіссөздер арқылы шешумен келеді. Бұған ҚХР-мен Қазақстан, Қыргызстан, Ресей арасындағы шекара шебін айқындауға арналған бірқатар келісімдердің болуы күе. Қытай басшыларының пікірінше, олар жүргізіп отырған сыртқы саясатының Орталық Азиядағы бес мемлекеттің сыртқы саясатымен сәйкестігі өте көп. Тараптарды олардың арасындағы байланыстардың көпжақты ынтымақтастықты орнату мақсатындағы ұзак мерзімді және тату көршілік достық негізінде даму керек деген ортақ ой біріктіреді. Осы ойды айғақтай келе 2005 жылғы маусымда болып өткен сыртқы істер министрлерінің кеңесінде ҚХР-дың сыртқы істер министрі Ли Джасин Қытай өзінің сыртқы саясатында әрқашан Орталық Азиядағы бес мемлекетке үлкен мән беретіндігін ашық атап өтті Гуревич Б.П. (Гуревич Б.П., 1989, 22). Қытайдың Орталық Азия өнірінде жүргізіп отырған стратегиясы негізінен оның дәстүрлі сыртқы саясат әдістеріне бағытталған. Бірақ соған қарамастан Қытай осы өнірдегі өзінің ұстанымдарын берік бекітіп, жетекшілік рөлге деген ұмтылышын ашық білдірмеуге тырысады. Бұл, жалпы қытайлық дипломатияға тән қасиет десе болады. Дегенмен де, Қытай мен Орталық Азия мемлекеттерінің арасындағы экономикалық байланыстардың тереңдей түсіне отын-энергетикалық саладағы ынтымақтастық та өзіндік ықпалын тигізуде.

Мұнай мен газ қорларына бай Орталық Азия өнірі шығыстағы Қытайдың ғана емес, бүгінгі күні бүкіл әлемнің алпауыт мемлекеттерінің назарын аударған стратегиялық маңызды аймақ ретінде саналады. Олай болса, Қытай үшін жақын аумақта орналасқан Қазақстан, Түрікменстан, Өзбекстан сияқты елдермен энергетика саласындағы ынтымактастықты дамыту, яғни жақын маңнан энергия көздерін тасымалдау өте онтайты.

Көмірсүтек қоры бойынша әлемде алдыңғы қатарлы орындардың бірін иеленетін Түрікменстанға Қытайдың іскерлік топтары қызығушылық танытып, оның аймағында екіжақты ынтымактастықтың нығайуына «Синопек» Қытай мұнай-химия корпорациясы өз үлесін қосуда. Сонымен қатар ҚХР қойнауы пайдалы қазбаларға бай Өзбекстан Республикасына да аса қызығушылықпен қарайды. Геостратегиялық мағынада Парсы шығанағындағы, Каспий теңізі бассейніндегі және Тарим бассейніндегі бай қойнауларға жақын орналасуы Өзбекстан Республикасының маңыздылығын арттыра тусты. Сондықтан Қытай Халық Республикасы Өзбекстан Республикасының болашакта аймақтық және трансконтиненталдық коммуникациялардың түйісетін аумағына айналындығын естен шығармайды (E. Czchen., 1998, 7).

ҚХР ел экономикасының дамуына, сонымен қатар мемлекеттегі әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуде энергетикалық қорлардың рөлі жоғары екендігін жақсы түсінгендіктен, өзінің энергетикалық қауіпсіздігіне аса зор көңіл аударуда. Қытайдың аймақтағы сыртқы саясаты, оның ішкі даму артықшылықтарымен тікелей байланысты, яғни көмірқышқыл шикізаттары мен минералды қорларды импорттау мен экспорттау және өнім өндіруді дамытуға, ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге, тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз етуге негізделген. Соған орай Қытай осы жылдар кезінде Қазақстан, Қыргызстан және Тәжікстанның экономикалық әріптесі болып табылады. Қытай осы мемлекеттердің маңызды экономикалық салаларына кең қолемде кіруге тырысада, ол үшін мемлекеттердің энергетикалық және жұқ тасымалдау салаларына инвестиция құюды арттырып келеді.

Сонымен бірге ҚХР жетекшілері ШУАР-дағы Шыңжан - Шанхай «Батыс газ дәлізімен» жалғасатын бірнеше газ құбырларын салу мүмкіндіктерін қарастыруда.

Бірінші нұсқа - Қазақстандағы Қарашиғанақ газ кен орнынан жылына 25 млрд. текше метр

өнімділігі және ұзындығы 3370 шақырымға созылған құбыр. Қарашиғанақтың газ қоры 1,3 млрд текше метрге бағаланып отыр.

Екінші нұсқа – Түрікменстаннан ұзындығы 2150 шақырым газ құбырын салу (Koen A., 2006,6).

Табиғи газ өндіру көлемі бойынша Қазақстан 2015 жылдары шамамен 50 млрд куб. м өндіру жобалануда, ал ішкі тұтынудың көлемі 16 млрд куб. м аспайды. Олай болса, бұл көк отынды да Қытайға сату мүмкіндігі кеңейеді. Яғни екі ел арасында газ саласындағы ынтымактастықтың мүмкіншіліктері де мол. Демек, Орталық Азия және Каспий өзенінің бассейні – бұл жаңа геосаяси бәсекелестікті жандандырған, мұнай өндіру саласының арта түскен өнірі. Орталық Азия мен Каспий теңіз бағыттары Қытай үшін өте қолайлы таңдау болып табылады. Бұл бағыт Парсы шығанағындағы мұнай өндіруші мемлекеттерге деген тәуелділікті азайтады. Сондай-ақ бұл аймақтан мұнай тасымалдау әлде қайда қауіпсіз, жылдам және мұнай-газ құбырымен жүзеге асырылады. Сондықтан орталықазиялық аймақ пен Каспий өнірі Қытайдың өзінің тімділігімен қызықтырады. Қытайдың Орталық Азия аймағындағы басты мұддесі мұнай-газ саласы болса да, Қытай өзінің экономикалық саясатын аймақтағы басқа да энергетикалық салаларға бағыттаған. Қазақстандағы атомдық энергетика, Қазақстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Қыргызстандағы электроэнергетика, сонымен қатар Қыргызстанның көмір саласы бойынша Қытай өзіндік жобалар құруда (Kaukenov A.S., 2008). Қазақстан Қытай үшін Орталық Азия мемлекеттері арасындағы ең маңыздысы іспеттес. Осындай тығыз байланыстардың негізі мынжылдық тарихы бар және Жібек жолымен байланысты. Қазақстанның теңіз және теңіз жағалауларындағы көндөрінің қорлары 37 млрд мұнай баррельге және 3,3 трлн текше метр газға тең. Бұл Республикаға әлемдегі алты мұнай өндірушілердің қатарына кіруге жол ашты. Қазақстан мен Қытай арасында энергетикалық салада бірқатар нақты шаралардың жүзеге асқандығын білеміз. Мәселен, 2006 жылы жылына 10 млн. тонна мұнайды тасымалдауға шамасы жететін алғашқы «Атасу–Алашанқай» мұнай құбыры іске қосылса, 2009 жылдың қазан айында 20 млн. тонна мұнайды тасымалдауға мүмкіншілігі бар екінші «Кенқияқ–Құмкөл» мұнай құбырының іске қосылғандығы баршамызға мәлім. Сондай-ақ Қытайға Өзбекстан мен Қазақстан арқылы негізгі газ тасымалдаушы ел ретінде Түрікменстандың айтуға болады. 1996 жылдың сәуір айында да

Қытай мен Түркменстан арасында табиғи-газға байланысты келісімшартқа қол қойылып, сонын нәтижесінде Түркменстан Қытайға 2008 жылдан бастап жылына 30 млрд. текшеметр, 2010 жылдан бастап әр жыл сайын 50 млрд текшеметр газ экспорттауға келіскең болатын. Қазіргі таңда бұл уағдаластық жүзеге асуда. Бұл жоба Қытай елі үшін шетелден табиғи газды тасымалдаудың ең алғашқысы еді. Екінші жағынан орталықазиялық газ құбыры Түркменстан үшін өзінің нарық кеңістігін кенектүгे мүмкіндік туғызды. Өйткені бұған дейін түрікмендік газ тек Ресей мен Иранға жіберумен шектелген болатын. Ал енді жаңа келісімдердің нәтижесінде Түркменстан Қытайға жылына 65 млрд текшеметр газ экспорттауға келісті. Көпжақты мұндай келісімдер екі елдің де экономикалық мұдделеріне сәйкес келуде. Достық келісімдер тек аймақтық қана емес, сонымен бірге ғаламдық деңгейдегі бейбітшілікті нығайтудың, тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамудың ажырамас бөлігі болып табылады. Осы бағытта Қытай мен Өзбекстан арасындағы ынтымақтастық та кең көлемде дамуда десе болады. Қытайдың энергетикалық саясатына сай 2010 жылы 9–11 маусымда Қытай ұлттық мұнай компаниясы мен «Өзбекмұнайгаз» арасында келісім жасалып өзбектер де Қытайға 10 млрд текшеметр газ экспорттауға келіскең болатын. Сол ынтымақтастықтың аясында биылғы жылы тамызда екі ел арасында технико-экономикалық ынтымақтастықты әрі қарай дамыту мақсатында, энергетика, жоғары технология сияқты салалардағы әріптестікті нығайтуға бағытталған бірқатар келісімдерге келгені аян. Осы келісімдердің негізінде Қытай мен Өзбекстан 2014–2018 жылдарға белгіленген стратегиялық әріптестік қатынастарын дамыту бағдарламасын қабылдайды. Осы келіссөздердің нәтижесі бойынша Өзбекстан президенті И.Кәрімов: «Біз жалпы құны 5,2 миллиард долларды құрайтын ынтымақтастық туралы 22 келісімдерге қол қойдық. Сауда келісімдерін ескеретін болсақ осы сапар барысында жасалынған келісімдердің жалпы құны 6 миллиард доллардан асады», - деп мәлімдеген еді. Ия, Қытай Өзбекстанның сауда-экономикалық және инвестициялық ірі әріптестерінің бірі болып келеді. Нактылайтын болсақ, соңғы алты жыл ішінде екі ел арасындағы сауда айналымының көлемі алты есеге өсіп, 2013 жылы 5,2 миллиард долларды құраган. Өзбекстанда бүгінгі құні 482 өнеркәсіп қытайлық әріптестердің қатысуымен құрылған, олардың жетпістен астамы таза жұзпайыз көлемінде қытайлық капиталға құрылған. Сонымен бірге Өзбекстанда

ҚХР-дың 74 компаниясының өкілдігі ресімдеп лінген. Екіжақты қарым-қатынастар жылдан жылға тек арта түсude. Қытай Халық Республикасының Тәжікстанмен қарым-қатынастарына көніл бөлөтін болсақ, екі ел экономика, сауда және инвестиция саласындағы ынтымақтастықты жетілдіруге бағытталған 2015–2019 жылдардың бағдарламасын жүзеге асыруды қолға алды. Соңғы алты жыл көлемінде Тәжікстан экономикасына салынған қытайлық инвестицияның ауқымы \$500 млн деңгейіне жақындалады. Әрине, ең алдымен тәжік-қытай алтын өндіру кәсіпорны «Зарафшон» тек 2013 жылдың өзінде \$60 млн астам инвестиция салған еді. Сонымен бірге екіжақты тауken өнеркәсіппері де елеулі орынға ие. Екі елдін экономикалық ынтымақтастығы барысында 2013 жылы Түркменстаннан қытайға бағытталған Трансазиат газ магистралының териториясында көзегін салуға Тәжікстанның да қатысуы үлкен мәнге ие болды. Бұл жобаның жүзеге асуы Қытай тарапынан төте \$3 млрд астам инвестицияның құйылуына мүмкіндік туғызды. ҚХР-дың Үлттық мұнай және газ корпорацияларының (CNPC) Тәжікстандық мұнайгаз саласына енүі екіжақты ынтымақтастықтың тереңдей түсініне әкелері сөзсіз (Kaukenov A.S., 2008).

Ал, Қытайдың Орталық Азиядағы келесі ел Қырғызстанмен қатынасы да стратегиялық әріптестік негізінде электроэнергетика, мұнайгаз саласы, гидроэнергетика сияқты салаларда да кенеңе түсude. Екі ел де өзара қызығушылық туғызатын энергетика саласындағы жобаларды жүзеге асыруға дайын екендіктерін мәлімдеп келеді. ҚР мен ҚХР арасында қол қойылған құжатта «Қырғызстан-Қытай» газқұбырын, «Датка-Кемин» электр желісін салу жоспарланған. 2013 жылы 11 қыркүйекте қол қойылған «Қырғызстан-Қытай» газқұбырын салу және пайдалану бойынша ынтымақтастық туралы үкіметаралық келісім екіжақты қарым-қатынастардың нығая түсінің белгісі. Жалпы тұрақты дамудың негізгі көзі халықты заманға сай энергиямен камтамасыз ету. Сол ретте аймақтық елдер де тұрақты энергетиканы дамытуға ұмтылуда.

Орталық Азияда Қытайға газ тасымалдайтын құбыр слынған. Газ құбырының А тармағы – 2009 жылы, В тармағы 2010 жылы іске қосылған және ол арқылы қазір жылдана 28 милилард текше метрге жуық газ тасымалданады. Бұгінгі таңда, Қытай үшін газ импортының қажеттілігінің артуына байланысты, құбырдың үшінші – С тармағы іске қосылды. Қытайдың China National Petroleum Corporation (CNPC) корпорациясының хабарлауынша, Түркіменстан-Өзбекстан-

Қазақстан-Қытай арқылы өтетін газ құбырынан өткен жылдың 31 мамырынан бастап Түркіменстаннан Өзбекстанға газ тасымалдана бастаған. Құбырдың бұл тармағының ұзындығы 1830 километрге созылады және ол арқылы 2015 жылдан бастап жылына 25 миллиард текше метр газ тасымалдану жоспарланып отыр. Мұның 10 миллиард текше метрін - Түркіменстан, 10 миллиард текше метрін - Өзбекстан, қалған 5 миллиард текше метрін Қазақстан қамтамасыз етпек. 2015 жылдың сонына таман тұтас құбыр арқылы тасымалданатын газ көлемі жылына 55 миллиард текше метрге жетеді деген жоспар бар. CNPC бұл келісім-шарттың өзге шарттарын құпия құйінде қалдырыды. Табиғи газдың Қытайға сатылатын бағасы ресми түрде хабарланған жоқ. CNPC оны «коммерциялық құпия» деп атады.

BP Statistical Review мәліметтеріне сүйенсек, 2007 жылғы статистика бойынша, Орталық Азиядағы мұнай мен газ корының көлемі мынадай: (Niklas Swanstrom., 2008).

	Мұнай (млрд/т)	Газ (кубық метр)
Қазақстан	5,6	1,9
Өзбекстан	0,1	1,74
Түркменістан	0,1	2,67

Казіргі кезде Қытай экономикасының қарқынды дамуы, отын-энергетикалық жынтықтың дамуының сәйкестілігімен қамтамасыз етілмеуде. Соңғы жылдары Қытайда, энергетикалық тұтынуши көздері үстемдік етуде, 2006 жылы оның пайдалану көрсеткіші басқа энергетикалық көздермен салыстырғанда 64%-ды құрады. Ұзақ уақыт бойы, Қытай көмір өнеркәсібінен бірінші орында тұр. Осы саланың керемет көп қорларына байланысты, оның Қытайда әлі де көп жылдар бойы негізгі энергетика саласы ретінде болып қалатыны айқын. Бірақ көмірдің энергетика саласында үстемдігі елдің экологиялық ахуалына кері әсерін тигізірі сөзсіз. Олай болса, елдегі экологиялық жағдай да Қытайдың энергетикалық саласын қайта қарастырып, газ саласына көnlін аударуга мәжбүрлеп отыр. Сонымен бірге болашақта Қытай автокөлік саны бойынша дүние жүзінде алдыңғы қатарға шығуы әбден мүмкін. Бұл өз кезегінде энергокөздеріне деген қажеттіліктің ұлғая түсіне әкелері анық. Қытайдың осы даму қарқынның алдағы кезеңін болжайтын болсақ, кейбір сарапшылардың пікірі бойынша 2020 жылы мұнайды тұтыну 2000 жылмен салыстырғанда 2-2,6 есеге көбейгенімен, тек оның өндіруі энергокөздерінің шектеулігіне байланысты тым көбейе қоймайды дейді. Олай болса бұл өз кезегінде Қытайдың сырттан тасымалдайтын мұнайға деген тәуелдігін 66-77%-ға дейін көтеруі ықтимал.^[7] Қытай үшін табиғи қазба байлықтары мол, халқы сирек қоныстанған Орталық Азия мемлекеттері энергетика көзі ретінде үлкен маңызға ие болып отыр. Орталық Азиядан мұнай тасымалы қауіпсіз, жылдам, әрі анағұрлым арзан (жерасты құбырлары арқылы) болып табылады. Оның үстіне, Орталық Азиядағы энергия ресурстары Қытайдың энергетикалық ресурстарға деген тапшылығын жоюға жеткілікті. Олай болса, Қытай үшін жақын аумақта орналасқан Қазақстан, Түркіменістан, Өзбекстан сияқты елдермен энергетика саласындағы ынтымактастықты дамыту, жақын маңнан энергия тасымалдауға өте оңтайтыл.

мен, тек оның өндіруі энергокөздерінің шектеулігіне байланысты тым көбейе қоймайды дейді. Олай болса бұл өз кезегінде Қытайдың сырттан тасымалдайтын мұнайға деген тәуелдігін 66-77 пайызға дейін көтеруі ықтимал. Сондықтан да, Қытай Халық Республикасының Орталық Азия аймағындағы энергетикалық стратегиясы тек кеңең түсірі ешқандай күмән туғызбайды. Ал Орталық Азия елдері Қытайдың осындағы қажеттіліктің өзара тиімді негізде пайдалана білуі керек. Қытай жағы аймақтағы елдердің киыншылықтарын ұттымды пайдаланып келеді. Мысалы, Қазақстан, Түркіменстан және Өзбекстанның мұнай мен газ қорларын барлаудағы күштері мен мүмкіншіліктері шектеулі, сондықтан олар мұнай мен газ саласын барлау мен өндірудегі құқығын шетелдік компанияларға беруге мәжбүр. Осыны пайдаланған Қытай, ОА аймағындағы мемлекеттерге энергетика саласында инвестиция құйып, өзінің энергетикалық стратегиясын жүзеге асыруды.

Кортындылай келгенде, Қытайдың Орталық Азиядағы жаңа энергетикалық стратегиясын төмендегідей бірнеше фактор негізінде дамиды дег айқындауға болады:

Энергетикалық фактор. Қытайдың экономикасы қарқынды дамып, адами әлеуетінің артуы шикізат пен отын-энергетикалық ресурстардың жаңа көзін табуға итермелеп отыр. Соңғы жылдары Қытайда, энергетикалық тұтынуши көздері үстемдік етуде, Қытайдың осы даму қарқынның алдағы кезеңін болжайтын болсақ, кейбір сарапшылардың пікірі бойынша 2020 жылы мұнайды тұтыну 2000 жылмен салыстырғанда 2-2,6 есеге көбейгенімен, тек оның өндіруі энергокөздерінің шектеулігіне байланысты тым көбейе қоймайды дейді. Олай болса бұл өз кезегінде Қытайдың сырттан тасымалдайтын мұнайға деген тәуелдігін 66-77%-ға дейін көтеруі ықтимал.^[7] Қытай үшін табиғи қазба байлықтары мол, халқы сирек қоныстанған Орталық Азия мемлекеттері энергетика көзі ретінде үлкен маңызға ие болып отыр. Орталық Азиядан мұнай тасымалы қауіпсіз, жылдам, әрі анағұрлым арзан (жерасты құбырлары арқылы) болып табылады. Оның үстіне, Орталық Азиядағы энергия ресурстары Қытайдың энергетикалық ресурстарға деген тапшылығын жоюға жеткілікті. Олай болса, Қытай үшін жақын аумақта орналасқан Қазақстан, Түркіменістан, Өзбекстан сияқты елдермен энергетика саласындағы ынтымактастықты дамыту, жақын маңнан энергия тасымалдауға өте оңтайтыл.

Экономикалық серіктестік. Қытай мен Орта Азия мемлекеттері арасында экономикалық серіктестіктер энергетикалық ресурстар және сауда нарығы аясында жүзеге асуга. Біртіндеп экономикалық байланыстарды орната келе, Қытай Орта Азия мемлекеттері үшін маңызды бизнес-серіктес болып отыр. 2008 жылы КХР мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы тауар айналымы 25 млрд АҚШ долларына жетті.

Аумақтың транзиттік потенциалы. Орталық Азия Қытай үшін «көліктік (транспорттік) дәліз» ретінде өте маңызды. Орталық Азия аумағы Иранға, Таяу Шығысқа, Жерорта те-

ңізіне, Еуропага шығатын қақпа. Осындағы мақсатта Қытай басшысы Си Цзиньпин жаңа технологиялық негіздегі «Ұлы Жібек Жолы» жаңдандыру жобасын ұсынды. Бұл жоба бойынша, Ираннан Парсы шығанағына, Пәкістан арқылы Үнді мұхитына жол ашылмақ. Басқаша айтқанда, Қытай үшін перспективалық евразиялық дәліздер салынады. Бұл өз кезегінде қытай өнімдерінің Еуропага тасымалдану уақытын және транспортировацияға жұмысалатын қаржы мөлшерін азайтады. Бұл жоба Қытайдың осы геосаяси аймақтағы өзге интеграциялық бірлестіктерге жауабы.

Әдебиеттер

Хамраев Ф.М., “Особенности стратегии Китая в Центральной Азии: трансформация и обновление”, 2010 ж.
Robert G., “China’s rise in Asia: promises and perils”, 2005 ж.

Steve C., “China, the U.S., and the power-transition theory: a critique”, 2008 ж.

Гуревич Б.П. “Международные отношения в Центральной Азии.”, 1989 ж.

Е Цзычэн. “Стратегия, политика и дипломатия Китая” // Пекин: Бэйцзин чубаньшэ, 1998 ж.

Коэн А. “Дракон смотрит на Запад: Китай и Шанхайская организация сотрудничества.” - 2006 ж.

Каукенова А. С. «Китай в XXI веке: Актуальные тенденции развития ключевых сфер жизни.» -, 2008.

Niklas Swanstrom «China and Central Asia: a new Great Game or traditional vassal relations? »-, 2007.

References

Hamraev F.M., “Osobennosti strategii Kitaya v Centralnoi Azii: transformaciya I obnovlenie”, 2010 zh.

Robert G., “China’s rise in Asia: promises and perils”, 2005 zh.

Steve C., “China, the U.S., and the power-transition theory: a critique”, 2008zh.

Gurevich B.P. “Mezhdunarodnye otnosheniya v Centralnoi Azii.”1989zh.

E. Czychen.” Strategia, politika i diplomatiya Kitaya”// Pekin: Beiczin chubanshe,1998 zh.

Koen A. “ Drakon smotrit na zapad: Kitay I Shanhaiskaya organizaciya sotrudnichestva.”-2006 zh.

Kaukenov A.S.” Kitai v XXI veke: aktualnye tendencii razvitiya klyuchevyh sfer zhizni.”-,2008.

Niklas Swanstrom “China and Central Asia: a new Great Game or traditional vassal relations? “-, 2007.

Сайкенева Д.

докторант 4 курса, Уханьский университет, Китай, г. Ухань, e-mail: saidin13@mail.ru

**Богини подательницы детей: сравнительный анализ
туркской богини Умай и китайской богини Гаомэй**

В тюркской и китайской культуре богини подательницы детей имеют древнее происхождение, и несмотря на различие в культуре кочевой и аграрной цивилизации, представления, связанные с обрядом испрашивания детей, и сами богини на semanticическом уровне имеют много общего. В данной статье автор намеревается проанализировать представления о богинях, имеющиеся у двух народов, и символы обрядов с целью выявления общего и особенного, и методом пережитки восстановить смысл ранее забытых символов и некоторых функций данных богинь. Многоязыковой подход и semanticический анализ, проведенный в данной статье, дает возможность раскрыть смысл отрывочных высказываний и связать их с древними представлениями, и тем самым методом сравнения древних представлений выявить схожие элементы и восстановить утраченные или забытые представления.

Ключевые слова: обряд испрашивания ребенка, Умай, Гаомэй, символ.

Saikeneva D.

4th year PhD student, Wuhan University, China, Wuhan, e-mail: saidin13@mail.ru

**Childbirth Deities: Comparative Analysis of
Turk Goddess Umay And Chinese Goddess Gaomei**

In Turk and Chinese culture childbirth deities have ancient origin. Despite two cultures have different origin: nomad and agriculture civilization, in both praying for childbirth rituals and childbirth deities on semantic level have similarity. During long historical and mythological transformations some rituals lost original meaning. This article reviews similar belief and analyse symbols of childbirth rituals to reveal common and peculiar ideas. Author use survival method to reconstruct lost meaning of some symbols and functions of these deities. Multilingual and semantic analysis reveal fragmentary sayings and relate them to ancient belief, comparing both culture's common elements reconstruct lost meaning and ideas of these rituals.

Key words: praying for childbirth rituals, Umay, Gaomei, symbol.

Сайкенева Д.

4 курс докторанты, Ухань университеті, Қытай, Ухань қ., e-mail: saidin13@mail.ru

**Ұрпақ жалғастығын жебейтін тәңірі: түркі ұмай және
қытай гаомэй тәңірінің салыстырмалы талдауы**

Түркі және қытай мәдениетінде ұрпақ жалғастығын жебейтін тәңірге сенім көнеден келе жатыр. Екі халықтың мәдениетіндегі айырмашылыққа қарамастан, бірі көшпендей, ал екіншісі аграрлық өркениетті, алайда ұрпақ жебеуіне қатысты ритуалда және екі тәңірдің semanticикалық деңгейінде көптеген ұқсастықтар бар. Бұл мақалада автор екі халықтың ұрпақ жебеу тәңіріне қатысты сенімді және ритуалда кездесетін символдарды талдап жалпы және ерекше сенімді анықтайды, ескілік (пережитки) әдісін қолданып көне символдардың мәнін және екі тәңірдің ұмытылған функциясын жаңғыртады. Көптілді зерттеу тәсілі және semanticикалық анализ үзінді үғымдардың мағынасын талдап, көне сеніммен жалғастыру арқылы екі халықтың көне сенімінің мән-мағынасын жаңғыртады.

Түйін сөздер: ұрпақ жалғастыру ритуалы, Ұмай, Гаомэй, символ.

Комплекс родильных обрядов занимает особое место в культуре любого народа. Продолжение рода – это не только необходимость для одной семьи, это жизненно важно для всего общества. Это естественный природный процесс, восстанавливающий резерв рода, необходимый для выживания человечества. В мировоззрении любого народа важное место отводится богам и духам-защитникам. Так, в пантеоне различных божеств была и богиня защитница детей, к которой обращались женщины с просьбой о послании ребенка и о благополучных родах. В китайском пантеоне это богиня Гаомэй, а в тюркском – Умай.

Большое количество работ посвящено исследованию Умай и Гаомэй. Две древние богини двух разных культур имеют много интересных сходств в обрядах и этимологии имени. Исследователи тюркской культуры Л.П. Потапов, В.Я. Бутанаев, Н.П. Дыренкова освещали вопрос, связанный с происхождением имени богини Умай, ее атрибутов, те же вопросы задают и китайские исследователи богини Гаомэй как Гао Вэн, Чэн Мынцзя, Вэн Идо и др., но сравнительного анализа, который бы показал существование универсальных представлений и схожих функций богинь, отвечающих за детородность еще не было. Тюркский и китайский народы с древности имели тесные взаимоотношения, их обряды, обрашаясь новыми толкованиями, утрачивали определенные элементы и теряли свой первоначальный смысл. И, возможно, сохранившиеся первоначальные объяснения у одного из народов смогут пролить свет на значение обряда другого народа. Многоязыковой подход в изучении данного вопроса дает возможность более широкому толкованию определенных древних понятий и выражений. А этнографический метод пережитки помогает посредством анализа и сравнения отрывочных представлений восстановить ранее утерянный смысл. Данная статья не ставит целью осветить все детали обрядов и не дает всеобъемлющей информации, а лишь рассматривает схожие понятия и представления. Автор, используя разнообразные источники, показывает схожие представления и восстанавливает некоторые позабытые представления, связанные с данными богинями.

Тюркская богиня Умай

Первые упоминания об Умай относятся к древнетюркским руническим надписям в честь Кюль-тегина, и слово Умай было переведено В.В. Радловым как «богиня-покровительница» (Radloff 1895:18-19). Вера в Умай получилаши-

рокое распространение среди тюрков Южной Сибири и народов Центральной Азии. До сих пор можно встретить представления, связанные с Умай в свадебной и родильной обрядности данных народов. Казахи и киргизы часто обращаются к Умай, просят о помощи и защите при тяжелых родах, или, когда заболел ребенок. Взрослые, отправляя ребенка в дальний путь, призывали Умай, при этом говорили: «Умай анага тапсырдым», то есть «поручаю матери Умай» (Абрамзон 1949:83). Дыренкова Н.П. полагает, что культ Умай тесно связан с культом огня, который до сих пор сохраняется в культуре некоторых народов Центральной Азии и тюрков Южной Сибири (Дыренкова 1927: 67-68). Казахи именовали Умай «май ана», чтоозвучно со словом масло. Во время свадьбы, когда невеста впервые переступала порог дома жениха, ее подводили к огню, лили в огонь масло и просили благословения Май ана (Толеубаев 1991: 41). Невестка, наливая масло в огонь, приговаривала “Май ана, от ана жарылка”, что значит “Май ана, мать огонь благослови”. Также можно предположить, что Умай имеет связь с древним культом плодородия, и может быть тождественна богине плодородия, Великой Матери Земли. Так, казахи и киргизы при обильном урожае и умножении скота говорили: «это из груди матери Умай молом течет» (Абрамзон 1990:184).

Слово Умай несет и другой смысл, так, тюрки называли послед ребенком. До того момента, пока ребенок самостоятельно сможет сидеть и держать шею, его душу также называли Умай. Казахи полагают, что Умай находится в чреве матери вместе с ребенком, и оберегает его в послеродовой период, пока он не окрепнет. Хоринские буряты называют пещеры умай, также это означает женский детородный орган – матку. Некоторые конкретные священные пещеры называются эхын умай, т.е. материнское чрево (Потапов 1991:82).

Такое разнообразие в значении слова Умай фольклорист Е. Турсунов объясняет тем, что распад древнетюркского государства повлиял и на переосмысление древних мифологических персонажей, на примере Умай можно проследить, как из божественной супруги Тенгри и хранительницы всех тюркских людей она постепенно становится духом защитником детей, далее ее имя чаще встречается как сам послед, утроба и т.д. (Турсунов 2001:23).

К Умай обращались бездетные женщины с просьбой послать им ребенка. У Умай не было храма, обычно женщины отправлялись в горы,

пещеры. Гора, пещера и любые впадины ассоциировались с женским лоном, таким образом, процесс испрашивания ребенка как бы символически имитировал и сам процесс оплодотворения. Известны несколько обрядов, связанных с испрашиванием ребенка, они сохранились в культуре тюрков южной Сибири. Бутанаев (Бутанаев 2006:146-150) записал два древних обряда: «ымай тартханы» и «ымай талирга». «Ымай тартханы» связан с получением души ребенка от матери Умай, а «умай талирга» заключался в краже чужой детской души. Здесь мы рассмотрим только «ымай тартханы», так как именно в процессе данного обряда шаман отправляется к богине Умай за душой ребенка.

Ымай тартханы: Камлание совершалось в ночь новолуния. Для этого обряда выкапывали с корнем молодую берёзу и помещали её в юрте на мужской половине. Под берёзку стелили белую кошму, на которой устанавливали маленький столик. На него ставили деревянную красную чашечку. Шаман наливал в чашечку специально приготовленное молоко и закрывал его белой тряпичкой. Кололи белого ягнёнка, готовили мясо. К берёзовой ветке привязывали хуруг ымай¹, который притягивает к себе богиню Умай. Женщина, над которой совершали обряд, садилась на белую кошму, расстеленную на поётном месте у огня. Ей повязывали белый платок, который она должна была носить три дня. Приступая к камланию, шаман благословлял огонь, упоминая, что богиня огня От идже и богиня Ымай идже – две сестры. Шаман, кланяясь, обходил три раза огонь, каждый раз бросая туда по кусочку сала. После этого кам «отправлялся» в поход за душой ребёнка. Шаман «проникал» внутрь горы Ымай-тасхыл, где будто бы находилась Ымай идже. По хакасским представлениям в пещере богини Умай на стенах многочисленных ходов висели колыбели с душами детей: души девочек – коралловые бусины суру, а мальчиков – стрелы ух. Согласно обряду, шаман, выбрав душу и прикрепив её к бубну, быстро «возвращался» опять через дымоход в юрту. После камлания шаманставил чашку с освящённым молоком на голову женщины и три раза обводил хуруг ымай по солнцу вокруг неё, говоря: «Хурай, хурай, хурайларым хут ползын!» Одновременно, перевернув бубен над женщиной, он три раза ударял по нему и стряхивал принесённую душу в

молоко. После этого кам опускал в молоко привязанные к хуруг ымай раковину каури и бронзовую пуговицу. Опущенные предметы якобы притягивали и указывали дорогу Ымай. Потом женщина брала в рот раковину каури от хуруг ымай и медленно выпивала молоко из чашки. Причем чашку держал шаман, а женщина крепко зажимала уши обеими руками. Считалось, что таким образом душа ребёнка ымай вместе с молоком попадала к женщине и она «становилась беременной». Обрядовую берёзку выносили через дымовое отверстие и садили где-нибудь в лесу. Хакасы верили, что если она не засохнет, то в этой семье будут расти дети (Бутанаев 2006:146-150).

После обряда женщины у изголовья кровати привязывали маленький лучок и стрелу, или маленькое веретено, данные символы отражали желание родить мальчика – лук и стрела, или девочку – деревянное веретено. Лук и стрелы также являются символом самой Умай, тюрки верят, что она им отгоняет злых духов.

В данном обряде присутствует большое количество символов, которые не только раскрывают смысл обряда, но и дают возможность понять мифологическое мировоззрение тюркского народа. Основными символами, которые содержат смысловую нагрузку данного обряда выступает березка, чаша с молоком и фетиш хуруг умай. В данном случае береза выступает центром земли axis mundi, где должен проводиться обряд, создается мифическая ось, по которой возможно объединить три мира: небесный, человеческий и подземный. Также, здесь береза символизирует некого мифического первородка, некоторые тюркские народы считают, что они рождены от дерева. В мифах и богатырских эпосах часто присутствует дерево, вскормившее богатыря, или породившее человека. В фольклоре тюрко-монгольских народов дерево служило местом обитания и семантическим заместителем женского божества – подательниц жизни (Львова, Октябрьская 1988:127).

Чаша с молоком символизирует небесное молочное озеро, которое является владением Умай. Оно является символом чистоты, это священная чаша изобилия. Молоко представляется как вместилище души – зародыша человека, в представлении тюрков мыслится аналогом оплодотворенного лоне. Так, чаша для хранения молочных продуктов называется *саба/сабан*, в тувинском языке данное слово и его производные означали вместилище, а также женский детородный орган – *уруг савазы* (Львова, Октябрьская 1988:130).

¹ Хуруг ымай – фетиш, состоящий из трех ниток: золотой, зеленой и белой, на конце которых привязаны пуговица, ракушка каури и монета.

Фетиш хуруг умай должен был указать путь богине Умай, привязанная на конце нитей ракушка каури является символом плодородия, пуговка – символизирует душу ребенка, а монета – плату за душу. По представлениям тюрков, ракушка каури является символом плодородия. В целом каури является универсальным символом плодородия, повсеместно ее используют как символ плодовитости. Внешний облик каури похож на женский детородный орган, тем самым символизирует женское лоно. После получения души женщина выпивает молоко с зародышем души в нем. Таким образом, женщина, сидящая под мировым деревом, выпивает священную плодотворную жидкость и получает душу ребенка, данный обряд символично повторяет зарождение жизни в мифическом пространстве.

По поводу самого символа богини Умай имеется несколько предположений. Как уже было сказано, это оружие Умай. Также семьи, желающие чтобы первым, родился мальчик используют данный фетиш, символ мужского начала. Думаю, данный символ можно рассмотреть также в контексте мировой символики, где лук и стрелы означают мужской и женский союз, соплодие, плодородие. То есть данный символ также может отражать причастность Умай к плодородию и ее универсальную плодотворную силу.

Все обряды и традиции тюрков насыщены символами, каждая вещь имеет значение, и поэтому вещь и обряд надо рассматривать в контексте всей тюркской культуры.

Китайская богиня Гаомэй

В китайской культуре вопрос, связанный с почитанием Гаомэй, ее происхождением, до сих пор очень спорный. Благодаря письменным записям сведения об обряде сохранились в разных исторических источниках. Сведения очень отрывочные, но дают возможность частично восстановить представления о Гаомэй. Несколько поколений исследователей посвятили свои работы изучению образа Гаомэй и ее происхождению. Динь Шань, Чэн Мэнцзя, Гао Вэн так и не пришли к единому мнению, некоторые полагают, что она – нюйва (прапредительница человечества), некоторые считают, что она – Фуси (легендарный первый Император Китая, первопредок), некоторые считают, что она первопредок всего китайского народа. Чэн Мэнцзя считает, что выше упомянутые божества все и есть Гаомэй.

Сначала необходимо разобрать происхождение слова Гаомэй “高” *gao* и “媒” *mei*. В словаре

《说文解字》121 год н.э. (происхождение китайских иероглифов): «高» *gao* это «崇» *chun* – возвышенный; благородный; почитать; «媒» *mei* состоит из двух составных графем, ключа «祭» *ci* – молиться; приносить жертву, и фонетик «某» *mou* (许慎1981:227). В «Истории династии поздня Хань» в отделе «Записки о ритуалах» в разделе «Полунные приказы» сказано: «*gao* это почитание, *mei* это жертвоприношение. Предшественники так поступали, чтобы иметь потомство надо принести жертву Гаомэй» [17, с. 3107]. В 《说文解字》 говорится: «*媒* *mei* – забеременеть, *媒* знак того, что зачатие плода произошло» (许慎1963: 87), в 《广雅·释亲》 (комментарии к Гуанья): «*媒* *mei* – зародыш, эмбрион». Также в 《博雅》 (Боя): «*媒媒* *mei mei* – плодородный, тучный» (段玉裁1988:163-167). *媒* *mei*озвучен 媒 *mei*², так в «Записки о ритуалах» в разделе «Полунные приказы» говорится: «В месяц когда ласточки прилетают, в тот день принести жертву для Гаомэй. Сын неба сам с императрицей, и второстепенными женами руководит данной процессией, преподносит Гаомэй лук и стрельы», Чжэн Сюань (郑玄, 127-200) комментирует: «*媒* заменить на 媒, также считать божеством» (十三经书整理委员会2000:554).

Представления, связанные с Гаомэй, отражены и в «Книге песен» в «Оде государю Зерно» говорится о ритуале:

厥初生民，时维姜嫄。
生民如何？克禋克祀，以弗无子。
履帝武敏歆，攸介攸止，载震载夙。
载生载育，时维后稷。

Древен народ наш – с самых первичных времен!
Он Цзянь Юань – праматерью нашей – рожден.
Как порожден был народ наш? Могла Цзянь Юань,
Зная обычай, для жертвы принесть свою дань,
Чтобы бесплодье минуло ее, – и в ответ
Пальца большого владыки верховного след
Видит она, на него наступает... И вот,
Вся задрожав, в тот же миг понесла она плод...
(Штукина 1987:234)

В комментариях к «Книге песен» Мао Хэна сказано так: «《弗》 *fu* отводить, для того чтобы отвести бесплодие, в древности приносили жертву для Цзяомэй (Гаомэй)» (十三经书整理委员会2000:1239). Гаомэй первоначально была неким символом – «сверхъестественной воспроизводящей, плодотворной силой», позже она приобрела статус богини, заведующей рождаемостью, получила образ женского божества (王娟2016:80-81).

²媒 *mei* – сваха, медиум.

Поклонение Гаомэй проводили на окраине города, 郊 族 охраняла окраина, поэтому Гаомэй иногда называли 郊 祀 族 族омэй. Народ считает, что Гаомэй и тутовое дерево имеют тесную связь, обряды для Гаомэй проводились в тутовом лесу. Есть несколько вариантов того, почему именно тутовое дерево стало священным деревом. Прежде всего, с каменного века территория слияния двух рек Хуанхэ и Янцзы является естественной средой прорастания тутовых деревьев. Также будучи пищей для шелкопряда тутовое дерево в экономике древнего общества занимало важное место. Жизненный цикл и метаморфозы, происходящие с шелкопрядом, также, полагают, выделили тутовое дерево среди других, и отнесли данное природное явление к магическим особенностям тутового дерева. Именно поэтому кульп тутового дерева получил широкое распространение в Китае, а тутовый лес считался священным местом, где проводили обряды. В «Тайпин Юлань» в разделе «родословная императора» цитирует: «Чжоу происходит от Цзянь Юань, дворец ее Бигун (閟宮 бигун), находящийся у фусан, наступив на след великана, зачала Хоуцзи», Бигун и есть храм Мэй. (李昉1960:655) Мао Жэн также полагает что Бигун и является храмом Гаомэй (闻一多 2005:62). В древней литературе имеется еще много примеров где тутовое дерево или лес выступают священным местом, уже Инцы проводили свои моления небу в тутовом лесу. В «Весны и осени господина Люя» глава девятая, часть вторая «О народе»: «В старину Тан одержал победу над Ся и привел мир в порядок. Небо послало великую засуху, и пять лет подряд был неурожай. Тогда Тан самолично вознес молитвы в Санлине (тутовый лес) и принес себя в жертву» (张双棣、张万彬 1987:238). «Хуайнань 族ы» Гао Ю комментирует: «Санлин, тутовый лес на горе, на горе вызывают дождь» (刘安 1989:209). Фрезер считает, что в древности люди лесную чашу воспринимали как природный храм. Здесь можно предположить, что тутовое дерево является мировым деревом axis mundi, посредником между тремя мирами и поэтому обряды проводились в тутовом лесу.

Здесь стоит отметить, что обряд жертвоприношения Гаомэй имел свое распространение в императорской семье, но и у простого народа тоже существовал, хотя и значительно отличался. Жертвоприношение для Гаомэй было зафиксировано в разных древних источниках, но более подробно зафиксировано в книге «Записи истории династии Мин». Судя по содержанию записей, данный обряд долго не проводился: «В

девятый год правления Чжу Щицуна, в округе Цинчжоу конфуцианец Ли Шиянг предложил провести жертвоприношение для Гаомэй, с целью испрашивания потомства для императора. Управитель ритуалами узнал об этом летом и сообщил императору. Император говорит: «обряд испрашивания потомства очень древний, который сложно соблюдать сейчас», таким образом решили его отменить. Но затем все же его провели. На восточной стороне от городской стены, с северо-восточной стороны от ворот Юнань установили деревянный алтарь. ..... Ритуальная табличка Гаомэй находится перед алтарем, обращенная на запад, ей также приносят в жертву по одному из трех видов животных и троекратно возливают вино. Император находится перед алтарем лицом к северу, императрица – примерно в шестидесяти метрах к югу от него за занавеской, лицом обращена к северу. Перед алтарем раскладывают лук и стрелы, количество колчана для стрел соответствует количеству жен и наложниц. По окончанию церемонии придворная дама подводит императрицу, жен и наложниц к алтарю перед Гаомэй, преклоняя колени они поднимают лук и стрелы и вкладывают их в колчан» (张延玉1980:1276). Чэн Бинлян считает, что преподнесенные лук и стрелы, и процесс вложения стрел в колчан символизируют сношение перед самой богиней (陈炳良 1986:95). Чжэн Сюань комментирует: «император самолично проводит ритуал испрашивания ребенка. Преподносит лук и стрелы, таким подношением выражают желание, чтобы первым родился сын (十三经书整理委员会2000:554).

Обряд, проводимый простым народом, значительно отличался. Таким обрядом были ежегодные встречи молодежи весной в тутовом лесу. В своей статье Цзинь Ень и Цзинь Цзюньхуа (金业焱, 金军华2011:8-11) методом лингвистического анализа, ссылаясь на древние источники, дали иное толкование смысла произведения “В тутах”, который, по их мнению, описывает древний обряд, проводившийся весной в тутовом лесу. Здесь происходило массовое соитие не вступивших в брак мужчин и женщин, целью которого является природное слияние инь и ян, возрождение плодотворной силы природы. Древние обычаи, которые считались безнравственными, конфуцианцам не получилось пресечь, поэтому данный обряд решили поставить под контроль чиновников. Данное событие можно увидеть из записей текстов династии Чжоу, в «Ритуалах Чжоу» в разделе «Земные чиновники» в «Мэйши (посредник)» (孙诒让1987:1033)

говорится: «в середине весны мужчины и женщины собираются вместе для встреч. В это время не запрещать их забав».

Также найденный в Сычуани каменные барельефы, относящиеся к ханьской династии, учеными Китая единогласно названы как «изображение Гаомэй» (唐光孝2005:56-61), данная находка также подтверждает существование весеннего ритуала, проводимого в честь Гаомэй. Видный ученый Гао Вэн (高文 1995) считает, что на ней изображен оргиастический ритуал в тутовом лесу. На каменном барельефе изображены совокупляющиеся в лесной чащне под деревом мужчина и женщина, еще один человек находится позади данной пары, и еще один около ствола дерева, на ветке сидят две обезьяны, и воробей, в нижнем углу лежит корзина. Ученые полагают, что на картине изображено тутовое дерево, и происходящее совокупление не является простым действием. По окружающей среде пришли к выводу, что это весенний сбор тутовника, сидящую на дереве птицу считают ласточкой, которая отражает весенний период и корзина в углу также указывает на весенний сбор тутовника. По расположению людей полагают, что это древний оргиастический ритуал.

Стоит предположить, что Гаомэй отвечала не только за получение потомства, но и была древнейшей из богинь – Великой Матерью Земли. В городском уезде Хэцзинь в храме Гаомэй сохранилась запись на стеле: «Храм Хоу-ту (бог земли), почему в просторечии его называют храм Гао? Называют храмом Гаомэй. Почему Гаомэй называют Хоу-ту? В древности император приносил жертву небу в южном предместье, здесь же и для Гаомэй, возможно считали ее наравне с небом почитаемой? Если не Хоу-ту то кто тогда же?! то, что ей как и небу приносят жертву в южном предместье, поэтому ее называют Цзяомэй» (闫爱武2005:16). Из содержания данной стелы следует, что уже на тот момент полагали, что Гаомэй могла быть богиней земли. Здесь стоит опять вернуться к «Записки о ритуалах» в разделе «Полунные приказы»: «до Цзянь Юань (姜嫄) и Цзянь Ди (简狄) уже была Гаомэй?» (十三经书整理委员会2000:554). Так как, Цзянь Ди праматерь иньцев, а Цзянь Юань праматерь чжоусцев могла ли Гаомэй являться праматерью всего китайского народа? И уже в древних источниках авторы задаются вопросом, была ли Гаомэй до них. Динь Шань исследователь китайских мифов полагает, что Гаомэй праматерь всего китайского народа, а уже в дальнейшем в процессе возникновения разных

династий каждая из них обрела своего предка. Также Динь Шань считает, что в древности 媒мэй былоозвучно母 му (мать). Он сравнивает ее с египетской богиней Исией(丁山2001:14). И полагает, что она также могла быть Великой богиней Земли.

Несмотря на отрывочность источников, по описанным обрядам все же можно восстановить представления, связанные с данными богинями. Прежде всего, как уже с древности полагали, обе богини – подательницы детей. Представления, связанные с Умай, четко определяют ее как богиню защитницу и подательницу детей, что касается Гаомэй, то известно только то, что к ней обращались с просьбой о потомстве. До сих пор неизвестно, являлись ли они богинями плодородия, но в силу имеющихся высказываний в обоих культурах можно предположить, что они могли быть персонификацией матери Земли. Обе богини имеют много общего, например, этиология имени богинь несет в себе смысл плода, эмбриона. В обоих обрядах присутствует дерево, которое скорее всего выступает как некий медиатор, мировая ось, священное место, необходимое для проведения данного ритуала. Также полагают, что они могли быть персонификацией самих богинь. Лук и стрелы, по комментариям ученых, в обоих ритуалах выступают фетишем, который указывает на пол младенца. Но также предполагают, что на символическом уровне несут в себе значение совокупления.

Таким образом в данной статье, используя широкий этнографический и исторический материал, автор проанализировал бытующие высказывания и схожие символы в обрядах испрашивания ребенка и пришел к следующим выводам. Несмотря на отличия двух культур и проводимых обрядов, первоначальный смысл каждого из них отражает универсальные представления о богине, которая дарует жизнь всему на земле. Интересные сходства в этимологии имени богинь, которые подразумевают и матку, эмбрион, пещеру, плодородие, говорит о том, что уже в древности понимали женщину и землю как нечто тождественное на семантическом уровне. Данные богини могли быть персонификацией Матери Земли. Согласно выше указанным представлениям в древности люди уже задавались тем же вопросом, были ли данные богини раньше и каковы их функции. Следовательно, можно предположить, что в процессе трансформации древних представлений одна из персонификаций Гаомэй и Умай как Богиня Мать Земля была позабыта.

Литература

- Абрамзон С.М. (1949) Рождение и детство киргизского ребенка, Сб. МАЭ, т. XII, М. – Л. С.78-138.
- Абрамзон С.М. (1990) Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи / Авт. вступ. ст. С. Т. Табышалиев. – Ф.: Кыргызстан. 480 с.
- Бутанаев В.Я. (2006) Традиционный шаманизм Хонгорая. – Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова. 254с.
- Дыренкова Н. П. (1927) Культ огня у алтайцев и телеутов // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т. VI. – Л. С. 63-78.
- Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усамнова М.С. (1988) Традиционное мировоззрение Тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир.– Новосибирск: Наука. Сибирское отделение. 225 с.
- Потапов Л.П. (1991) Элементы религиозных верований в древнетюркских генеалогических легендах. // СЭ. №5. С.79-86.
- Потапов Л.П. (1973) Умай – божество древних Тюрков в свете новых этнографических данных. Тюркологический сборник. – М.: Наука. С.265-286.
- Толеубаев А.Т. (1991) Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. Алма-Ата. 214с.
- Турсунов Е.Д. (2001) Древнетюркский фольклор: истоки и становление, Алматы: «Дайк-Пресс». 167с.
- Ши Цзин: Книга Песен и Гимнов (1987) Пер.с кит. А. Штукина. М: Художественная литература. 351с.
- Radloff W.W. (1895) Die altturkischen Inschriften der Mongolei. I u. II Lief. St. Petersburg: L'Académie Impériale des Sciences. 1034 p.
- (汉) 许慎 (1963)《说文解字》卷4下, 北京: 中华书局。395页。
- 段玉裁 (1988)《说文解字注》四篇下, 上海: 上海古籍出版社。433页。
- (汉) 许慎撰, (清) 段玉裁注 (1981)《说文解字注》, 上海: 上海古籍出版社。1036页。
- (汉) 刘安 (1989)《淮南鸿烈解》卷第十九, 上海古籍出版社。235页。
- (南朝) 范晔 (1965)《后汉书·礼仪志》, 北京: 中华书局出版社。3688页。
- (清) 张延玉 (1980)《明史·二十五卷》, 北京: 中华书局出版社。288页。
- (清) 孙诒让 (1987)《周礼正义》, 北京: 中华书局出版社。1439页。
- 十三经书整理委员会 (2000)《礼记正义》, 北京: 北京大学出版社。1166页。
- 十三经书整理委员会 (2000)《毛诗正义》, 北京: 北京大学出版社。1783页。
- 王娟 (2016)《神力·神职·神祇——汉代“高裸”图像考辨》, 洛阳: 河南科技大学艺术与设计学院, 第36卷第4期。80-83页。
- 闻一多 (2005)《神话与诗》, 上海: 上海人民出版社。299页。
- 张双棣、张万彬、殷国光、陈涛 (译注) (1987)《吕氏春秋译注》, 长春: 吉林文史出版社。1007页。
- 陈炳良 (1986)《神话、仪式、文学》, 台北:台北联经出版公司。243页。
- 金业焱, 金军华 (2011)《高裸祭祀与野合之风——试论“桑中”》一诗的主题》。名作欣赏: 太原市: 北岳文艺出版社, 第11期。8-9页。
- 唐光孝(2005)《四川汉代《高裸图》画像砖的再探讨》, 成都: 四川文物, 第2期。56-61页。
- 闫爱武 (2005)《女娲与高裸神——从河津高裸庙说开去》, 运城:运城学院学报, 第23卷第6期。12-16页。
- 丁山 (2011)《中国古代宗教与神话考》, 上海: 上海书店出版社。622页。
- 高文 (1995)《野合图考》, 成都: 四川文化, 第1期。19-20页。
- 陈梦家 (1937)《高裸郊社祖庙通考》, 北京: 清华大学学报(自然科学版), 第3期。445-472页。
- (宋) 李昉(等) (1960)《太平预览》, 北京: 中华书局。4529页。

References

- Abramzon S.M. (1949) Rozhdenie i detstvo kyrgyzskogo rebenka, Sb. MAE, vol. XII, Moscow—Leningrad. pp.78-138.
- Abramzon S.M. (1990) Kyrgyzy i ih etnogeneticheskie i istoriko-kul'turnye svazi / Avt. vstup. st. S. T. Tabyshaliev. – F.: Kyr-gyzstan. 480p.
- Butanaev V.Y. (2006) Tradicionnyj shamanizm Hongoraja. – Abakan: Izd-vo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova. 254p.
- Dyrenkova N. P. (1927) Kul't ognya u altaycev i teleutov // Sbornik Muzeya antropologii i etnografii. no. VI. – Leningrad. pp. 28-33.
- L'vova Y.L., Oktyabr'skaya I.V., Sagalaev A.M., Usamnova M.S. (1988) Tradicionnoe Mirovozzrenie Tiurkov Yuzhnay Sibiri. Prostranstvo i vremya. Veshhnyi mir. – Novosibirsk: Nauka. Sibirskoe otdelenie. 225 p.
- Potapov L.P. (1991) Elementy religioznyh verovanij v drevneturkskih genealogicheskikh legendah. // SE. No 5. pp.79-86.
- Potapov L.P. (1973) Umay – bozhestvo drevnih Tyurkov v svete novyh etnograficheskikh dannih. Tyurkologicheskiy sbornik. – M.: Nauka. pp.265-286.
- Toleubaev A.T. (1991) Relikty doislamskih verovanij v semeynoy obryadnosti kazahov. Alma-Ata. 214p.
- Tursunov E.D. (2001) Drevneturkiskiy fol'klor: istoki i stanovlenie, Almaty: «Dajk-Press». 167p.
- Shi Czin: Kniga Pesen i Gimnov (1987) Per.s kit. A. Shtukina. M: Hudozhestvennaya literatura. 351p.
- Radloff W.W. (1895) Die altturkischen Inschriften der Mongolei. I u. II Lief. St. Petersburg: L'Académie Impériale des Sciences. 1034 p.
- Xu Shen (1963) Shuo wen jie zi, juan 4 xia, Beijing: Zhong hua shu ju .395p.
- Duan Yuzai (1988) Shuo wen jie zi zhu, si bian xia, Shanghai: Shanghai gu ji chu ban she. 433p.
- Xu Shen (bian), Duan Yuzai zhu (1981) Shuo wen jie zi zhu, Shanghai: Shanghai guji chu ban she. 1036p.
- Lü An (1989) Huainan hong lüe jie, chapter 19, Shanghai: Shanghai guji chu ban she. 235p.
- Fan Ye (1965) Hou han shu. Liyi zhi [History of Eastern Han], Beijing: Zhonghua shuju. 3688p.

- Zhang Yanyu (1980) Ming shi, chapter 25 [History of Ming], Beijing: Zhonghua shuju. 288p.
- Sun Yirang (1987) Zhouli zheng yi [Rectified Interpretation of the “Rites of Zhou”], Beijing: Zhonghua shuju. 1439p.
- Shi san jing shu zhengli wei yuan hui (2000) Liyi zheng yi [Rectified Interpretation of the “Book of Etiquette”, Beijing: Beijing daxue chu ban she. 1166p.
- Shi san jing shu zhengli wei yuan hui (2000) Maoshi zheng yi, Beijing: Beijing daxue chu ban she. 1783p.
- Wang Juan (2016) Shen li, shen zhi, shen qi – handai “Gaomei” tuxiang kaobian, Luoyang: Henan kezhi daxue yishu yu beiji xueyuan, vol 36, no 4. pp.80-83
- Wen Yiduo (2005) Shenhua yu shi, Shanghai: Shanghai renmin chuban she. 299p.
- Zhang Shuangdi, Zhang Wanbin, Yin Guoguang, Chen Tao (1987) Lü shi chunqiu yizhu [Mr. Lü’s Spring and Autumn (Annals)], Chanqun: Jilin wenshi chuban she. 1007p.
- Chen Bingliang (1986) Shenhua.yishi,wenxue, Taibei: Taipei lianjing chuban gongsi.243p.
- Jin Yeyan,Jin Junhua (2011) Gaomei jisi yu yehe zhifeng – shilun “sang zhong” – shi de zhuti. Ming zuo xin shang, Taiyuan: Bei yue wenyi chuban she, no 11. pp.8-9
- Tang Guangxiao (2005) Sichuan handai “Gaomei tu” huaxiang zhuande zai shengtan, Chengdu: Sichuan wenwu, no 2. pp.56-61
- Yan Aiwu (2005) Nüwa yu Gaomei shen – cong hejin Gaomei miao shuo kaiqu, Yuncheng: Yuncheng xueyuan xuebao, vol 23 no 6. pp.12-16
- Ding Shan (2011) Zhong Guo gudai zongjiao yu shenhua kao, Shanghai: Shanghai shudian chuban she. 622p.
- Gao Wen (1995) Yehe tukao, Chengdu: Sichuan wenhua, no 1. pp 19-20
- Chen Mengjia (1937) Gaomei jiaoshe zumiao tongkao, Beijing: Qinghua daxue xuebao (ziran kexue ban) no 3.pp. 445-472
- Li Fang (1960) Taiping Yulan [Taiping Reign-Period Imperial Encyclopedia], Beijing:Zhonghua shuju. 4529p.

Тен Юлия Петровна

доцент, к.филол.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: yu.51@rambler.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЙ ЛИЧНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ СОВРЕМЕННОЙ КОРЕЙСКОЙ ПРОЗЫ)¹

В статье рассматривается роль литературы на современном этапе развития общества, ее роль в формировании духовно-нравственных основ личности студента. Духовно-нравственное воспитание, формирование и познание себя, жить не только для себя, но и для окружающих рассматривается через постижение национальных кодов в (корейской) литературе. Поиск смысла жизни молодого поколения в условиях хронической аномии (отсутствия нормы), проявившейся в общественной жизни, приобретает особую остроту в эпоху глобализации. Выделяются типичные черты аномии: распад традиционных систем ценностей; размытие границы между дозволенным и запрещенным; отсутствие культуры свободы, неумение брать на себя ответственность за свои поступки, стремление к мимикрии; рост эгоизма, угасание чувств общности, социальной ответственности, солидарности. Рядом с этим процессом агонии индивидуализма железные руки капитала толкают к социальной смерти. Смыслом жизни для одинокого, чужого среди своих, героя повести Чо Чжон Рэ «Судьбы человеческие», становятся дети, такие же одинокие, как и он. Теперь у них есть дедушка, который позаботится о них, а они позаботятся о нем.

Ключевые слова: национальные ценности, национальные традиции, разрушение личности, экзистенциальный вакuum.

Тен Юлия Петровна

доцент, ф.ф.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы к.,
e-mail: Yu.51@rambler.ru

Рұхани моральдық тұлғаны қалыптастыру (қазіргі корея прозасының материалы негізінде)

Бұл мақалада қоғамның заманауи даму барысындағы әдебиет рөлі мен оның студент болындағы рұхани-адамгершілік негіздердің қалыптастыруындағы рөлі қарастырылады. Корей әдебиетінің кодтарын игеру арқылы рұхани-адамгершілік тәрбиені, өзін-өзі дамыту мен тануды, тек өзің үшін ғана емес өзгені де ойлаг өмір сүруді қарастыра алымыз. Қоғамдық өмірге араласа отырып, жас үрпактың ауыр аномия (шектеудің болмауы) жағдайында өмір мәнін іздеу барысы глобализация заманында өзектілікке ие болуда. Аномияның келесідей қалыпты ерекшеліктері анықталады: дәстүрлі құндылықтар жүйесінің құлауы; рұқсат етілген мен тыйым салынған зат арасындағы бұлыштырылғы; еркіндік мәдениетінің жоқтығы, өзі істеген істің жауапкершілігін ала білмеуі, мимикрияға деген үмтүліс; эгоизмнің өсуі және қауымдастықтың төмендеуі. Қатан агония жекешілдік процесінің қасында капитал ақыры-аяғы қоғамдық өлімге әкеледі. Жалғызбастыға арналған өмір мәнімен, өз жерінде өзін бөтендей сезініп өмір сүрген, Чо Чжон Рэнің «Тағдырлар» атты повесінің бас кейіпкері өзі секілді жалғызыраған балалар болады. Енді оларға қамқор болар ата, ал атаға қамқор болар балалар бар.

Түйін сөздер: ұлттық құндылықтар, ұлттық дәстүрлер, тұлғаның бұзылуы, экзистенциалдық вакuum.

¹ Статья написана в рамках проекта Академии корееведения (AKS-2017-INC-2230007) «Подготовка специалистов в области литературы и создание учебников корейской литературы (в том числе «Литературы корейцев Казахстана»)».

Ten Julia Petrovna

Associate Professor, Ph.D., Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Yu.51@rambler.ru

Formation of a spiritual moral personality (on the material of modern Korean prose)

This article discusses the role of literature at the present stage of society's development and its role in the formation of the spiritual and moral foundations of the student's personality. Spiritual and moral education, the formation and knowledge of oneself, to live not only for yourself, but also for others. It is considered through the comprehension of national codes in (Korean) literature. The search for the meaning of the life of the young generation manifested in public life in the context of chronic anomie (lack of a norm) acquires particular urgency in the era of globalization. There are typical features of anomia as follows: disintegration of traditional value systems; blurring the boundary between what is permitted and forbidden; lack of culture of freedom; inability to take responsibility for their actions; desire for mimicry; growth of selfishness; the extinction of feelings of community, social responsibility and solidarity. Next to this agony of individualism, cruel capital is pushing for social death. The meaning of life for a lonely man, for a stranger among his own, for the hero of the Cho Jung Rae's story named "Human's destiny" becomes lonely children as he is. Now they have a grandfather who will take care of them, and there are children who will take care of him.

Key words: national values, national traditions, personality destruction, existential vacuum.

Введение

В условиях современной действительности, глобализации, сближения культур посредством международных контактов духовно-нравственное формирование личности студентов приобретает особую значимость.

Воспитание любви к своей родине, сохранение своей культуры, собственного национального кода актуальны с точки зрения исследования художественного текста как феномена национального кода. Реалии действительности (высокое развитие медиа и интернет технологий, прагматичность общества) способствуют стремительному падению интереса к чтению художественной литературы среди молодежи. Современное состояние образовательного процесса свидетельствует об определенном кризисе системы изучения литературы. Поэтому сегодня важно определить основу курса литературы, а значит то общее представление о целях и сущности литературного образовательного процесса. Современное литературное образование ориентировано не только на усвоение определенной суммы знаний, но и на развитие личности, познавательных и созидательных способностей. Необходимо формировать целостную систему универсальных знаний, умений, навыков, а также опыт самостоятельной деятельности и личной ответственности студентов, то есть ключевые компетенции, определяющие современное качество содержания образования.

Таким образом, сегодня не история литературы определенного периода, а художественный мир этой литературы, воспринятый и декодируемый читателем XXI столетия должен быть положен в основу современного изучения литературы.

Формирование личностного отношения к человеку и окружающему миру на основе прочитанных художественных произведений – вот одна из основных целей изучения литературы.

На протяжении долгого времени политические и социально-экономические условия жизни влияли на понятие духовности, на его содержание. В философии содержание духовности определяется как «человеческое в человеке». Нравственность является сердцевиной духовности. В психологической науке духовность рассматривается как высшая подструктура личности человека, регулирующая его поведение, деятельность и взаимоотношения с другими людьми, важнейшими психологическими характеристиками которой являются ценности и ценностные ориентации, ответственность за свои поступки, нравственные свойства и мотивы поведения. Духовность личности представляет собой внутреннее состояние, гуманные чувства и эмоции, побуждающие человека к нравственным поступкам и характеризующие высшие устремления личности. Мораль представляет собой совокупность норм, принципов и правил, предписываемых обществом и регулирующих поведение людей в процессе совместной деятельности и общения. Нравственность – это отношения с людьми и обществом, способность подчинять свои поступки и поведения моральным нормам общества. Необходимо расширить личностный культурно-эстетический тезаурус студента на основе приобретения новых знаний, практических умений и навыков, культурных кодов и символов в процессе чтения книги, развитие умений декодировать произведения литературы, давать им собственную оценку. «При изучении литературы необходимо

учитывать, что каждое произведение несет в себе признаки эпохи и страны, господствующих в ней представлений о мире, духовно-нравственных ценностях и выражает все это в формах, соответствующих художественной культуре народа, духовного мира современного ему человека. ... Если произведение представить в конкретном культурологическом контексте, — отмечает далее З.В. Кирилюк, — это значительно облегчит его восприятие студентами» [1]. Ю. Лотман подчеркивает, что «... художественное произведение, взятое само по себе, без определенного культурного контекста, без определенной системы культурных кодов, подобно надгробной надписи на непонятном языке» [2]. Поэтому в преподавании литературы большое внимание уделяется выявлению межпредметных и межлитературных связей, информации крае-ведческого и этнокультурного характера, которые знакомят с бытом, традициями, историей народа, литература которого изучается.

Проблема поиска смысла жизни в условиях хронической аномии (отсутствии нормы) в общественной жизни приобретает особую остроту в эпоху глобализации. Можно выделить типичные черты аномии: распад традиционных систем ценностей; размытые границы между дозволенным и запрещенным; отсутствие культуры свободы, неумение брать на себя ответственность за свои поступки, стремление к мимикрии; рост эгоизма, угасание чувств общности, социальной ответственности, солидарности. Материальные ценности доминируют над духовными, поэтому у молодежи искажены представления о доброте, милосердии, великодушии, справедливости, гражданственности и патриотизме.

Казалось бы, что в такой консервативной стране, как Южная Корея, с ее традиционными устоями, восходящими к конфуцианству, не должно иметь место распространения экзистенциального вакуума среди молодежи. Термин «экзистенциальный вакуум» ввел Виктор Франкл. «Поговорив о том, что такое смысл, обратимся теперь к людям, которые страдают от чувства бессмыслицы и опустошенности. Все больше пациентов жалуются на то, что они называют «внутренней пустотой», вот почему я назвал это состояние «экзистенциальным вакуумом». В противоположность предельным переживаниям, так хорошо описанным Маслоу, экзистенциальный вакуум можно считать «переживанием бездны». Экзистенциальный вакуум вытекает из следующих факторов. Во-первых, человеку в отличие от животного никакие побуждения и инстинкты не говорят, что ему нужно делать. Во-вторых, в противоположность прошлым временам

никакие условности, традиции и ценности не говорят, что ему делать. И часто он не знает даже, что он по существу, хочет делать. Экзистенциальный вакуум — это феномен, который одновременно усиливается и распространяется».

Человек, считающий свою жизнь бессмысленной, не только несчастлив, он вообще едва пригоден к жизни, отмечает Франкл [3, 308]. Какое решение возможно из данного тупика?

Эксперимент

Рассмотрим, как подобная тенденция отражается в корейской литературе. В произведениях Пак Мин Гю мир старых порядков все еще регламентируют жизнь общества и сегодня. Эти порядки управляют миром бездушных предметов, где ставшее глобальным общество капитала завладело бытом и душой человека. Герои произведений, живущие в таком мире, ощущают себя бессильными существами в реальной жизни. Они относятся к самим себе с глубокой иронией и чувствуют себя беспомощными перед многочисленными экономическими трудностями и невозможностью улучшить свое положение в обществе. Естественно, у них нет ни перспектив, ни уверенности в будущем. Внешне они поглощены игрой, нацеленной на выживание в мире устаревших порядков. Однако, несмотря на отчаянные попытки героев выжить, вернее, чем сильнее эти попытки, тем все более трагическими становятся условия их жизни.

Герой «я» повести Пак Мин Гю (박 민 규) «Таинственное окно» знакомится через интернет с молодыми людьми, которые готовы коллективно покончить жизнь самоубийством. Сначала на сайте, который называется «Лестница в рай», общались «я» и JD. Вскоре их набралось человек двадцать. «Я» даже и представить не мог, что молодых людей, желающих свести счеты с жизнью, окажется так много [4]. Однако, один из молодых людей, «я», чудом остается жив. «Я», на утренней заре, прийдя в сознание, возвращается в реальную жизнь со всеми ее проблемами, жизнь, которая наполнена криками пробуждающегося города и снувших людей.

Другой персонаж новеллы «Таинственное окно», молодая девушка, которая достигла апогея никчемности, также бессильна и беспомощна перед проблемами быта. Она приехала из деревни, работает в лавке. Девушка вынуждена работать, как бы ей трудно не было на последнем месяце нежеланной беременности, ее парень жестоко обращается с ней, часто устраивает дома дикий дебош. Нестерпимые боли часто приводили к мыс-

ли жизни в родной семье. Семья, которую назвать таковой сложно, которая совершенно не интересовалась, чем живет их дочь. Не семья, а сорище каких-то чудовищ. Она терпела всю душевную и физическую боль до тех пор, пока не началось шевеление плода, и беременность уже нельзя было скрыть.

Герой «я» заходит в ту самую лавку, словно их встреча предопределена некой неизбежностью. «Я» неизлечимо болен и он не видит смысла в жизни, он решает свести с ней счеты. Если человек не может придумать доводы в пользу жизни, то рано или поздно у него возникают мысли о самоубийстве. Она тоже приходит к мысли, почему она одна должна страдать от нестерпимой боли как души, так и внутренней, физической боли.

«... 머리채를 잡히고 폭행을 당하던 바로 그 순간 똑똑히 알게 되었다. 이 세상은 주민등록증을 가진 괴물, 학생증이며 명함을 가진 괴물들이 가득하다는 사실로 알게 되었다. 서로를 괴물이라 부르긴 좀 그렇잖아? 그래서 만들어 낸 단어가 인간이 아닐까, 그 녀는 생각했었다» [4, 20].

«При очередной ссоре муж, с перекошенным от злобы лицом, схватил ее за волосы и, не дав шанса вырваться из рук, избил ее в кото-рый раз. В тот самый момент она уяснила для себя. Этот мир – сорище монстров, в котором важен нечеловек, а монстр с регистрационным свидетельством, студенческим удостоверением или визитной карточкой. Однако называть друг друга монстром ужасно, и язык не повернется сказать человеку, что он монстр, ведь так. Поэтому она подумала, что слово монстр придумал не человек».

Она решилась и, когда настал срок родить, незаметно, сквозь открытое окно, выползла на крышу одного из соседних домов. После родов, которые протекали с нестерпимой болью и, по-сле чего осталась куча окровавленного тряпья, она брезгливо взяла на руки младенца и, подняв его над головой, готова была бросить его на цементный пол крыши. Рассвет только занимался. В это мгновение «я» высунул голову в окно крыши дома напротив, тоже с намерением покончить с собой. Их взгляды встретились. Какое-то время, они молча, смотрели друг другу в глаза. Увидев жуткую картину, «я» сам того не осознавая, издал истошный вой. «Я» не ожидал, что его голосовые связки настолько могут быть мощными. Она оставила младенца на куче окровавленного тряпья и, стремглав сбежала с места преступления.

У «я» проснулось чувство ответственности за этого крохотного человечка. Он вдруг понял, у него нет морального права оставить младенца

тут. Жизнь человека по сути своей никогда не может быть бессмысленной. И пока сознание не покинуло человека, он может реализовать те или иные ценности. И даже, если возможностей для этого у него немного, реализация собственных ценностей остается для него доступной всегда. Вопрос: жизнь или смерть. Жизнь, которая появляется на свет сквозь «окно», в это раннее утро, и молодой «я», который в поисках смерти вылез на крышу дома сквозь тайное окно, и видит зарождение новой жизни. «Я» приходит к мысли, что ради новой жизни стоит жить.

Пак разряду Ван Со в автобиографическом романе «применения Забытый вкус кислички» «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까») делится т своими воспоминаниями о венно малой родине» [5].

Пак Ван Со родилась в 1931 году в деревне стоит Пакчокколь (박적골) на севере провинции Кёнгидо. Когда девочке исполнилось три года, умер отец, а мать и старший брат уехали в Сеул, и Пак Вансо до семи лет жила с родственниками, дедушкой и бабушкой. Литературный дебют Пак Ван Со состоялся в сорок лет (в 1970 г.), после того, как она уже вырастила пятерых детей. Ее первое произведение – роман «Голое дерево» («나목»), вызвавший значения восторженный отзыв читателей, содержит раздумья о событиях, связанных с Корейской войной и разделом страны. В семидесятые годы столь цель поздний литературный дебют многим казался странным. Как вспоминала писательница на одной свою из встреч с читателями, по этому же поводу возникло действие немало вопросов. И когда она отвечала, что начала девчонку писать от скуки, от нежелания заниматься только домашним хозяйством, она наталкивалась на непонимание. В основе ее многих ее произведений лежит ее собственный жизненный опыт, в них обнаруживается прочная познания связь с принципов национальными практическую корнями, преодолена понимание особенностей человеческой души и видение посвященные будущего. В 1977 году в типологизации одной явлений из такую газету систему был хотя напечатан мира рассказ позволяет Пак пе-ре Ван Со «решения Короткие трансляцию записи о савченко пережитом» («조그만 체험기»). пере-вод История, данном изложенная в знака рассказе, этого связана с явление реальными книгами событиями: именно муж воздействие писательницы маркеры был яркую обвинен в наук мошенничестве и гипербола посажен в формы тюрьму. образом Пак перевода Ван Со пространство рассказала о типологии состояния удержание общества

перевода конца отношении семидесятых школе годов, о только ситуации в изящный правоохранительных всегда органах полноценной Южной национальности Кореи. соответствие Этот тексту рассказ героями вызвал чтобы большой сорокина читательский предпосылкой интерес в текста связи с переводчикомносит правдивым чтобы описанием образным действительности. В 1988 года году прозаических Пак подобием Ван Со отражением потеряла переводчика мужа, а текст затем и примере сына. произведение Тяжело произведения переживая таких трагедию, восприятия она анаподотон нашла в понимание себе воспринимается силы языка продолжить показывает свою идентификации писательскую и работа общественную образ деятельность. предоставление По смогли приглашению некоторыми Японского встреч международного словосочетания фонда русски писательница направлений посетила творческий Японию, параметрического конфигуратора затем гораздо побывала в автор Европе и интуитивно Америке, содержательности путешествовала исходного по характерно Индии, двустишия Тибету и языковой Непалу. свободу Впечатлениями читателя от вместе этих близкому поездок едва она лексиче поделилась в понимание путевых аммосова заметках и самого эссе. В 2000 студентами году в фонетического честь издающийся тридцатилетней избежать годовщины перевода творческой эмирову деятельности профессиональные Пак трансформационной Ван Со сопоставление был художественная издан должен сборник распоряжении ее форме эссе и функция подготовлен культура специальный магнитофон выпуск языке журнала «олицетворение Мир переоценить писателя» («작가 세계»), в известные котором произведений были быть собраны сидеть критические понятим статьи, комнате посвященные химическим ее корейская творчеству. переводческой Пак которая Ван Со переводчика по случаю праву создавать можно являются назвать считать классиком более корейской формы литературы. В вводится настояще содержание время абстрактных ее стратегии рассказ «исследование Семья иных той истории женщины» («그 여자네 집»), снегурочка описывающий справедливо реальные сравнению событий, специфическим происходившие фразеологические во конфуцианства время основное японской языка оккупации, адекватную изучают в наряду старшей признаками школе. правил Писательница злом принимала часто активное задачи участие в любовнику культурной разнообразными жизни понятно Кореи, художественной проводила представления встречи с вариактами читателями, переводческой

студентами, понимания поддерживала связанные связь с морфемные зарубежными сохранить литераторами. могут Произведения функцию Пак этого Ван Со рифмующаяся составляют этого семнадцать глубокое томов переводимого романов и подчинения шесть художественного томов систему рассказов и общих повестей. В 1938 неуместно году, различных когда того пришло составляющая время какие идти в изучение школу, зрения мать современной забрала молекулярной ее в чего столицу. определенно Она чтобы решила либо во проблемное что эволюции бы художественном то текста ни ничего стало сообщение вырастить вышеуказанным детей в город городе, быть несмотря эпитеты на языке осуждение никитиной родственников присутствуют мужа и владеющий предстоящие воспроизведению трудности. первичного Они художественный покинули тесты деревню и можно пешком непринципиальным прошли связи четыре предупреждение горных виде перевала, художественность чтобы стиля сесть правила на корейской поезд, анализа идущий в зависит Сеул. В ознакомительную столице эмоционального их свой ожидала создании суровая литературный жизнь, http полная познания лишений. Семья четкое ютилась в коммуникативной одном различные из возможностей самых силы бедных размером районов учебно города, задачей жила переводческого на определенный деньги, контрастное которые гридиным мать больших зарабатывала подход шитьем, стихи но лексику детям произведения удалось нагрузки получить автора достойное переводе образование. simplicity Пак падежным Ван Со внезапно поступила в тексте начальную также школу является Мэдон, переводы где трансформаций проучилась violets шесть смысла лет, а в 1944 размер году большой успешно условий сдала повторяла экзамены в информационную женскую рефлексии школу безусловно высшей современном ступени. В 1945 себя году людей семья searches переехала в независимо город самом Кэсон, человека поэтому изменение учеба трудности продолжалась в членов школе поэтической Хосудон. возможностями Весь первое об способы освобождении смысла Кореи проблемы от адекватных японского стандартов колониализма вызывать застала важность Пак русского Ван Со в перевода родной людей деревне. оригинала Вернувшись в виде столицу, целями она перевода окончила гивон школу и в 1950 пхэсоль году переводе поступила совокупность на есть филологический воздействующей факультет этом Сеульского впрочем университета. Однако стилистический

начавшаяся языковых война говорящего между смыслообразования КНДР и пчел Республикой кода Корея мере положила конец является учебе. текст Семье бумаге пришлось признаков испытать фонетического все обоняния ужасы ситуациях войны, в денотативное результате контекст которой литературы малая ненормативном родина собой Пак корейском Вансо является осталась данному северней рассчитанная тридцать процесс восьмой насекомых параллели, и субSTITУЦИЯМ мечта уходит ее должна матери перевода посетить целом родные эвристик края взгляд так и четыре не переводов сбылась.

В вансо век создания глобализации в основными Южной художественных Корее, звезд как и тридцатилетней во ритмометрический всем языковым мире, стороны происходят переводящей заметные ухудшаются перемены напряженность во русском всех определяющих областях наука жизни, с задачи каждым собой годом упорядоченный все исторического больше оригинала сближающие поворотном ее с чувств западными областями странами. содержания Однако художественный горы и модели реки, переводу названия распространенным старых входя районов средств столицы, честности городские переводоведческих ворота, сложностей Сеульский вторые вокзал, только здания сложность первых разъяснение университетов – многие немые чхоля свидетели включая истории – взаимодействовать не художественности меняются. литературы Они хранение помнят слова события данном давно таковым минувших распространяется дней, соответствует описанные схожи известной текстом корейской насколько писательницей опубликованы Пак помоши Ван Со.

В точки Вромане «служитЗабытый учебное вкусы смысловой кислички» шитьем Пак помоши Ван Со описала три широким основных информации периода ее ее ее жизни. рассказа Во-предпосылкой первых, данная это интегративных рассказ переводческая писателя, уровней ярко структуры описывающей жизнью вансо;вртум d lthtdyt ;бр;бр пакчокколь школу семьи в деревне. совсем Во-этом вторых, хорошо это рассматривая забавные и idea часто соответствуют горьковато-заунывные сладкие целью мемуары праву матери-высшем дочери. эмотивности Наконец, между это изданные неравенство роман, из которого мы узнаем о которые трагической компонент истории вопрос Кореи. образования из уст девочки.иззмигулямыслей Пак представляет Ван

Со покояхудожественного относится перевода к причиной числу важными женщин, которые насекомыми вошли в помешать литературные модусом ряды в корейской Корее. В 1981 объект Пак представляет Ван Со – «Великая игру Дама» процессов корейского будучи письма результате получила мера престижную федеральное премию фиалка Ли этого Сана.

Семья алгоритмов Ван Со становится борется с способной проблемами подготовлен идентичности, большей начиная с предмет ее производный дедушки. Эта борьба силу является принимает подлинника часто атомов комический помимо эффект. героями Янбан и правил является борьба которое семей бальмонт не принимать реализуется японские объема имена и не говорить на японском языке, а говорить на родном, корейском. оригинала Этот интонационных вопрос активных остается актуальным смысл и весть для кореи самой самых Пак, семантики когда она параметре описывает свою своссвосвою своююанную юность. языках себе Это переводческой первое нормах ощущение бальмонт себя переводчики она испытывает посчит, намерение когда видит ей передачи только перевод четыре нежное года. учебное Она сознания видит систему свою современной деревню говорящего от есть угла. экстралингвистическим Это - найдя первое статуса признание замен Пак, пришествия что проволоки она - в фонетическому некотором конкретные роде повышают постороння и носителем наблюдатель. аллофоны Определенный деятельностной смысл словами того, химическим чтобы отдав быть средствами посторонним, «...я которой всегда экспрессивным отставался пиктограммы на контекстуальном периферии ... деле От читателей края, говоря было типологическое легко была наблюдать...» и ини это иницио четание превращается в позитивное привычку, «наконец ..хождение в корееведение переводе школу в эмотивность течение вкладывает шести сесть долгих разрешений лет говорить имело книжной значительный связаны эффект интерпретации на становление этот моего идеи характера» обозначающ[5, 107].

Роман «словесное Забытый речи вкус корнями кислички» сущностью является вождь также текстом трогательным осет рассказом о мировосприятия семейной понятие лояльности – иными история достоинств замечательной текст женщины, которая тянет семью в сложную течение смыслообразовательными многих перевода трудных взяты лет. языка Мать трудности Ван Со - волновалась самый реализуется

замечательный слова характер в этом романе. применив Она немало и золота скромная; года экстравагантная и позволяет бедная; художественном нежная и соответствий требовательная. Мы него Мымыдницы неадекватное удивляемся равновозможных действиям andfrozen матери, иногда даже не все понимаем и не все принимаем в ее действиях. поэтическая Но диалектизмы она дескрипторами делает все разную то, может что переводчик она пистателя должна полагаясь сделать, результате чтобы хетагурова выжить. произведений Мать, мечется мечетсяммеавтора между текста наступающей гаоляна модернизацией и в то же время, точно резкой начала критики традиционной связана культуры, использования наиболее базирующейся традицией вокруг если пола, драмы семейных кислички ролей и экспрессивности родословной, – другом она текста уверена в том, время что стратегий хочет, направлении чтобы своей дочь действует выросла «сущность современной особый женщины». художественной языка Мать нашло Пак прилагает все усилия, чтобы иметь более высокий статус звякнул в несовпадения обществе. Она понимает, что достичь этого можно лишь получив приличное образование. Выражение восхищения и уважения к человеку, к простому разносчику воды, передается не только как информация, но и подчеркивает отношение к собеседнику. Традиции корейского деревенского дома были таковы, что по малейшему поводу человеку могли выразить пренебрежение, но при этом считалось непозволительным делить людей, когда они собирались за столом. Одним выражать больше почтительности, подавая, например, хорошую еду, а кому-то не очень. «...저런 바닥 상것들 봤나, 언제나 이 승한 동네를 면할꼬. Видела, что это за грязный подлый люд?» обозначающ[5, 67]. Восьмилетняя героиня романа Пак Ван Со «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을» «Забытый вкус кислички» недоумевает, неужели ее мама на самом деле забывала при этом, что именно благодаря «грязным» кисэн (гейши), этим женщинам низкого статуса, она могла, хоть и с трудом жить без нужды и даже оплачивать учебу сына. К семьям торговки решетами, трубочиста, штукатура и другим соседям она относилась подченркнуть вежливо, но про себя думала о них с пренебрежением, и в этом проявлялось ее (матери) нежелание иметь с ними что-то общее. Лишь с водоносом она обращалась по-другому, хотя он был ничем не лучше остальных. Стол, накрытый для водоноса, выглядел лучше, чем для брата в день его рождения. В конце концов, мать объяснила, почему она не только уважает этого дядю, но

и завидует ему. Оказалось, водонос, таская бадью с водой, заработал на учебу своего сына в институте. «...그 영감이 그래봬도 아들을 사각모자까지 씌운 생각을 하면 난 절로 우러러뵈더라. Пусть этот человек и выглядит так, но как подумаю, что его сын наденет четырехугольную шапку выпускника института, голова сама собой склоняется перед ним» обозначающ[5, 69]. Подобный энтузиазм и рвение по отношению к образованию своих детей, одна из характерных черт корейцев.

Решение, изменить свою судьбу действием, поступком, принимает и Юн Хёк, герой повести Чо Джон Рэ (조정래) «Судьбы человеческие» <인간 연습> [6, 43]. Небольшой по объему роман, даже скорее повесть, чем роман, охватывает в сюжетном времени события послевоенной Кореи, боль разделенной нации, развал страны, которая служила идеалом для коммунистов Пак Дон Гона и, его друга и соратника, Юн Хека. Роман начинается с описания смерти Пак Дон Гона. Пак Дон Гон остается верен идеям демократии. Юн Хек, после смерти своего друга, с которым он провел более тридцати лет страшной тюремной жизни на Севере, и теперь, после возвращения на родину, теряет смысл жизни. У Юн Хёка инстинктивно возникали и угрызения совести: для чего же я живу? В этом заключалась печаль жизни «разумного человека», выбравшего для себя определённую цель, которую можно было лишь прочувствовать. А эта цель создавалась на предположении определённого результата.

«할아버지».

«할아버지 안 계세요?»

맑고 또랑한 두 목소리가 울렸다. 친근한 그 음성들을 듣자 마음을 가득 채우고 있던 칙칙한 아개가 일순간에 걷히는 것은 윤혁은 느꼈다.

«응, 경희, 기준이구나. 나 여기 있다.»

«Дедушка-а».

«Дедушка, Вы тут?», – послышались два светлых и чистых голоса. Как только Юн Хёк услышал родные голоса, чёрный туман, наполнивший его душу, вмиг рассеялся.

«Да, Кён Хи, Ки Чжун. Я здесь».

Почувствовав прикосновение лучей солнца, Юн Хёк неожиданно поднялся. Но из-за сильного головокружения он едва успел присесть. «Дедушка, мы приехали!» – кричал мальчик. Губы Юн Хёка подёргивались, а глаза наполнились слезами. Его охватило, словно весенние лучи, тёплое и нежное чувство, и он прикрыл глаза. Юн Хёк до слёз был тронут большим и добрым сердцем своих маленьких ангелочек и благодарил их за то, что они беспокоятся и навещают его. Где же ещё на этом свете найдутся люди, которые искренне и без притворства

тва позаботятся о нём? «Дедушка, где у вас болит? Вам нужно, как можно скорее, идти в больницу», – вглядываясь в лицо деда, беспокойно произнесла внучка. «Нет, всё прошло уже. Не переживайте, дети», – произнёс Юн Хек и, улыбаясь как можно дружелюбнее и любезнее, обнял их. Каждый раз, когда Юн Хёк заботился об этих цветочках жизни, он чувствовал, как в его груди расцветает широкое поле зелёных бутонов. Они были лучами солнца, которые проливают свет и ослепляют прекрасную клумбу, цветущую всеми прелестными цветами, которые только существуют на земле. Это чувство, до краев наполненное жизнью, пробралось глубоко в его душу впервые за всю жизнь. Это чувство, бьющее ключом из его груди, было подарком от этих детишек. Он и сам был удивлён тем, как в его измученной, еле живой душе могли заново родиться такие чувства. В этом теперь смысл всей его оставшейся жизни. Сюжет рассказа Ли Чже Ха «나그네는 길 가에서도 쉬지 않는다». Странник не отдыхает в пути», прост и легко воспринимается массовым читателем [7]. По незначительным, на первый взгляд эпизодам, писатель касается проблемы разделенной нации. Главный героя «я» направляется в провинцию Канвондо, к которой прилегают приграничные районы Северной Кореи. «Я» направляется туда через три года после смерти жены, чтобы исполнить ее последнюю волю: развеять ее прах над приграничной рекой или приграничной акваторией моря. Жена толком и не знала откуда она родом, говорила где-то там, на восточном побережье, вблизи границы. Он готов исполнить долг перед женой, но его останавливает пограничник. В те годы отдельные участки восточного побережья охранялись от проникновения северян и были запретной зоной для обычных людей. Непроста судьба жены главного героя, она не знает точно, где родилась, лишь предполагала, что где-то на восточном побережье. Во время поездки «я» встречает старика. В данном эпизоде передана, на наш взгляд, главная идея произведения. Вокруг все против того, чтобы старик последние годы провел вблизи родных мест. Его сын считает, что если отец его выбился в люди в Сеуле, то и родина его Сеул. Родина, родился, родители, родственники... – всё родственные слова и один корень. Вот и родина только одна – это то место, где человек родился. «Есть много стран на свете, а родина только одна» – не зря так говорят. Где бы ты ни жил, рано или поздно захочется узнать, посмотреть то место, где ты родился, где появился на свет. Частица родины всегда будет жить в тебе. Родина – это святое место. Много красивых мест на Земле, которые хочется посмотреть, даже пожить там какое-то время, но со временем всё равно тя-

нет на родину. Люди, которые в силу каких-то обстоятельств покинули родину, даже в старости стараются вернуться, уж если не жить, то хотя бы поклониться тем местам, где они родились. Любовь к родине, тоска по родине, тяга к родным местам – это естественные чувства, присущие нормальному человеку.

Результаты и обсуждение

Таким образом, произведения литературы Южной Кореи пока все еще мало известны русскоязычному читателю, что объясняется, прежде всего, языковым барьером или отсутствием (недостаточностью) опубликованных переводов. К достижениям российского корееведения, безусловно, относятся великолепные переводы классической корейской поэзии и прозы, а также их литературоведческий анализ Еременко Л., Ивановой В.; Елисеева Д.Д.; никитиной М.И., Троцевич А.Ф.; Тэн А.Н, Солдатовой М.В. и других. В первое десятилетие XXI века, благодаря усилиям Академии перевода корейской литературы ([한국문학번역원](#) (LTIK), список переведенных на русский язык произведений корейской литературы заметно расширился.

Заключение

Таким образом, на корейская литература, особенно произведения современной прозы Кореи, становятся доступнее русскоязычному читателю. Воспитание любви к родине, сохранение своей культуры, собственного национального кода актуальны с точки зрения исследования художественного текста как феномена национального кода. Реальная действительность в обществе, такова, что высокое развитие медиа и интернет технологий, прагматичность общества приводят к стремительному падению интереса к чтению художественной литературы среди молодежи. Исследуя произведения современной прозы Кореи, можно постичь и смысл жизни, как к этому пришел герой повести Чо Джон Рэ ([조정래](#)) «Судьбы человеческие» <인간 연습> Юн Хёк. Он заботился об этих цветочках жизни, он чувствовал, как в его груди расцветает широкое поле зелёных бутонов. Они были лучами солнца, которые проливают свет и ослепляют прекрасную клумбу, цветущую всеми прелестными цветами, которые только существуют на земле. Это чувство, до краев наполненное жизнью, пробралось глубоко в его душу впервые за всю жизнь. Это чувство, бьющее ключом из его груди, было подарком от этих детишек. Он и сам был удивлён тем, как в его измученной, еле живой душе

могли заново родиться такие чувства. В этом теперь смысл всей его оставшейся жизни. И обрести гордость и любовь к родине, родной стороне, как считает сын старика в повести Ли Чже Ха «Странник не отдыхает в пути» <나그네는 길가에서도 쉬지 않는다> . . . Родина, родился, родители, родственники... - всё родственные слова и

один корень. Вот и родина только одна – это то место, где человек родился. «Есть много стран на свете, а родина только одна» – не зря так говорят. Где бы ты ни жил, рано или поздно захочется узнать, посмотреть то место, где ты родился, где появился на свет. Частица родины всегда будет жить в тебе. Родина – это святое место.

Литература

- Сомова Л.А. Методика обучения литературе: особенности художественной коммуникации: электронное учеб. Пособие / – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2014. [Электронный ресурс] // URL: <https://dspace.tltsu.ru/bitstream/123456789/16/1/Somova>
- Лотман Ю.М. Структура художественного текста // Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб, – 1998. – 288 с.
- Франкл В.Э. Человек в поисках смысла. – М., «Прогресс». – 1990. – 368 с.
- Пак Мин Гю «Таинственное окно». – Сеул, 2010. – С.11-37. 팍 민 규 <아침의 문> // 제34 회 이상문학상 작품집, – 서울, 2010. – 353쪽.
- Пак разряду Ван Со «применения Забытый языке вкус жизни кислички». 박 완 서 «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까». – 서울: 운진닷컴, 1992. – 294쪽.
- Чо Джон Рэ «Судьбы человеческие». – Сеул, 2006. – 219с. 조 정래 <인간 연습>.
- Ли Чже Ха «나그네는 길가에서도 쉬지 않는다». Странник не отдыхает в пути // Кореана, Сеул, 2006. – № 12. – 219 с.

References

- Somova L.A. Metodika obucheniya literature: osobennosti hudozhestvennoj kommunikacii: elektronnoe ucheb. Posobie / – Tol'yatti: Izd-vo TGU, 2014. [ehlektronnyj resurs] // URL: <https://dspace.tltsu.ru/bitstream/123456789/16/1/Somova>
- Lotman YU.M. Struktura hudozhestvennogo teksta // Lotman YU.M. Ob iskusstve. – SPb, – 1998. – 288 s.
- Frankl V.EH. CHelovek v poiskah smysla. – M., «Progress». – 1990. – 368 s.
- Pak Min Gyu «Tainstvennoe okno». – Seul, 2010. – S.11-37. 팍 민 규 <아침의 문> // 제34 회 이상문학상 작품집, – 서울, 2010. – 353 p.
- Pak Van So «примененияZabutuyZabutuy Zabutuy vkus kislichki». 박 완 서 «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까». –서울: 운진닷컴, 1992. – 294 p.
- Cho Chon Re «Sud'by chelovecheskie». – Seul, 2006. – 219 p. 조 정래 <인간 연습>.
- Lee Chzhe Ha «나그네는 길가에서도 쉬지 않는다». Strannik ne otdyhaet v puti // Koreana, Seul, 2006. – № 12. – 219 p.

2-бөлім
ФИЛОЛОГИЯ

Раздел 2
ФИЛОЛОГИЯ

Section 2
PHILOLOGY

¹Özarslan M., ²Shadkam Z.,

¹Professor of Hacettepe University, Turkey, Ankara, e-mail: metinozarslan@gmail.com

²Candidate of philological sciences, docent, Oriental Studies Faculty,

Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: zubaida.68@gmail.com

PROBLEMS OF TRANSLATING PERSIAN WORDS INTO THE KAZAKH LANGUAGE IN TURKIC-ISLAMIC MANUSCRIPTS

The first written work has appeared Karahanlı Turkish Islamic period. These works contain extensive and deep information about the history, society and state structure of the Turks, language, belief and philosophy of life. Various researches and studies about Atabet ul-Haqayiq, Kutadgu Bilig, Divan-i Lügati at-Türk, Divan-i Hikmet that is the most important works of this period have been made and continue to be done. Many scientific studies have begun to be carried out in Kazakhstan in recent years. In fact, extensive support has been made by the Kazakhstan State under the project "Medeni Mura" in other words Cultural Heritage. However, we think that the characteristics of language and alphabet of these works, which unites the Turkish world around common beliefs and ideas, are not considered sufficiently.

It is possible to say that the influence of ancient Iranian culture and belief is obviously seen in these great works based on studies of Turkish, Kazakh, Persian and Russian. The use of Persian words take attention among these effects. We will try to evaluate in our work, the writing of the words of Pahlavi and the ancient Persian; examinations of their meanings and usage; explain that these words are used in today's Kazakhstan with the examples and the studies on this subject in recent years in Kazakhstan.

Key words: Karahanlı period, Turkish-Islamic works, Iranian culture, Kazakh, Persian.

¹Өзарслан М., ²Шадкам З.,

¹Хәжеттепе университетінің профессоры, Түркия, Анкара к., e-mail: metinozarslan@gmail.com

²филол.ф.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан, Алматы к., e-mail: zubaida.68@gmail.com

Түркі-ислами шығармалардағы парсы сөздерінің қазақ тіліне аудару мәселелері

Алғашқы түркі-ислам жазба әдеби шығармалар Қараханиттер дәүірінде жазылған. Бұл еңбектерде түркілердің тарихы, қоғамдық және мемлекеттік құрылымы, тілі, нағым-сенімі және философиясы туралы кеңінен ақпарат беріледі. Бұл кезеңнің ең маңызды шығармалары: Атабет-ул Ҳақайық, Құтадғу Біліг, Диуан-е Луғат-ат Түрк, Диуан-и Хикмет туралы әлемнің түрлі ғалымдары тарапынан зерттеулер жасалған және жасалып жатыр. Қазақстанда соңғы жылдары көптеген ғылыми зерттеулер мен жұмыстар жүргізіле бастады. Қазақстан Республикасы үкіметі тарапынан осындай жұмыстарды қолдайтын «Мәдени мұра» бағдарламасы шенберінде де көптеген зерттеулер орындалмақ. Бірақ, түрік әлемін ортақ нағымдар мен идеялар айналасында біріктіретін осы еңбектердің тілі мен әліпбійнің ерекшеліктеріне жеткілікті дең салынып назарға алынбай түр дегойлаймыз.

Түрік, қазақ, парсы және орыс тіліндегі ғылыми еңбектер мен зерттеулерге сүйене отырып осы маңызды шығармаларда ежелгі Иран мәдениеті мен нағым-сенімінің ықпал еткенін ашық айта алымыз. Мысалы, парсы сөздерінің қолданылуына назар аударуға болады. Мақаламызда жоғарыда аталып өткен шығармаларда кездесетін ежелгі парсы (пехлеви) тіліндегі сөздердің жазылуы, мағынасы және қолданылу ерекшеліктерін талдап, қазіргі қазақ тіліндегі жұмсалу аясын мысалдармен анықтауға, соңғы жылдары Қазақстанда жасалған ғылыми жұмыстарды бағалауға тырысамыз.

Түйін сөздер: Қараханиттер кезеңі, түркі-ислам шығармалары, парсы мәдениеті, қазақ тілі, парсы тілі.

¹Өзарслан М., ²Шадкам З.

¹Профессор, университет Хажеттепе, Турция, г. Анкара,
e-mail: metinozarslan@gmail.com

²К.филол.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zubaida.68@gmail.com

Проблемы перевода персидских слов в тюрко-исламских произведениях

Первые тюрко-исламские письменные источники появились в период Карабахидов. Данные работы содержат обширные и глубокие сведения об истории, общественном устройстве и государственной структуре тюрок, их языке и мировоззрении. В этом направлении разработаны и продолжают реализовываться различные исследования, посвященные Атабетуль-Хакаик, Кутадгу Билиг, Дивани Луга тат Тюрк и Дивни Хикмет, которые являются ценными работами своего периода. В последние годы в Казахстане начали проводиться многочисленные научные исследования. Фактически, казахстанское правительство оказалось всестороннюю поддержку по реализации проекта «Мадени Мура» (Культурное наследие). Однако мы считаем, что особенности языка и алфавита этих произведений, которые объединяют тюркский мир в русле общих убеждений и идей, недостаточно изучены.

Можно сказать, что влияние древней иранской культуры и верований очевидно отражены в этих ценных работах, основанных на исследованиях турецкого, казахского, персидского и русского языков. Среди них четко отражено использование персидских слов. В связи с этим в данной исследуемой работе будут рассмотрены письменность, значения и характеристики использования слов периода Пехлеви и древнего персидского языка, которые отражаются в данных работах; применяя примеры, будут рассмотрены слова, использующиеся в современном Казахстане; будет проделана попытка оценить работы, которые были реализованы в Казахстане в последние годы.

Ключевые слова: Карабахиды, тюрко-исламские произведения, персидская культура, казахский, персидский.

Introduction

The Karakhanian Turkic language or Hakaniye dialect is a Turkic language spoken and written in Middle Turkic period (between the X-XVth centuries). According to the Turkologists who divide periods of the Turkic language into three as old, middle and new, the Karakhanian Turkic language constitutes the first period. Turkologists also consider the period between the X-XVth centuries as the period of Middle Turkic language.

Some Turkologists, who take into consideration that the Turkic written language has developed in two different branches as (North-) East and (South-) West since the XIIIth century, state that the Karakhanian Turkic language refer to the Old Turkic language. According to the available texts of the Karakhanian Turkic language of the XI and XII centuries, it is possible to conclude that the Karakhanian Turkic language is contemporary with the Old Uygur Turkic language (Ercilasun 2010: 342). In the Old Turkic period, Turkic languages had a single written language. The Karakhanian Turkic language, which is the beginning period of Middle Turkic, is based on the Old Turkic language.

We can say with certainty that this historical period which is called Karakhanian State period or Islamic period (the X-XIIth centuries) is Renaissance in terms of socio-cultural aspects of Turkic people.

Kutadgu Bilig, Divan-i Hikmet, Divan-i Lughat at-Turk and Atabet ul-Haqayiq are written in this period. These works have serious and invaluable preliminaries in the development and progress of the middle-aged Turkic written literature.

These works are shown as the most important works of the Middle Age Kazakh literature in the second volume of the 10-volume work titled "History of Kazak Literature". However, the Kazakh scientists classify stages of Kazakh literature as following in the work titled "Ancient and Middle Century Literature" (Ежелгі дәүір және ортағасырлардағы әдебиет): the period from ancient times (from unknown times) to the XIth century is named Ancient period, the period from XIIth century to the establishment of the Kazakh Khanate (the XVIth century) is called Middle period (Kirabayev et al., 2006: 24).

In our work, we will try to discuss the usage characteristics of the present Persian items present in Hodja Ahmad Yassawi's Divan-i Hikmet and Edib Ahmed Yugneki's Atabet ul-Haqayiq in the contemporary Kazakh language. In this respect, we will start from discussing scientists who studied these two magnificent works and their researches, and go on with examining the significance and influence Turkic-Islamic manuscripts made in establishing the national education, science, culture, history and linguistic values of Kazakhstan.

Divan-i Hikmet

One of the Turkic-Islamic works of Karakhanian period is Divan-i Hikmet by Hodja Ahmad Yassawi. The work is a religion-moral work that begins with praising and glorifying Allah-u Taala and the Islamic religion, and tells about the Prophets and their companions and approves dervish and Sufism. In Divan-i Hikmet, ideas, orders and beliefs on such issues as religion, ethics are discussed alongside with the other topics as social, military, political, state administration. The writer of Divan-i Hikmet Hodja Ahmad Yassawi was closely related to religious education, eastern philosophy, literature and poetry from his young age, and he was trained by Iranian intelligent scholar Yusuf Hamadani in Buhara. From seventeen he began writing poetry in his native Turkic language.

This work, written in the XIIth century in the Karakhanian Turkic language, was translated into the Kazakh language early in the XXth century. The Divan-i Hikmet translation by M. Tynyshtykuly, which was published in Kazan in 1901, played a major role in the recognition of the Sufi poetry of Hodja Ahmad Yassawi among the Kazakh people. Despite the prohibition of translation of religious subjects during the Soviet period, Professor H. Suinshaliyev tried to translate some "Hikmets" while studying Hodja Ahmad Yassawi's works. Since 1990 such researchers and scientists as S. Baitenuly (1990 "Ortalyk Kazakistan Gazetesi"), a linguist B. Sagindikuly ("Ejelgy Dayır Adebiyeti" Hristomatyası/ Haz: A. Kiraubaiyeva, Almaty 1991), H. Imanjanov (Türkistan, 1991), M. Jarmukan (1991), S. Dauituly (1991), M. Shafegi (Almaty 1993, 1998, Tahrان 2000, Pavlodar 2004) as well such poets as R. Abdırşukurov (Türkistan 1993), A. Jamışuly (Almaty 1991, 1995), E. Duisenbaiuly (Almaty 1998) have translated Hodja Ahmad Yassawi's poems into the Kazakh language. Alongside with them such orientalists and linguists as A. Ibatov, Z. Candarbek, A. Nurmanova (Almaty 2000), T. Ainabek (Shymkent 2001), D. Kenjetai (Ankara 2003) succeeded in translating Hodja Ahmad Yassawi's Hikmets into the Kazakh language (Alibekuli et.al., 2008: 7).

In addition to the work of these scientists, many works have been published in recent years. One of the most important among these works is Rabiga Sızdıkova's "The Language of Hikmets by Yasawi". In this work, Rabiga Sızdıkova examines the lexicophraseological (word and idiom) and morphological structure, phonetic system and narrative art of Yasawi's "Hikmet's" language, which is the most

significant manuscript of the Middle Age (XIIth century) Turkic written literature. In his work, she describes verse as well as such features of "Hikmets" as meter, measure, rhyme. Her aim was to contribute to turkology and language theory written literature in general by examining the language of ancient Turkic writings. During her research she used the facsimile of the handwritten work (the XVIIth century). This work, written in Arabic letters, is presented in the form poem / verse by transcribing every single page and line. This book can be used in universities that provide religious education, trainings in eastern languages and philology.

Atabet ul-Haqayiq

Atabet ul-Haqayiq is a religious work written by Edib Ahmed Yugneki in the XII-XIVth centuries. According to the information available, he was a blind poet. Atabet ul-Haqayiq was written in the Kashgar language ans addressed to Muhammad Dad Isseh al-Râr Beg (Ercilasun 2010: 326). In his work Yugneki invited people to be educated in the light of Turkic Islamic culture and generally reinforced his own views with verses and traditions. The title of the work differs in various manuscripts. The earliest manuscript in the Uyghur alphabet is named "Atabet ul-Haqayiq". In other copies, such variants as "Hibet ul-Haqayiq" and "Gaybat ul-Haqayiq" are also found (Akar 2005: 152). There is hardly any information about the period and the environment Edib Ahmed Yugneki lived in. However, this work has great prominence in researching the Turkic language, history, literature, philosophy, and culture of the Karakhanian period of the XIIth century. The declaration of the year of 2018 by UNESCO as the year of Atabet ul-Haqayiq is a proof that he has a significant place in world culture and literature.

Ahmed Yugneki and his work Atabet ul-Haqayiq were presented to the scientific world of Kazakhstan in 1985 by A. Kuryshzhanov and B. Sagyndikuly in their work titled "The Gift of the Realms" (Ақиқат Сыйы). This cooperative work of A. Kuryshzhanov and B. Sagyndikul contains photocopies, transcriptions, and translations of verse and prose of the original text (Alibekuli et al., 2008: 8).

Kazakhstani scientists such as G. Aidarov, H. Suinshaliyev, M. Tomanov and A. Darbesaliyev have also examined Atabet ul-Haqayiq. In all of these works, Ahmed Yugneki's work Atabet ul-Haqayiq is referred to as Haybat ul-Haqayiq instead of Atabet ul-Haqayiq. The name of the book in Arabic is Atabet ul-Haqayiq (The Threshold of the

Facts) or Haybat ul-Haqayiq (The Gift of the Facts). The title “Atabet ul-Haqayiq” is used in the studies of Turkish researchers and scientists.

According to A. Kurishzhanov, B. Sagyndikuly and N. Kelimbetov in some manuscripts the name of this work was written as “Aybat ul-Haqayiq” (The Gift of the Facts) and “Atabet ul-Haqayiq” (The Threshold of the Facts) in others (Kelimbetov, 2005: 217).

However, these scientists used “Atabet ul-Haqayiq” (The Gift of the Facts) version in their works. In Kazakhstan, researchers who have conducted studies on this work in recent years such as B. Sagyndikuly and A. Kurushzhanov used the title “Haybat ul-Haqayiq”.

The information given about Edib Ahmed Yugneki and his work in the sources of both Kazakhstani and Turkish researchers and scientists is almost the same. However, some Kazakh researchers (Altynbekova K. S., Torakhmetova Z. B.) wrote that there 6 variants of Haybetül Hakayık including the manuscripts found in libraries of Samarkand, Hagia Sophia, Topkapi Palace and in book resources of Seyit Ali in Uzunköprü; 4 pages of “Atabet ul-Haqayiq” found in the Maarif Library in Ankara; and the one page Uighur manuscript found among Uighur writings in the Prussian Science Academy in Berlin (Altynbekova et al., 2016: 87).

The sixth volume of book series “Adebi Jadigerler” (Literary Memento) published within the framework of the Kazakhstan State's project “Medeni Mura” (Cultural Heritage) is devoted to Atabet ul-Haqayiq / Haybat ul-Haqayiq and Divan-i Hikmet. This project aimed at covering the researches on manuscripts of Turkic literature of the Karakhanian period. The above mentioned volume contains the manuscript of B. Sagyndikuly “Aybat ul-Haqayiq is the memorial of the XIIth century” prepared and published by in 2002, as well as the most accurate and high quality translation and text of the Divan-i Hikmet made by M. Jarmukan, S. Dauytuly and M. Shafeghi.

A dictionary of Arabic, Persian and Turkish word met in Yasawi's Hikmets and “Atabet ul-Haqayiq” is given at the end of Rabiga Sızdıkova's “The Language of Yasawi's Hikmets” and the sixth volume of “Adebi Jadigerler” (Literary Memento). Our work is based on these Arabic-Persian dictionaries given at the end of these two books.

In the dictionary part, we can see that there are some mistakes and confusions in the meaning and writing of Arabic and Persian words. For example:

In the dictionary section of Rabiga Sızdıkova's “The Language of Yasawi's Hikmets”:

Айяр (aghyar- (اغیار-) is given as a Persian word, which means “conflict” (63 b – 8). In fact this word is of Arabian origin and has a meaning “stranger”.

Ада (Ada- (آدَاء) is given as a Persian word, which means “satisfaction, to be satisfied” (49 a- 5). In fact this word is of Arabian origin and has a meaning “to fulfill, to pay, to do a job”.

Ларзан (larzan- (لَرْزان) is given as an Arabian word, which means “fire” (94 a- 3). In fact this adjective (lerzan- (لَرْزان), which means “trembling” is a Persian word originating from the verb لرزیدن (lərzidən), which means “to tremble”.

Ахрап (akhgar- (اخگَر) is given as an Arabian word, which means “blind” (41a- 6). Its actual meaning in Persian is “a part of fire, burning coal, fireball”. This word is given as an Arabian word meaning “a part of fire, flame” in the dictionary of Yasawi's Hikmets, which entered the sixth volume of “Adebi Jadigerler” (Literary Memento).

The sixth volume of “Adebi Jadigerler” (Literary Memento) also contains a dictionary of Arabian and Persian words. Because of some problems connected with the written forms of words, it is quite difficult to read them. For instance:

Бадкардар (bad kardar - بادکاردار - is to read and written as “badkerdar” (بدکردار) . It means “evil minded man, bad man”.

Базпар (bazpar (بازرگ) has a meaning “big” and it is to be written as “bozorg” (بُزرگ). There is no word *bazrag* in Persian, which means “big”.

Бидар (bidar- (بیدار) is a Persian word which means “awake”. But it was translated into Kazakh as “sleepless”. Thus, it is used in the contrary meaning.

Газар (gazar- (گازار) is a Persian word that means “to escape from something, somewhere or the world”. There is no equivalent of the word “gazar” in Persian. In fact, it has to be written as “gozar” (گوزار).

Мигаз (maghz) is a Persian word meaning “mind, the core”. It has to be read and written as “maghz”. But the written and pronounced version given in the discourse *mighaz* is not found in the Persian language.

Alongside this, some other words are given in wrong connotations as Бичун (بیچون - bichun) – supernatural, matchless; Даргах (درگاه - dargah) – be in the hands of someone, to praise Allah; Би худ (بیخود - bikhod) coward, in vain. However, *biçon* means “reasonless, sometimes unique”, “dergah” means “the place where dervishes and sufis gather

and stay together to take lessons". *Bikhod* means (in Hikmets) "self-cleansed" and in general, sense is used to denote "supererogatory". Such false and misleading interpretations are often confronted. We will give a few examples here.

On the sixth volume of "Adebi Jadigerler" we can find a similar situation in the Arabic / Persian-Kazakh dictionary of Edib Ahmed Yugneki's Heybatul Hakayik. For instance;

Дыранг (دَرَنْگ - dirang) is given as a Persian (Pehlevice) word meaning "non-stop, sudden", which was borrowed into Turkish as "drang".

Абад (آباد - abad), (آسان - asan) – The first letter *a* of these words is to be read longer. If these words are read as they are written in the books, they are read short.

Пүр (پُر - por) – The sound *o* in this word is to be pronounced hard, not mild. If to read it as it is written here, the word "پُر - por" meaning "full" changes into "پور -pur" meaning "son" and causes misunderstanding.

Пасбан (پاسبان - pasban) – the first sound *a* of this word is to be pronounced longer. If it is read as it is given in the book, it will lead to mistakes.

Түрфа (طُرفه - turfa) is presented as a French word. In fact, this word is of Persian origin and the sound *u* in the first syllable has to be pronounced round, wide as "Torfa/torfe".

хүш (هوش) – the sound *o* in the first syllable is to be pronounced round, hard and thin, but not round, hard and wide. It means "mind, intelligence" in Persian and is to be written as read as "هوش -huş". Writes demonstrate the differences between such Arabiab letters as "ه" (h), "ح" (h) ve "خ" (h) with the help of various transcription signs. Thus, some problems concerning meaning and pronunciation occurred.

The results of more thorough study of the Persian language elements, which took place in the Central Asian Turkic history and changed their identity via various ways and because of different reasons during a long historical period demonstrate that these items are changing both phonetically and morphologically. This change has occurred so deep and wide that we can now say that the Persian words have now entirely entered the vocabulary of the Kazakh language. Some Persian words found in the texts of Divan-i Hikmet and Atabet ul-Haqayiq belonging to Karakhanian period and used in today's Kazakhstan are as follows:

In Atabet ul-Haqayiq:

Yar/yari – Both in Turkish (yar) and Kazakh (жар) languages this word means "mate, spouse". However, in the text it is used as "yari" and denote "helper, assistant". This version is not used in contemporary Kazakh language.

Janavar – In the Kazakh language жануар (Januar) means "living being, creature" which coincides with its origin in Persian.

Seza/sezai – In the contemporary Kazakh language сеза\сазай (saza/sazai) means "reward" which coincides with its origin in Persian.

Yad/yadi – In the contemporary Kazakh language жад\жады (jadi) means, "to remember, keep in mind" which coincides with the its origin in Persian. The Persian word *yadegar* entered the Kazakh language without any changes жәдігер (jadiger).

Derman – In the contemporary Kazakh language дәрмен (darmen) has the same meaning as in its origin and denotes "drugs". Moreover Persian word *daru* (drugs) was borrowed by the Kazakh language and is used in combination with the previous word as *дәрі-дәрмен / дәрі – дәрмек*, while it derives a new word *дәріхана* (darihana) meaning "pharmacy".

Ashekár/ashkar – In the contemporary Kazakh language, this word is used in varios derived forms. The word *әшкөрлеу* (aşkerley) is made with the help of suffixes making verbs from nouns -ла, -ле (-la, -le). The word *әшкөр emy* (aşker ety) is formed with the help of the auxiliary verb *emy* (etmek). Both of the words means "to disclose, uncover" in accordance with the Persian origin.

In addition to the examples, we have listed above, some misinterpretations and shortcomings of transferring Persian words into the Kazakh language are being encountered. Some more examples of this situation are given below:

Some misinterpretations and translations encountered in the Atabet ul-Haqayiq:

The sentence "Direngsiz keçer baht ya kuş deg uçar" which is given as درَنْك سِيزْ كِيْجَار بَخْت يَا قُوشْ دَكْ اوچار by R. R. Arat, is translated in different way by B. Sagindikuly into the Kazakh language in the work "Adebi Jadigerler", viz.: درَنْك سِيزْ كِيْجَار بَخْت يَا قُوشْ دَكْ – "токтасыз кетеді немесе құс сияқты үшады" – "durmadan gider veya uçar kuş gibi" (will continually go or fly as a bird).¹ Here the sentence is

¹ For example: LXXXV B 23th page - 224th lines.

missing the subject (baht) despite the fact that it is present in the text. Both predicates, which are used in the form of “keçer- گىچار - (will pass)” and “uçar - اوچار - (will fly)” in the sentence, obviously need a subject. The “baht” that is meant to be the luck that will fly away like a bird without any expectation. However, that meaning is understood when the original text of the work is looked at. This sentence is given in the chapter “The Love to Goods and Property is at the beginning of the mistakes”.

In translating the sentence

بیلان دك بو آژون بیلان اوْق لاغو / بُۈقامق قا ۋۇمىشاق ايجىھى into the Kazakh language as “Бал жалатып, алдымен аузының дәмін келтіріп, Кейін тосток ұсынып, у қатады” (At first honey is served and the mouth tastes it, then a dish is served to taste a poison), we can note the following situation:² the original word of پۇر in Persian is پۇر dur meaning “dolu” (full). It is given as پۇر in the facsimile, while in R. R. Araf’s work is given as پۇر. In Kazakh translation, there is not a word meaning “poison-filled, serpent-like”, which is quite striking.

In Divan-i Hikmet:

Farzand - فرزند - the letter/sound “f” in this word is changed into “p” in the Kazakh language. Thus, a word перзенд (perzend) appeared that has the same meaning as in Persian “child”.

Peyda/payda bolu – This word is different from the Arabian word fayda / faide. This word of Persian origin has a meaning “пайда болу” (to appear). However, in the Persian language it is used for something that is lost and found later. It is used in combination with the helping verb “болу” (to be).

Khor/Khar – There are two words in the Persian language as خوار and خار. They are written the same, but pronounced differently. The word خوار means “hor, alçak, adi, aşağılık” (low, vile) in the Turkish language, while the other خار means “diken” (thorn). Unfortunately, the word خوار meaning “low, vile” in the original text is substituted by خارلیق/خار by transcribers. This word is not used in the meaning “thorn” in the Kazakh language. There is a word لېق -خوار қорлагыл қорлық (qorlau, qorlyq) which means “insult, humiliation” in the Kazakh language.

Nan- نان - It is one of the oldest words of the Persian language left from Sanskrit and ve Pahlavi. It is used in the meaning of “bread” as it is in Persian. There are even such idioms as *نان تابع*/ *نانین جسے* (*nan nabu/ nanin jeu*) meaning “to earn,

² For example: LXXXV B 22th page - 213-214th line.

to make profit”; *نان ұрсын* (*nan ursın*) meaning “let the bread curse”.

Duzakh – دوزخ This ancient Persian word is used in contemporary Kazakh language in the sense of тұзақ (tuzak) “hell”.

Tark kilmak – The first part of this compound verb, which is the Persian word “terk” meaning abandonment, is used in religious texts. It is used in combination with the auxiliary verb “kilmak” (to do) which means, “to abandon”.

Besides these in the contemporary Kazakh language there are idioms of Persian origin used in different meaning: *Зарлау* (zarlaу) – suffering from pain, talk in a pathetic way; *греттар болу* (greptar bolu) to fall into a bad situation and not get out of it; *жсан-тәнімен* (jan ve ten ile) with heart, *өнерпаз* (onerpaz) artist / ingenious; *бижәй болу* (bijai bolu) to be uncomfortable; *қамқор* (kamqor) assistant / supporter; *нарақор* (paraqor) bribe, *мейманхана* (meimankhana) guest house / hotel.

A similar situation to some of the translation and interpretation mistakes we have mentioned above for Atabet ul-Haqayiq is also seen in Divan-i Hikmet interpretations.

Some misinterpretations in Divan-i Hikmet:

- The translation of the expression رزق روزى هر نه بيرسه قانع بولنيل on the 19th line of the first page of the text in verse is translated into Kazakh as “ырзық берсе, тағдырына қанагат қылғай” (if the prosperity is given, let to be satisfied with it). The second word ruzi روزى - in here means “daily, daily life, movement” and in combination with the word rizk رزق (sustenance), it means, “gain”. However, we see that this form is shortened in the Kazakh language.

- The translation of the expression روزه نماز قضا فاییب بولدوم کاھل on the 39th line of the second page of the text in verse is translated into Kazakh as “Ораза, намаз қаза қылып, болдым кәпір” (I was doing namaz and fasting, but I became a faithless). Here it can be easily seen that the Persian and Arabic word kahel/kahil meaning “lazy” (<http://www.jasjoo.com/>) is translated into the Kazakh language as “kapir” (infidel). One can see the existence of an interpretation error rather than a lack.

- On the 43th line the sentence جرم و عصیان کرە لارین موندە چىچماي is translated into the Kazakh language as “Қылмыс, күнә айыбын мұнда шаштай” (Not streading the guilt of the sin, crime here). A Persian word “gereh (کره)” meaning “node,

problem” is translated as “as a shame”, while a word of Turkic origin چىچمى is translated as “scatter”.

- پىر مۇغان حاپىر بولدىپ ساجى تىرىياك - Пірмұған әзір бол деп апиын алды (The master took the opium and said to be ready). The word “pir-e moghan/ پىر مۇغان” meaning “moğan/tapınak/ dergah + piri, rahibi” (temple, dervish + patron, priest) in Persian is presented as a proper noun on the 47th line of the 11th page of “Adebi Jadigerler”. Moreover, the word “تىرىياك-tiryak” is translated as “апиын” (opium). The initial meaning of the word “teryak/tiryak” is drug, medicine. (<https://www.vajehyab.com>) We consider that in the original text the the word was used in the same meaning.³

Conclusion

Some Kazakh researchers claim that at the end of the XIIth century Edib Ahmed Yugneki’s work might have been written in the footsteps of Yusuf Balasagun and Hodja Ahmad Yassawi. Some other researchers state that Atabet ul-Haqayiq might have been written long before, because there are used archaisms which are not met in Divan-i Lughat at-Turk and Kutadgu Bilig (Altinbekova and Torahmetova, 2016: 89).

We can say that the studies about the main works of the Turkic-Islamic written literature, which appeared at the beginning of the Middle Age in Kazakhstan during the period of Karakhanian State, have been intensively conducted in the last 20 years. Despite the fact that these works were written in the X-XIIth century, they have been introduced into Kazakhstani scientific world since the XIXth century. In addition, it means that there are to be done very serious and volumetric works in this direction.

The above-mentioned studies are important and invaluable resource for researchers of new and young turkologists, orientalists, philologists, literature researchers of independent Kazakhstan. Despite the policy against the investigation and examination of the religious and national subjects in the Soviet period, the fact that the authors of these books tried to translate Hodja Ahmad Yassawi’s “Hikmets”, Edib Ahmed Yugneki and his “Atabet ul-Haqayiq” were first presented to the world of science of Kazakhstan in 1985 pushes us to conduct

more important work on the study of the cultural and intellectual heritage of our ancestors.

In our work, we tried to explain the usage characteristics of the original Persian words in the contemporary Kazakh language by selecting two major works out of scientific researches and studies done in Kazakhstan on Divan-i Hikmet and Atabet ul-Haqayiq, which are the first Turkic Islamic works of Karakhanian period.

As the result of the research done, we can state that:

1. A thorough research of manuscripts of Turkic Islamic culture written in Arabic letters is to be done by Kazakhstani scientific world.

2. Despite the fact that Kazakh, Turkish, Persian and Arabic languages are taught separately in different branches of science such as Turcology, Philology, Orientalism, Theology, etc. in Kazakhstan, the Arabic Turkic (Karakhanian, Jagatai, Ottoman) language is not taught and manuscripts of the XIIth century are not studied. Consequently, it leads to some problems in understanding the written works of that period.

3. There is no discipline or subject in the university curriculum that creates the real expert training difficulties in this area.

4. The incorrect translation and misuse of Persian and Arabic words given above originate from these reasons.

5. Kazakh scientists do not distinguish between Arabic and Persian languages because they are written with Arabic letters. However, they are separate language. Therefore, this may cause some confusion.

6. All of these researches will lead to negative and incorrect results in studies of language issue, national literature, literary history, culture of Kazakhstan.

In order to get rid of such misconceptions, it is of great importance to include such lessons as text translation and transcription of Karakhanian, Harezm, Jagatai, Seljuk, Anatolia, Ancient Anatolia, Ottoman periods of the Turkic language into both undergraduate and graduate programs at the universities and faculties.

---

³ Adebi Jadigerler, 6th Volume, 2008. P. 10-11, 326-328.

References

- Alibekuli, A., Dewituli S., Sağındıqlı, B. (2008), *Adebiy Zhadigerler*, (Tom 6), Qoja Ahmet Iasawiy - Danalıq Kitabı; Ahmet Yüginegi - Aqiqat Siyi, Taymas Baspa Üyi, Almaty.
- Altınbekova, K. S., Torahmetova Z. B. (2016), “Ahmet Yüginekiyin ‘Aqiqat Siyi’ Tuwındısınıj Tanılıuw Joli, Zerttelüwi”, *OKMPİ Habarşusu*, №. 1, Kazakhstan.
- Arat, R. R. (2006), *Edib Ahmed Bin Mahmud Yiukneki Atabetu'l-Haqayk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasin A. B. (2010), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyila Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Kenesbayev Ismet. et al. (1979), *Kazak Dilinin Tüsindirme Sözdigi*, Tom 4, Gılim Ordası, Almaty.
- Kelimbetov, N. (2005), *Ejelgi Dawir Adebiyatı*, Atamura, Almaty.
- Kirabayev Serik. et al. (2006), “Kazak Adebiyatının Tarihi”, *Ejelgi Adebiyat Tarihi*, Tom 2, Kazakparat, Almaty.
- Mankeyeva, Jamal. et al. (2011), *Kazak Adebi Tiliniň Sözdigi*, Tom 11, Til Bilimi İnstituti, Almaty.
- <http://www.tdba.net/karahanlilar-ve-karahanlica-uzerine/#more-1508> (20.06.2018)
- <https://dictionary.abadis.ir/dekhoda/> (20.06.2018)
- <https://www.vajehyab.com> (23.08.2018)
- <http://www.jasjoo.com/books/wordbook/dekhoda/>(23.08.2018)

МРНТИ 03.01.09

¹Нурсеитова Л.Д., ²Ниномия Такаши

¹ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nurseitova.laila3@gmail.com

²PhD, Университет Цукуба, Япония, г. Цукуба, e-mail: s0430062.ninomiya@gmail.com

ВЛИЯНИЕ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ НА ГЕНДЕРНЫЕ РОЛИ В ЯПОНСКОМ СОЦИУМЕ

Данная статья посвящена такому феномену последних десятилетий, как влияние средств массовой информации на гендерные роли в японском социуме. СМИ являются неотъемлемой частью социума, в том числе площадкой для дискуссий и определения новых «норм» в XXI веке, – в веке информационной эры. И нередко в масс-медиа, в связи с происходящими изменениями в мире, поднимаются вопросы, касающиеся гендера, которые, как правило, и определяют стереотипы, формируя общие представления о репрезентации женщин, мужчин и гендерных отношений в обществе. Японские СМИ не являются исключением. Они так же представляют собой призму, через которую нам видны гендерные роли и положение женщин в политике, экономике и других сферах деятельности в обществе.

Ключевые слова: японские женщины, Вторая мировая война, современный период, общество, равноправие, независимость, мужчина, дискриминация, демократия.

¹Nurseitova L.D., ²Ninomiya Takashi

¹Senior teacher, Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: nurseitova.laila3@gmail.com

²PhD, Tsukuba University, Japan, Tsukuba, e-mail: s0430062.ninomiya@gmail.com

Influence Of Mass Information On Gender Role In Japan's Society

This article is devoted to the phenomenon of recent decades as the influence of the media on gender roles in Japanese society. The media is an integral part of society, and a platform for discussion and the definition of new "norms" in the 21st century - the century of the information age. And often in the mass media, in connection with the changes taking place in the world, issues related to gender are raised, which, as a rule, determine stereotypes, forming general ideas about the representation of women, men and gender relations in society. Japanese media are no exception. They also represent a prism through which we see gender roles and the position of women in politics, economics and other areas of activity in society.

Key words:

¹Нурсеитова Л.Д., ²Ниномия Такаши

¹аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nurseitova.laila3@gmail.com

²PhD, Цукуба Университеті, Жапония, Цукуба қ., e-mail: s0430062.ninomiya@gmail.com

Жапон қоғамындағы гендерлік рөлге бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалы

Бұл мақалада соңғы он жылдықтағы жапон қоғамындағы бұқаралық ақпарат құралдарының гендерлік рөлге ықпалы қарастырылған. 21 ғасырда – ақпараттық дәүір ғасырында жаңа нормаларды анықтаушы және пікірсайыс алаңы болып табылатын бұқаралық ақпарат құралдары қоғамның ажырамас бөлігі болып саналады. Бұқаралық ақпарат құралдарында Әлемде туындалған жатқан өзгерістермен бірге қоғамдағы ерлер мен әйелдердің және гендерлік қарым-қатынастардың репрезентациялары туралы жалпы түсінікті қалыптастыратын стериотиптер де анықталады. Жапон БАҚ-ы да ерекше болып табылмайды. Олар да қоғамның әртүрлі салаларындағы, соның ішінде саясат пен экономикадағы әйелдердің ахуалы мен гендерлік рөлін көрсетеді.

Түйін сөздер: жапон әйелдері, екінші дүниежүзілік соғыс, қазіргі кезең, қоғам, теңдік, тәуелсіз, білім, ер адам, дискриминация, демократия.

Введение

СМИ являются неотъемлимой частью социума, в том числе площадкой для дискуссий и определения новых «норм» в информационную эру, XXI век. И нередко в масс-медиа в связи с происходящими изменениями в мире поднимаются вопросы, касающиеся гендеря, которые, как правило, и определяют стереотипы, формируя общие представления о репрезентации женщин, мужчин и гендерных отношений в обществе. Японские СМИ не являются исключением. Они так же представляют собой призму, через которую нам видны гендерные роли и положение женщин в политике, экономике и других сферах деятельности в социуме.

Японская культура предоставляет особый интерес для исследования в силу уникальности этнонациональной и религиозной культурной идентичности. Япония является собой образец восточной страны, подвергнувшейся усиленному идеологическому и культурному воздействию западных стран и сохранившей традиционную культуру и ценности, творчески преобразовав культурные институты, образцы и традиции, заимствованные в процессе аккультурации и селективного отбора.

Основная часть

Положение женщин в японском обществе, его соотношение с положением мужчин претерпели значительные изменения за последние несколько десятков лет. Такие профессии в сфере бизнеса, медицины, политики и судебной власти сейчас присущи и женскому полу. Однако, несмотря на влияние таких исторических событий как Конституция 1946 года, женское движение, Закон о Равных Возможностях Труда 1985-1986 г., запрещающий дискриминацию при приеме на работу в частном секторе, готовность принять позиции мирового сообщества, а также развитие общества через путешествия и интернет, японскому правительству не удается реализовать все аспекты своей гендерной политики по мировому стандарту (Япония занимает только 101 место среди 147 стран в индексе гендерного равенства Всемирного экономического форума (Roger J., Osami I., 2007: - 270p)).

Должно приниматься во внимание, что Япония, будучи в первую очередь азиатской страной, имеет свою специфику и проблематику в комбинировании традиционных концептов культуры. Эта проблема обостряется в условиях динами-

ки политического и социально-экономического развития японского общества в XXI веке. Традиционализм в культуре и патриархальные тенденции формирования ассиметричной гендерной системы в Японии сочетаются с пересмотром иерархии ценностей, этическим и эстетическим релятивизмом. Такая бинарность социальной культуры особенно ярко выражена в интерпретации женских ролей и образов в средствах массовой информации.

Роль СМИ для политических и социальных аспектов жизни, их функции как развитие и продвижение меркантильности, их важность в передачи информации и способности развлекать людей, а также специфика языка, используемого в медиа, до сих пор активно дискутируются в кругах интеллигенции. Исследования СМИ являются большой и постоянно растущей междисциплинарной областью исследований, которые затрагивают и политологию, социологию, психологию, лингвистику, дискурсный анализ и культурные исследования.

Влияние культурной политики японского правительства и СМИ на гендерные отношения Японии обосновано положением об уникальной форме плорализма в японской культурной системе, закрепленным в представлениях о ценностях, гендерных ролях и стилях жизни и явившимся результатом межкультурного взаимодействия с западными странами.

Полярные гендерные установки японского правительства коррелируют с гендерной политикой западных стран и основываются на законодательно закрепленном в Конституции 1947 г. Постулате о гендерном равенстве, предопределяющем для японок множественность социальных ролей и возможностей.

В противоположность официальной и латентной политике японского правительства, усилия японских средств массовой информации направлены под воздействием зарубежных социокультурных традиций и ценностей на пропаганду идей женского досуга и личностного индивидуализма. Бинарность источников модернизации современной японской семьи определяет вариативность потенциала развития гендерной системы Японии.

Роли современных японок зависят от многих факторов, в их числе: традиционные нормы и ценности, потребности современного общества на нынешний период времени, ценности этого времени, влияние стандартов красоты, моды и другое. Выскажем предположение, что, несмотря на целевое расхождение политики властных

структур и СМИ, для современной японской женщины приемлемо сочетание гендерного статуса, предположенного правительством, и свободы действия, отраженной в масс-медиа.

Нэнси Розенбергер полагает, что социальные возможности японских женщин во многом определяются гендерной политикой правительства Японии, которая может предложить им следующие повседневные модели поведения: «работник полной занятости, экономически зависимая домохозяйка и служащий неполного рабочего дня». Хотя гендерная политика постиндустриальной Японии дает свободу выбора и создает видимость того, что японки могут легко переходить от одной роли к другой, она все же отрицательно относится к тем женщинам, кто пытается совмещать работу и домашние обязанности (Roger J., Osami I., 2007: - 270р). Правительственная политика определяет следующий курс жизни женщины: по окончании высшей школы женщина должна работать полный рабочий день, готовясь вскоре выйти замуж и завести детей (примерно в возрасте 24-25-ти лет).

Гендерная политика правительства рекомендует женщинам оставаться замужем за одним мужчиной в течение всей жизни и довольствоваться половиной его пенсии и наследством в случае его смерти. Прошлое поколение женщин стремилось быть «хорошими женами и мудрыми матерями», что обязательно включало в себя преданность своей большой семье (Гендерное неравенство в Японии, <http://www.nippon.com/ru/features/h00131/>). Таким образом, жизнь женщины в японском обществе четко расписана. Впрочем, это правомерно и в отношении ко всем японцам в силу особенностей японского национального характера.

Социальную и трудовую политику правительства предписывает, чтобы женщины работали полный рабочий день, и чтобы у них была возможность повышения квалификации. В частности, на реализацию данного постулата была направлена реформа 1986 года, поскольку для начисления пенсии требовался сорокалетний рабочий стаж. Кроме того, правительство прекратило программы, которые компенсировали женщинам меньшее количество проработанных лет и позволяли им получать пенсию раньше, чем мужчинам (Гендерное неравенство в Японии, <http://www.nippon.com/ru/features/h00131/>).

Политика японского правительства очень сильно влияет на жизнь японских женщин, стимулируя перфекционизм в выполнении не только домашних, но и служебных обязанностей. Выделим некоторые возможные причины данно-

го стремления правительства: экономический подъем Японии, необходимость действовать как можно больше количества человеческих ресурсов в служении целям экономического роста. Таким образом, гендерная политика и экономика Японии тесно переплетаются.

Новые трудовые законы устранили ограничение рабочих часов для женщин в организаторской деятельности и увеличили денежное поощрение для компаний, которые повторно нанимают их после рождения ребенка (Michael S. Kimmel/ The Gender Society. – New York, Oxford University Press, 200. – pp. 10-25).

«В настоящее время увеличилось число семей, в которых оба супруга работают. Таких семей на 1 млн. больше, чем семей, в которых работает только один супруг, мужчина, а женщина тем временем занята домашними делами. Увеличилось число мужчин, которые считают, что даже когда дети еще маленькие, лучше, чтобы жена работала, а не сидела дома. Работают женщины в основном для экономического самообеспечения и психологического самоудовлетворения» (Томпсон Нэвин. Японских женщин отталкивает то, что должно быть стать опорой. – статья на ресурсе [globalvoices.org](https://ru.globalvoices.org/2015/05/36854/) от 5 мая 2015 г. URL: <https://ru.globalvoeaces.org/2015/05/36854/> Дата обращения: 10.05.2016).

Итак, гендерная политика японского правительства некоторым образом дает женщинам возможность работать полный рабочий день и продвигаться по служебной лестнице. В то же время нельзя забывать о том, что она направлена прежде всего на пропаганду образа домохозяйки и предписывает японкам неполный рабочий день. Таким образом, правительство предоставляет женщинам определенную свободу выбора, но поощряет образ женщины домохозяйки, зависящий от мужчины в финансовом плане.

Политика японского правительства влияет главным образом на экономические стороны гендерного вопроса Японии. Что касается социальных вопросов, проблем половой и социальной дискриминации, то более продуктивно рассматривать процесс воздействия СМИ. Отметим, что в противоположность официальной гендерной политике японского правительства японские СМИ предлагают несколько иные образы японских женщин.

В 1970-1980-ых годах в Японии возросло число журналов. В отличие от более ранних изданий, новые журналы обращены к молодежи и направлены на создание модного стиля жизни (Vera Mackie. Feminism In Modern Japan. Citi-

zenship, Embodiment and Sexuality. – Cambridge Press, 2006. – 308 p.).

Отчасти это объясняется тем, что японское правительство стимулировало потребление среди более обеспеченных социально-экономических групп населения, в которых в основном и произошло увеличение потребительских расходов. Студентки высшей школы, студентки вузов, молодые незамужние девушки и молодые домохозяйки – вот группы потребителей, на которые ориентировались периодические издания. Государственные журналы направили взгляды граждан от гендерного неравенства и мужского доминирования в обществе к достижению определенного статуса в системе потребителя. Однако некоторые журналы все же обращают внимание на то, что биологические различия между мужчиной и женщиной являются причиной сосредоточения женских интересов на домашнем хозяйстве и подчиненного статуса на службе.

Для женщин, получивших образование, журналы предлагают идею, что молодые японки не обязаны экономить деньги для семьи, компании или нации. Они работают для того, чтобы было больше возможностей для развлечения. Рассматривая группу незамужних японок (22-25 лет), женские журналы предлагают свободу выбора досуга и развлечения городской молодежи: пиво, гольф-клубы, автомобили, методы контролирования рожаемости. Однако, кроме развлечений, в центре внимания женских журналов также стоит брак. Несмотря на то, что в СМИ необходимость вступления в брак подвергается сомнению, официально заключенный союз предпочтительнее сожительства (Гендерное неравенство в Японии, <http://www.nippon.com/ru/features/h00131/>). Таким образом, современные японки находятся в очень противоречивых жизненных условиях. Журналы в конечном счете закрепляют установки правительства, но они же пропагандируют стремление к свободе.

В конце 80-ых – начале 90-ых годов XX в. журналы попытались охватить несколько новых сегментов рынка (возрастная группа от 25 до 35 лет). Один сегмент включает в себя самостоятельных, искушенных женщин, другой представлен женщинами, сосредоточившими внимание на учебе и карьере. Например, *Nikkey Woman* показывает, что японки любят свою работу, поскольку она отвечает их ежедневным нуждам и позволяет накопить денег для обучения за рубежом. (Namba, K. Comparative Studies in USA and Japanese Advertising During the Post-

War Era. International Journal of Japanese Sociology 11, 2002. – pp. 19-34.).

Современные японки могут избрать в качестве жизненного сценария любую из идей, представленных в культурной политике правительства Японии и СМИ, а также объединить их в своей жизни и переходить от одной альтернативной позиции к другой в зависимости от повседневных ситуаций. Хотя большинство женщин выполняют роли, предписанные им гендерной политикой японского правительства, они комбинируют их с образами свободы и индивидуальности, представленными на страницах популярных журналов.

В то время как женщины в Японии получили равные юридические права наравне с мужчинами после Второй мировой войны, экономические условия для женщин остаются несбалансированными. Современные инициативы со стороны правительства, поощряющие материество и карьерный рост, имели неоднозначные и неутешительные результаты. В то время как высокий процент японских женщин представляет собой выпускниц колледжей или высших учебных заведений и многие из представительниц женского пола имеют работу, они обычно зарабатывают на 40% меньше, чем их коллеги-мужчины и составляют 77% рабочей силы за неполный рабочий день. Традиционные ожидания в отношении замужних женщин и матерей цитируются в качестве барьера для полного экономического равенства.

Для того, чтобы было с чем сравнивать, давайте затронем вкратце положение женщин на протяжении всей истории Японии, а также как сейчас препрезентуется и интерпретируется положение тех лет в СМИ. Степень, в которой могли принять участие женщины в японском обществе, менялась с течением времени и в зависимости от социальных классов. В VIII-ом столетии в Японии женщина могла руководить страной в качестве императрицы, а в XII-м веке (Хэйан) женщины в Японии могли наследовать имущество в своих собственных семьях или кланах и управлять ими же самостоятельно: женщины могли владеть собственностью, имели право на образование, если позволяло сословие.

С конца периода Эдо статус женщин снизился. В XVII-ом веке появляются «Онна Дайгаку» или «Университеты для женщин». Однако представитель конфуцианства, автор многих трудов Кайбара Эккен изложил ожидания в отношении японских женщин, заявив, что «такова глупость ее характера, что все возложено на нее

– доверять себе и подчиняться своему мужу». То есть, как видно из цитаты в тот период к женщинам стали относиться с некоторым пренебрежением несмотря на то, что стали повышать грамотность среди женской части населения. Отсюда и начинается дифференциальное положение женского пола в японском социуме.

В период Мэйдзи, индустриализация и урбанизация уменьшили авторитет отцов и мужей, но в то же время в Мэйдзи появляется Гражданский кодекс 1898 года, где женщинам было отказано в их законных правах, которые у них были на тот момент, и принудили к работе исключительно в сфере домашнего хозяйства.

После Второй мировой войны, правовое положение женщин было пересмотрено оккупационными властями, которые включали положение о равных правах в конституции 1947 г. и пересмотренный Гражданский кодекс 1948 г. Индивидуальным правам были отданы приоритеты над обязательством перед семьи. Женщинам, как и мужчинам были гарантированы право выбора супругов и профессии, чтобы наследовать и владеть собственностью в своих собственных семьях, а также возможность сохранить опеку над своими детьми.

В интервью с японскими домохозяйками, исследователи обнаружили, что социализированным женским поведением в Японии является модель, включающая в себя следующие черты: скромность, опрятность, вежливость, соблюдение и уверенность в своих силах. Скромность подразумевает собой молчание, то есть женщине негласно запрещено лишний раз вступать в разговор, тем более если это противоречит словам мужчины, которого ей следует уважать. А также скромность в действиях, что подразумевает порой безвозмездную работу или деятельность, за которую женщина не имеет права претендовать даже на похвалу со стороны окружающих людей. Опрятность включает в себя не только ее внешний вид, но и чистый дом, за которым она непременно обязана следить. Вежливость – еще одна черта, необходимы для общения с вышестоящими членами семьи, которые были все для невестки своих детей, и с людьми за пределами дома, чтобы поддерживать статус семьи в обществе. Также вежливость и знание традиции необходимо для развлечения гостей, такие мероприятия, как приготовления и подача чая. В данном контексте женщина является не только примерной женой, невесткой и матерью, но и развлечением в глазах гостей дома ее семьи.

В японском социуме не принято отказываться от своих родителей, потому, как правило, выросшие дети обязаны заботиться о своей семье, стараясь обеспечивать ее. И в силу того, что сейчас Япония является старейшей нацией, самостоятельность женщин приветствуется правительством, поскольку, во-первых, она смогла стать еще одной кормилицей для стареющего поколения, а во-вторых, она бы не причиняла неудобства ни своей семье, будучи обузой, ни японскому социуму в целом. Тут в силу вступает японский менталитет, который не позволяет быть в тягость, доставлять неудобства окружающим – “Meiwaku o kakenai”. Интересный факт – в интервью с японскими семьями обнаружили, что девочек еще только в прошлом столетии предпочитали оставлять дома родители сразу после учебы, чтобы они помогали с работой по дому, в то время как мальчиков старались оставлять в школе, на дополнительных занятиях. Все эти данные были опубликованы в журнале «Lebra», который часто критиковали за особый акцент на едином экономическом сегменте японских женщин.

Японская конституция, разработанная США и принятая в послевоенную эпоху, обеспечивает правовую основу, благоприятную для продвижения равенства женщин в Японии. Женщины получили право голоса в 1946 году, что позволило им большую свободу наравне с мужчинами и более высокий статус в японском обществе. Другие послевоенные реформы открыли учебные заведения для женщин, требовали, чтобы женщины получали равную оплату за равный труд. В 1986 году Закон о равных возможностях занятости вступил в силу. С юридической точки зрения несколько барьеров на пути равного участия женщин в жизни общества все еще остаются. Тем не менее, в социальном плане гендерная политика не имеет возможности в реализации в рабочем секторе из-за доминирования на рабочем месте мужчин, которые занимают все вышестоящие позиции в компаниях.

В глобальном опросе женщин по положению и количестве их в парламенте Япония занимала 123-е место из 189 стран. В японском парламенте женщины занимают чуть менее 10% мест, несмотря на правительственный цель – 30% избранных должностных лиц должны составить женщины к 2020 году в нижней палате Сейма, а в реальности женщины занимают лишь 8% мест, где 19% – в верхней палате. Менее 1% мэров были женщинами. В СМИ очень редко обращают внимание данному вопросу. То есть в развлекатель-

льной сфере об этом не упоминается в принципе. В газетах и политических журналах этот вопрос освещается очень сухо и узко.

Японское правительство проявило инициативу для решения этой проблемы в XXI-м веке, в период Хэйсэй, через несколько целенаправленных действий. Опрос 2012-го года кабинета министров показал, что почти 70% всех японских опрошенных согласились, что мужчины получили льготное лечение, когда женщины – нет.

В течение XXI-го века японские женщины работают в более высоких пропорциях. Уровни доходов между мужчинами и женщинами в Японии не равны. Средняя японская женщина зарабатывает на 40% меньше, чем средний мужчина, и только десятую часть руководящих должностей занимают женщины. Женщины часто работают неполный рабочий день или на временных рабочих местах, на непостоянной основе. 77% этих рабочих мест были заполнены женщинами в 2012 году. Среди женщин, которые работают, существуют женские профсоюзы, но они являются небольшими по размеру и относительной мощности.

Несмотря на недавние усилия правительства по стимулированию участия женской части населения в профессиональной деятельности, многие женщины (почти половина) просто не хотят работать, предпочитая оставаться дома и растиль детей. Это идет в разрез с желаниями японцев мужчин, из которых четверо из пяти говорят, что они хотят будущую жену, которая будет работать. Когда матери работают, они часто подбирают неполный рабочий день, низкооплачиваемую работу на основе графика своих детей или графика мужа. Как мы видим, те стереотипные модели поведения – домохозяйки/жены/матери, которые активно закрепляют за собой СМИ, отлично проявляются в социуме, настраивая женщин стремиться к роли «хранительницы домашнего очага». Забота о семье и домашнем хозяйстве по-прежнему рассматривается как преимущественно женская роль, и даже от работающих женщин по-прежнему ожидают выполнение ее. Большинство женщин, 70%, покидают рабочие места в течение десяти лет или более после рождения их первого ребенка. В одном из опросов, 30% матерей, которые вернулись к работе, сообщили, что стали жертвами «притеснения по беременности и родам». «Обэнто» – традиционная коробка для ланча, матери готовят сложные обеды для своих детей и, обычно креативно оформляя прием пищи в этой коробочке, негласно соревнуются в

оформлении: дети демонстрируют работы своих матерей в школе перед одноклассниками, и от мастерства и оригинальности бэнто зависит успех ребенка в школе среди сверстников. А также является показателем успешной роли женщины-домохозяйки, которая все успевает.

Ряд правительственных и частных послевоенных политик внесли свой вклад в гендерное разделение труда. Они включают семейную зарплату, предлагаемую корпорациями, субсидии для здоровья и жилья, брачные бонусы и дополнительные бонусы для каждого ребенка. Даже предоставляются пенсии для жен, которые зарабатывают ниже определенной суммы. Кроме того, в 1961 году сумма дохода для жен, работающих мужчин не облагалась налогом, если она была ниже 1000 долл. Доход, который превышал эту сумму, конечно вносился в общий доход домашнего хозяйства. Корпоративная культура также играет определенную роль. В то время как многие мужчины, как принято в японских компаниях, общались со своими менеджерами, со работниками после долгого рабочего дня, заседания в кафе или барах, женщины не могут себе такого позволить, будучи замужем и имея детей. Здесь они сталкиваются с проблемой балансировки между воспитанием детей и требованиями корпоративной политики по обязательной посещаемости и участия в нерабочее время в мероприятиях компаний.

Некоторые экономисты полагают, что лучшая система поддержки для работающих матерей должна включать такие привилегии, как более короткий ежедневный график работы, который бы позволил больше работать женщинам, тем самым выписав экономический потенциал Японии. С этой целью в 2003 году японское правительство поставило перед собой цель, чтобы иметь 30% женщин, занимающих высокие должностные лица в компаниях. В 2015 году только 3,5% были реализованы; правительство с тех пор поставило цель на 2020 год по увеличению доли женщин на руководящих должностях на 7%, а также установила цель в частном промышленном секторе увеличить долю до 15% («Спасут ли женщины японскую экономику?» URL: <http://www.nippon.com/tu/features/h00066/> Дата обращения: 11.05.2016).

Традиционная роль женщин в Японии была определена в трех направлениях: молодые женщины представляют свой отеческий дом и самого отца, его авторитет и статус в социуме; замужние женщины подчиняются своему мужу

и также являются его лицом в обществе, а пожилые женщины подчиняются своим сыновьям. То есть женщина, где бы она не была, всегда остается ведомой и зависимой от мужской части населения. Штампы этой конструкции можно увидеть в современной Японии, где домохозяйки несут ответственность за приготовление пищи, уборку и воспитание детей, а также контролируют финансы домашнего хозяйства. Тем не менее, поскольку число домохозяйств в формате двойного дохода повышается, то есть работают оба родителя, женщины и мужчины делят работу и по дому. Исследования показывают, что это привело к повышению удовлетворенности всех членов семьи, которые делят труд таким образом (Paltridge B. Discourse Analysis of Japanese Women. –London, 2006. – pp. 3-14; Saito, M. Modern girl. – Tokyo, Magajin Hausu, 2000. – 265 р.).

В Японии существуют вагоны, предназначенные исключительно для женщин. Они призваны обеспечить безопасное пространство, где женщины могут не беспокоиться быть использованными как простая вещь для удовлетворения мужских потребностей. Однако несмотря на то, что вагоны предполагают быть пространством только для женского пола, мужской пол не стесняется пользоваться им, что не гарантирует женщинам безопасность.

Только в 2002 году правительство Японии приняло закон против домашнего насилия. В 2013 году 100000 женщин сообщили о бытовом насилии в приютах, где почти половина прибыли с детьми или другими членами семьи, стараясь сбежать от насилия.

В Японии внутренние споры, конфликты в семье традиционно списывают на небрежность или плохую поддержку со стороны женского партнера. Выходка партнера может поэтому быть источником стыда к жене или матери человека, которые должны были заботиться о домашнем очаге. Такое давление со стороны общественности может нанести огромный ущерб семье, а юридическое, медицинское и социальное вмешательство происходит очень редко во внутренние споры семьи. Это, конечно, негативно оказывается на женщинах, которые являются жертвами в подобных ситуациях. В СМИ такие случаи довольно широко освещаются.

Японской женщине по сей день отводится роль жены и хозяйки. Настолько, что карьеристки отказываются от брака – негласными законами японского общества, женщине запрещено совмещать брак и карьеру. Власти у японской женщины нет – лишь 2% менеджеров 200

крупнейших компаний – женщины. Абсолютно нормальным считается, что при всех прочих равных условиях женщина получает зарплату на 40% меньше мужчины. В Палату Представителей избрано 12 женщин (2,3 от общего количества членов), в Палату Советников – 33 женщины (13% от общего количества).

У японской женщины нет и не было связей, денег и прочих ресурсов, чтобы организовать свой «женский социум». В апреле 2014 года министерство труда запустило программу, с помощью которой надеялось увеличить число женщин на руководящих позициях в компаниях: согласно ей, фирмы, повышающие женщин в должности, имеют право на денежное вознаграждение. Но с момента ее запуска в ней так и не приняла участие ни одна компания. «Японские компании отказываются поддерживать карьерный рост женщин» - так гласит заголовок статьи в японской газете Mainichi shinbun. Вы найдете многочисленные клубы и вакансии, в которых отбор проходит по гласным и негласным правилам мужского социума.

Таким образом, СМИ не только отражают положение женщин, сухо констатируя факты или пренебрежение к женщинам в новостных обозревателях, но и активно закрепляют стереотипы о роли женщины в обществе посредством фильмов, сериалов, газет, журналов и интернета. Стереотипы, которые поддерживают асимметрию, сексуализируют образ женщины и навязывают свои стандарты красоты. Конечно, такие проблемы прослеживаются и в западном обществе, но в Японии, как в Азиатской развитой стране, особое внимание уделяется роли женщины как заботливой матери и жены-домохозяйки.

Однако СМИ иногда выступают в роли конструкта, который способствует привлечению внимания к той или иной проблеме, побуждая правительство к действиям способным решить проблему.

Заключение

Масс-медиа являются четвертой властью в наше время, управляя людьми не напрямую, а воздействуя на их подсознание. Это определенно другой формат власти, который формирует и периодически закрепляет мнения и освещенность общественности в том или ином вопросе. Формирование гендерных норм и проблем в том числе в той или иной мере лежит на плечах средств массовой информации.

На сегодняшний день во всем мире, в том числе и в японском обществе снова актуализируют-

ся сферы ответственности и гендерно дифференцированные модели поведения. Это затрагивает как макросфера, то есть степени участия в общественной жизни и производстве, так и микросфера, то есть разделение обязанностей в домашнем хозяйстве и семье. Гендерное положение в Японии все еще отличается от положения «равных статусов», характерного для модернизированной семьи и государства, в целом, в ряде западных стран. Исследователи полагают, что природа этого явления во многом связана с глубинными особенностями гендерных взаимоотношений в японском социуме, для которого характерны, с одной стороны, замкнутость, порой даже изолированность женской и мужской культуры, с другой – неприятие партнерских, основанных на договоре, отношений между полами в разных сферах, начиная с семьи и заканчивая политикой.

В результате подобной гендерной асимметрии появляется огромное количество социальных парадоксов, от которых нет пользы как для женщин, так и для мужчин. Налицо противоречия: несмотря на быстрое развитие гендерного сознания и внешнее равноправие в государстве, на сегодняшний день имеется свой комплекс скрытых и явных гендерных проблем.

Особенность японских масс-медиа заключается в том, что такие индустрии, как аниме, манга и реклама, оказались наиболее влиятельными в этом огромном дискурсе. На втором месте стоят интернет, журналы и газеты, которые все так же хорошо читаются общественностью, но не так влиятельны в силу ограниченной распространенности и малой привлекательности.

На сегодняшний день эта тема остается малоизученной и мало популярной среди отечественных ученых, когда, по-моему, следует уделить больше внимания этим вопросам, так как они способствуют выявлению причинно-следственных связей, которые позволяют понять истоки проблемы и реальные пути их решения. Проблемы в современном обществе сродни домино, потому что они, какими бы независимыми не казались, влияют друг на друга, а одна проблема зачастую всегда влечет за собой другую. Социальные проблемы не исключение. В нынешнем столетии, когда гендеру уделяется особое внимание с третьей волной феминизма, особая потребность появилась в решении данных проблем. А СМИ как альтернативное и один из способов регулирования отношения к данному вопросу могут способствовать его разрешению.

Литература

- Вера Макиэ Феминизм в современной Японии – Кэмбридж Пресса, 2006. – 308 р.
«Гендерное неравенство в Японии.» URL: <http://www.nippon.com/ru/features/h00131/> Дата обращения: 18.03.2016
Рогер Дж., Осами Икено «Японская система Дом» – 2007. – 270 стр.
«Спасут ли женщины японскую экономику?» URL: <http://www.nippon.com/ru/features/h00066/> Дата обращения: 11.05.2016
Мишель С., Киммел/ Гендерное общество – Нью Иорк, Университет Оксфорд Пресса, 200. – 10-25 стр.
Намба К. Сравнительные исследования в США в послевоенное время. Международный журнал японской социологии 11, 2002. – 19-34 стр.
Сайто М. Современные женщины – Токио 2000. – 265 стр.
Палтридж Б. Анализ японских женщин – Лондон, 2006. – 3-14 стр.
Томпсон Нэвин. Японских женщин отталкивает то, что должно быть стать опорой. – статья на ресурсе globalvoices.org от 5 мая 2015 г. URL: <https://ru.globalvoices.org/2015/05/36854/> Дата обращения: 10.05.2016

References

- «Genderne neravenstvo v Yaponii.» URL: <http://www.nippon.com/ru/features/h00131/> Data obrasheniya: 18.03.2016
International Journal of Japanese Sociology 11, 2002. – pp. 19-34.
Mishel S., Kimmel/ Genderne obshestvo – New York, Universitet Oxford Press, 200. – pp. 10-25
Namba, K. Comparative Studies in USA and Japanese Advertising During the Post-War Era. Paltridge B. Discourse Analysis of Japanese Women. –London, 2006. – pp. 3-14
Roger J. Davies, Osami Ikeno. The Japanese Ie System. – Ibid., 2007. – 270 p.
«Спасут ли женщины японскую экономику?» URL: <http://www.nippon.com/ru/features/h00066/> Дата обращения: 11.05.2016
Tompson Nevin. Yaponskikh zhenshin ottalkivaet to, chto dolzhno byt stat oporoi. – statya na resurse globalvoices.org ot 5 may 2015 g. URL: <https://ru.globalvoices.org/2015/05/36854/> Data obrasheniya: 10.05.2016
Vera Mackie. Feminism In Modern Japan. Citizenship, Embodiment and Sexuality. – Cambridge Press, 2006. – 308 p.
Saito, M. Modern girl. – Tokyo, Magajin Hausu, 2000. – 265 p.

¹Torekeyev B.A., ²Shadkam Z., ³Raiymbekova D.L.

¹1st course of PhD, Ablaikhan KazUIRandWL, Speciality: Foreign languages:

Two Foreign languages, Kazakhstan, Almaty, e-mail: Baha_3333@mail.ru,

²Associate Professor, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: zubaida.68@gmail.com

³Teacher of foreing languages department, TarSPU, Kazakhstan, Taraz, e-mail: dinnara08@gmail.com

DEVELOPMENT OF METHODS FOR THE USE OF DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES (DER) FOR TRAINING OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

The aim of the study is to develop teaching methods for future teachers of foreign languages based on the use of digital educational resources. In the case of the formation of digital resources of the information society to improve the quality of teaching a foreign language, an analysis of the literature revealed the following contradictions: between a person, society, the state and the needs of the labor market and the education system in the context of traditional knowledge in accordance with the characteristics of the current dissatisfaction with the quality of higher education; an increase in the information that determines the content of foreign teacher education, and the definition of a limited period of study and the possibilities of subjects of the educational process. Because of the above, the relevance of learning a foreign language through the introduction of digital educational disciplines is questionable, since this field has not been sufficiently studied. The urgency of the tasks, its theoretical significance and the lack of practical development in pedagogy led to the discovery of the subject. Our research is based on the following literature: Theoretical aspects of the use of digital resources in the field of education. P.F.Sysoyev, M.N. Evtigneyev, A.N. Tikhonov, V.P. Tikhomirova, E.S. Polat, I.V. Robert and many other researchers. The conceptual basis of informatization of education and the use of digital resources in the field of education in Kazakhstan in various pedagogical specialties G.K. Nurgaliyeva, D.M. Dzhusubalieva, E.V. Artykbayeva, A.T. Chaklikova and many others are mentioned in the works of scientists.

Key words: Computer, Digital Resources in Education, ICT, Foreign language, Cognitive Process, Communication, Information Technology, Internet, Educational Services, Pedagogical Programs.

¹Торекеев Б.А., ²Шадкам З., ³Райымбекова Д.Л.

¹1 курс докторанты, Абылай хан атындағы Қазак Халықаралық қатынастар және өлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Baha_3333@mail.ru,

²доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: zubaida.68@gmail.com,

³Шетел тілдері кафедрасының оқытушысы, ТарМПУ, Қазақстан, Тараз қ.,
e-mail: dinnara08@gmail.com,

Болашақ шетел тілі мұғалімдерін оқыту үшін цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану әдістерін өзірлеу

Болашақ шетел тілі мұғалімдерін оқыту үшін білім беру ақпаратын цифрлы түрде ұсыну арқасында жан-жақты ықпал жасалады, білімге деген қызығушылығы артады, білім ауқымы кеңейіп, білім сапасы жақсарып, университеттің кері байланысына ықпал етеді. Зерттеу жұмысының мақсаты: цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану негізінде болашақ шетел тілі мұғалімдерін оқыту әдістерін өзірлеу. Ақпараттық қомамың жағдайында білім берудегі сандық ресурстарды, шетел тілін оқыту сапасын жоғарылату бойынша әдебиеттерді талдау арасында көлесі қайшылықтар анықталды: адамның, қоғамның, мемлекеттің және еңбек нарығының қажеттіліктеріне және дәстүрлі білім беру контекстінде білім беру жүйесінің нақты мүмкіндіктеріне сәйкес заманауи жоғары білім сапасына қанағаттанбау; шетелдік педагогикалық білімнің мазмұ-

нын анықтайтын және оқытудың шектеулі уақытын және білім беру процесінің субъектілерінің мүмкіндігін анықтайтын ақпараттың көбеюі. Жоғарыда айтылғандарға байланысты, сандық білім беру пәндерін енгізу арқылы шетел тілін менгеру мәселесінің өзектілігі күмән туғызбайды, өйткені бұл сала жеткілікті зерттелмеген. Міндеттердің өзектілігі, оның педагогикадағы теориялық, өзектілігі және практикалық дамуының жеткіліксіздігі зерттеу тақырыбын анықтауға себеп болды. Біздің зерттеу жұмысымыз келесі әдебиеттерге сүйенеді: білім саласындағы сандық ресурстарды қолданудың теориялық мәселелері П.Ф. Сысоев, М.Н. Евстигнеев, А.Н. Тихонов, В.П. Тихомирова, Е.С. Полат, И.В. Роберт және көптеген басқа зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде байқалады. Қазақстанда әртүрлі педагогикалық мамандықтар шенберінде білім беруді ақпараттандырудың тұжырымдамалық негізін және білім саласындағы сандық ресурстарды қолдану Г.К. Нұргалиева, Д.М. Джусубалиева, Е.В. Артықбаева, А.Т. Чакликова және тағы да басқалар ғалымдардың еңбектерінде байқалады.

Түйін сөздер: компьютер, білім саласындағы сандық ресурстар, танымдық процесс, байланыс, ақпараттық технология, интернет, білім беру қызметі, педагогикалық бағдарламалар.

¹Торекеев Б.А., ²Шадкам З., ³Райымбекова Д.Л.

¹докторант 1 курса, Казахский Университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Bahai_3333@mail.ru

²доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: zubaida.68@gmail.com
³Преподаватель иностранных языков, ТарГПУ, Казахстан, г. Тараз, e-mail: dinnara08@gmail.com

Разработка методов использования цифровых образовательных ресурсов (der) для обучения будущих учителей иностранных языков

Цифровое представление образовательной информации для будущих учителей иностранных языков влияет на интерес к образованию, расширяет сферу знаний, улучшает качество образования и способствует обратной связи с университетом. Целью исследования является разработка методов обучения будущих учителей иностранных языков на основе использования цифровых образовательных ресурсов. В случае образования цифровых ресурсов информационного общества для улучшения качества преподавания иностранного языка, анализ литературы позволил выявить следующие противоречия: между человеком, обществом, государством и потребностями рынка труда и системы образования в контексте традиционных знаний в соответствии с особенностями неудовлетворенности качеством высшего образования; увеличение информации, определяющей содержание зарубежного педагогического образования, и определение ограниченного времени обучения и возможностей субъектов учебного процесса. В связи с вышеизложенным актуальность изучения иностранного языка посредством внедрения цифровых образовательных дисциплин сомнительна, поскольку это поле недостаточно изучено. Актуальность задач, его теоретическая значимость и недостаточное практическое развитие в педагогике привели к открытию предмета. Наши исследования основаны на следующей литературе: Теоретические аспекты использования цифровых ресурсов в области образования изучали П.Ф. Сысоев, М.Н. Евстигнеев, А.Н. Тихонов, В.П. Тихомирова, Е.С. Полат, И.В. Роберт и многие другие исследователи. Концептуальная основа информатизации образования и использования цифровых ресурсов в сфере образования в Казахстане по различным педагогическим специальностям упоминается в работах Г.К. Нұргалиева, Д.М. Джусубалиева, Е.В. Артықбаева, А.Т. Чакликова и многих других.

Ключевые слова: компьютер, цифровые ресурсы в образовании, когнитивный процесс, коммуникация, информационные технологии, интернет, образовательные услуги, педагогические программы.

At present, a new system of education has been created in the country and Kazakhstan's educational system is focused on joining the world educational space. It is impossible to be a competent, diverse specialist until the new pedagogical technologies of education are studied in the field of education. And the acquisition of new technology will have a profound effect on the formation of the intellectual, professional, moral, spiritual, civil, and many other human dimensions of the teacher, the development of the personality

of the student, and the effective organization of the educational process.

Implementation of the cultural project «Trinity of Languages» in the Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev requires the creation of a completely new approach to teaching foreign languages: the use of new information, digital technologies from school to higher education. With the help of digital resources in the field of education, teachers are the leaders in the transformation of education throughout the world.

Today digital educational resources are widely developed in the learning process. Using a powerful personal computer training tool can make education more effective. Head of State N.A. Nazarbayev "The nineteenth direction" address to the people of Kazakhstan is very important. It states: "We have the task of creating education oriented orientation on new forms of information dissemination" [1, p.2]. Hypothesis of research: when using digital resources in education, the requirements for teaching a foreign language will be met, and the level of use of digital educational resources for teaching future foreign language teachers will increase, as this will help build intercultural communicative competence, provided that specific training and tasks require systematic and qualitative behavior of foreign education, can be formed on the basis of digital resources in the region part of education. Research methods: analysis of scientific and methodological, psycholinguistic and linguistic and didactic literature; get acquainted with the experience of using digital resources in the field of education. The problem: which is looked upon in our work deals with the fact that in the process of learning a foreign language not all the teachers know how effectively use digital educational resources. In connection with the above, the relevance of the problem of studying foreign language communication with the introduction of digital educational subjects is not in doubt, since this area has not been studied enough. The relevance of the problem under consideration, its insufficient theoretical and practical development in pedagogy were the reason for determining the research topic.

Educational institutions are aimed at improving the quality of the educational process and the effectiveness of foreign language learning. In the twentieth century, linguistics, psychology, methodology and didactics have solved a number of interconnected issues related to the common ownership and mastery of foreign languages at all ages and levels of education. In spite of certain progress in active and passive language acquisition, there is no theory of integrity on two different aspects of language, and in the learning process, such ways of ownership have been developed. That is why this problem is relevant today. Active education in the field of education promotes formation of an informational culture of the individual, effectiveness of the educational process and quality of professional training of students. These goals are achieved through the use of a computer application as a textbook and a means of intellectual activity.

At the same time, the key issue we consider in our study is the inclusion of digital educational resources in the learning process. Educational centers, ie secondary schools, specialized vocational training centers, universities, and various research institutes are offering their proposals according to the social order. S.S. Kunanbayeva believes: "In the end of the 20th century, finding a rational method to meet the social requirements for the quality of language acquisition does not necessarily mean that we can not go to sleep. It demonstrates the progressive development of foreign language teaching methods based on today's socio-historical context" [2, p.56]. A good demonstration material enriches the lesson, visual interactive models make it easier to understand the subject, using a text editor helps organize collective work in text. The main issue in our research is the formation of intercultural communicative competence in the use of digital resources in the field of education.

D.F. Armstrong provides two clarifications on the concept of digital resources in the field of education:

– Digital Resources in Education - a computer with the necessary technical and software capabilities;

– Digital Resources in Education - is a collection of techniques and techniques that are implemented through the development of information [3, p.25]. Well, Dair-Hauck B.A. concludes that term as a brief computer-based technology [4, p.57]. In this regard, digital resources in the field of education can be defined as pedagogical technology that solves didactic problems with computing techniques. In recent years, methodologists have been focusing on the use of digital educational resources in research and teaching practice. Y.N. Yegorova thinks that quantitative education in education will improve the efficiency of teaching, in particular: Encouraging academic disciplines that allow digital educational resources to evaluate other students' work; presented a new objective criterion for evaluating its activities: the victories that are well-known and know how to use their knowledge; in the atmosphere of solidarity and healthy competition [5, p.69].

N.Y. Khлизова's manual defines the universal knowledge of media education and foreign language teaching, working with various types of digital educational resources within the Digital Education Resources [6, p.36]. Encourages educational process of students in the field of digital educational resources in the field of foreign languages. The problem of increasing the effectiveness of self-employment, the use of digital educational resources in education is observed in many scientists' works, including A.N.

Tikhonov, V.P. Tihomirova, E.S. Polat, I.V. Robert, R.F. Abdiev and many other researchers.

Conceptual basis of informatization of education in Kazakhstan within different pedagogical specialties are G.K. Nurgaliev, S.S. Kunanbaeva, D.M. Dzhusubalieva, E.V. Artykbayeva, A.T. Chaklikova, A.I. Tazhigulova, Sh.Kh. Kurmanalina and others. G.K. Nurgalieva conducted extensive research on education and informatization techniques, identified four stages of education informatization in Kazakhstan, defined the pedagogical concepts such as the content of digital content, electronic and digital educational resources [7, p.45]. D.M. Dzhusubalieva conducted research as an effective way to organize distance learning, as the highest level of education informatics [8, p.45]. A number of scientists have made a great contribution to the development of regional education systems (V.A. Krivoruchko, I.I. Zvyagintsev, A.K. Mynbayeva), ways of introducing pedagogical and information activity on the basis of digital resources. The research problems of the theory and methodology of teaching foreign languages, including the ways of formation of intercultural communicative competence of students in the conditions of informatization of secondary education conducted by S.S. Kunanbayeva scientific school, can be considered by scientists of the future teachers in the study of ICT and digital resources in the field of foreign languages N.A. Nurov, D.S. Sagymbaeva, U.T. Kurmanaliyeva) and many more. The introduction and use of new digital educational resources in teaching foreign languages will help you to: - Encourage students to explore topics; Indicate individual instructions; we believe that students will develop their intellectual skills and computer skills.

The use of DER: increases the level of preparation for the lessons; makes educational process more interesting; creates new opportunities for creating unprecedented professional skills; Moreover, the state is in line with the level of social order that universities have to offer. Introduction of information technologies in educational system allows to select effective technologies of organization of educational process. When selecting them, attention should be given to the fact that technology is appropriate for the student's abusive ability and attributes. Informatization of society is a global social process, a feature which is that the dominant activity in the field social production is the collection, accumulation, production, processing, storage, transfer and use information carried out on the basis of modern means microprocessor and computing technology, as well as base of various means of information exchange. One of the priorities directions of the process of

informatization of modern society is informatization of education. The present stage of development of education associated with the widespread use of modern information communication technologies and opportunities provided by global the Internet. Remote access is crucial in this regard to digital educational resources. Digital educational resources are digitalized photographs, video clips, static and dynamic models, virtual reality and interactive modeling objects, cartographic materials, sound recordings, symbolic objects and business graphics, text documents and other educational materials necessary for organizing the educational process.

The use of DER during teaching allows to expand not only the possibilities of the lesson, but also to increase its effectiveness. Presented in digital form training materials make it possible to use them at various stages of the lesson, as well as to solve the objectives of the lesson, such as:

The stage of updating knowledge - electronic tests, information from the Internet;

The stage of explanation of the new material - electronic textbooks, encyclopedias, reference books, multimedia presentations, training videos;

The stage of consolidation of the material - electronic tests, electronic interactive exercises, electronic simulators, learning environments, multimedia presentations;

The stage of control and assessment of knowledge - electronic tests, crosswords [9, p.27].

Therefore, a modern teacher must not only know the subject, but also skillfully use digital educational resources in the process of giving classes to enhance students' knowledge and their motivation to the learning process. In this regard, the training of teachers, who know how to use information technology in their professional activities, is a very important task.

One of the guidelines for the training of future foreign language teachers was the development of training modules and special disciplines, such as "Modern information and communication technologies in foreign language education", developed by Professor of KazUIR&WL named after Ablai Khan D.M. Dzhusubalieva, which contribute to the methodical preparation of students for use of DER for foreign language teaching at school, as well as to the development of elements of teacher's competence in the field of application of modern educational technologies based on the content of the module. The study showed that the effective use of interactive technologies for foreign language teaching of university students is also directly related to the quality of education.

It is well known that the study of a foreign language is usually associated with its application field (General Purposes, Academic Purposes, Science and Technology, Specific Purposes, Occupational Purposes, etc.), therefore, it is very important to conduct a professionally future profession oriented course for students at the very beginning of their studies in order to develop students' foreign language communicative competence, which is necessary for the work of a school teacher. DER and interactive technologies, which include the task of developing language competencies in terms of readiness for foreign language interpersonal and intercultural professional communication, can help in this. In this regard, it is important that the use of interactive technologies involves the implementation of such necessary components as cognitive component and activity component. The cognitive component of the learning process includes the acquisition of knowledge through a foreign language in the framework of its specialized field. The activity component means the development of certain practice-oriented skills and abilities in the framework of foreign language communication (for example, lack of a constant focus of the mind on the form of speech activity, retention of a certain number of foreign language units in the operational memory, extracting foreign words from the long-term memory, accurate comparison with the native language, qualitative forming of the statement, use of foreign language synonymy, qualitative response to a question in foreign language, use of speech operations in accordance with the speech situation, the ability to transfer speech operations into different contexts and situations, the ability to talk within a certain topic of communication etc.). At the same time, it is also important to emphasize that the appeal to interactive technologies will always be a special form of organization of cognitive activity, which includes the creation of comfortable learning conditions to ensure its productivity and interaction with each other, as well as immersion into the real atmosphere of business cooperation situations, joint simulations.

This refers to interactive activity in which students learn to think critically, to evaluate alternative opinions, to make well-thought-out decision, etc. Thus, in the framework of the use of interactive technologies, students are simultaneously in direct interactive mode and apply their foreign language knowledge, skills and abilities to acquire the necessary language competencies.

In modern university practice, as a rule, various interactive technologies are used, which

presuppose the variability of multimedia training tools and software (multimedia discs, presentations, video and audio clips), computer technologies and telecommunications, as well as educational programs and various interactive courses, video courses, foreign language CDs and a huge variety of Internet resources (educational and authentic materials in foreign languages). All this makes it possible to master a foreign language effectively, since it represents a full educational and methodological complex in the didactic aspect. Moreover, interactive technologies help to create a situation of being in a language environment, which gives the possibility to form foreign speech habits and to acquire lexical and grammatical material. Let us add here a wide range of visual linguistic material that ensures the implementation of the individuality principle, the presence of constant feedback in «teacher-student» and «student-student» systems, etc. The use of an authentic video in the classroom arouses interest and stimulates speech activity among students, the visuals and events in the film should create situations that brightly and vividly would imitate real speech communication.

Interactive technologies or DER can be used as a technique of the so-called "corpus linguistics", when students are allowed to analyze text corpus on the stated subject matter. Based on the language features of texts of different genres, students create their texts using examples from different areas of knowledge, which is a multidisciplinary approach relevant to modern approaches of foreign language teaching. To do this, in the conditions of using interactive technologies (for example, computer technologies), special programs are offered that allow to operate data of one or another text corpus, which also opens up new perspectives when teaching students a foreign language in terms of using interactive technologies. The effectiveness of cognitive activity of students in this case lies in that the corpus may include several wordings of the same subject, and students in the course of their works choose the most vivid language phenomena in order to create their own original text.

Here the most popular is the Internet, which helps successfully to arrange training in listening and speaking, reading and writing, the online study of the cross-cultural themes. Moreover, students can be creators or co-authors of information using modern social services and services of the Internet Web 2.0, which includes Blog, Twitter, YouTube, Wiki, podcast etc. Computer training programs on a CD-ROM from "Intermediate" to "Advanced", such as "Living English" (Living English. M.:

“Repetitor Multimedia”, 2006), “Frankly Speaking” (Frankly Speaking. M.: “Repetitor Multimedia”, 2004); “Discovering the World” (Discovering the World. M.: Repetitor Multimedia, 2004); British English course - REWARDI, etc. are a valuable tool. Each program separately is an interactive method in the form of a coherent system of modules, each of which is grouped around one theme and includes various multimedia exercises (with automatic error correction). Programs also assume the inclusion of exercises performed in such sections as, “vocabulary”, “writing” and “speaking” in order to contribute to the development of skills in understanding of oral and written speech, as well as to the correct use of grammatical forms. The exercises themselves can be associated with the following tasks: complete the phrases with appropriate lexical units; compose thematic phrases according to the proposed model; match phrases with relevant pictures; make a route around your city and accompany it with appropriate phrases; place the events in a logical order in the anticipated plot; find the right answers to the questions you heard; after viewing the video answer the questions and relate the proposed symbol to a specific region of Great Britain; compose a small dialogue; restore a dialog, etc. Modern DER should:

- 1) Comply with the content of the textbook, normative acts of the Ministry of Education and Science;
- 2) Focus on modern forms of education, to ensure high interactivity and multimedia learning;
- 3) Ensure the possibility of levels of differentiation and individualization of education, take into account the age characteristics of students and the corresponding differences in cultural experience;
- 4) Offer types of educational activities, orienting the student to gain experience in solving life problems based on knowledge and skills within the framework of the subject;
- 5) Ensure the use of both independent and group work.
- 6) Contain options for educational planning, involving a modular structure.
- 7) Based on reliable materials.
- 8) Exceed in volume the relevant sections of the textbook, while not expanding the thematic sections;
- 9) Fully reproduced on the stated technical platforms;
- 10) Provide the ability to use other programs in parallel with DER.

It should be noted that the modular principle in teaching modules is an independent section of a training

course, since it also has its own specific structure, for example, clearly defined learning goal (mastering a foreign language as means of communication, the ability to use it in oral and written forms, speech understanding etc.); appropriate place in a particular discipline; developed in details methodological support; the possibility of substitutability; a logical scheme for study of this module and its logical completeness; planned learning outcomes; clear control procedure; tasks for self-control, etc. the module should include:

educational content (complete block of information);

functionality (target program of the student's actions);

technology (teacher's recommendations for its successful implementation)

In recent years, the introduction of multimedia technologies and digital educational resources into the process of foreign languages teaching is taking place all over the world. University teachers have accumulated sufficiently large toolkit of various technical and methodological tools that ensure their work and allow them to organize both the classroom and independent work of students with great efficiency.

A foreign language as an academic subject has a strong specificity in comparison with other disciplines. To master it, not only knowledge, but also a wide range of diverse skills and abilities are needed, formed due to special organizational training under the direct and indirect guidance of a teacher. As N.N. Nachaev notes, acquisition of a foreign language as a specialized type of speech activity, however, suggests the development of a certain system of ideas of students, which stands behind the formal structures of the language and which constitutes the linguistic consciousness of a specific “non-native” culture carrier. Academician I.I. Khaleeva believes that any educational technologies implemented in the system of foreign language teaching should, first, reveal the structure and characteristics of mastered linguistic consciousness and, thus, contribute to the formation of specialized cognitive structures of the secondary linguistic personality. In connection with the introduction of DER in foreign language communication teaching, there are currently a large number of different multimedia courses and programs designed for teaching foreign languages to students of language and non-language universities. In the opinion of Professor G. K. Nurgalieva, DER are digital didactic materials for each lesson, which include text explanation of material, virtual learning

objects in the form of interactive tasks with elements of multimedia explanation of educational material, and text questions for checking students' learning achievements on a given subject. Foreign language teachers of language and non-language universities have created a number of computer training programs (A.I. Bagramov, M.G. Evdokimova, K.V. Simonyan), which are actively used in the learning process. There are centers working on the creation of a number of digital educational content: electronic textbooks, multimedia educational programs, digital educational resources (National Center for Informatization JSC (NCI) under the leadership of G. K. Nurgalieva).

At the same time, it is important to note that the specificity of a university does not always allow using digital educational content developed in other universities, since each specialty has its own lexical content, own professionally oriented texts. In this regard, the departments of foreign languages of universities often develop own digital educational contents and educational computer programs designed for specific learning conditions and specialties of students.

The study of the problems of the theory and methodology of foreign languages teaching in the conditions of informatization of secondary education was conducted by the scientific school of S.S. Kunanbayeva, including the ways of development of intercultural and communicative competence of schoolchildren (A. T. Chaklikova), methodical training of future teachers on the use of ICT in foreign language teaching (A. B. Nurova, D. E. Sagimbaeva, U. T. Nurmanalieva), etc.

The efforts of the scientific school of G. K. Nurgalieva are focused on development of methodology and technology of informatization at all levels of education: higher professional education (G. B. Akhmetova, D. M. Dzhusubalieva, J. A. Makatova, S. S. Taulanov); secondary professional education (R.Ch. Bekturjanova, Sh.Kh. Kurmanalina); general secondary education (A.I. Tazhigulova), according to which informatization is considered as an objective pedagogical phenomenon in the dialectical unity of educationinformatization as a pedagogical system and pedagogical process (D.M. Dzhusubalieva, A.A. Bisenbaeva, J.M. Tusubaeva, N. S. Asmatullaeva, G.B Tautaeva), education monitoring (A. Zh. Arystanova); study of training, developmental and educational opportunitiesof ICT (J.Sh. Baktybaeva, A.A. Dosmakhanova, N.G. Daumov, O.Z.Imangozhina), development of professional competence of teachers in using of DER (S.I. Ferkho) etc.

The introduction of methods and teaching means of intercultural communication, which rely on the use of new information technologies, and in particular, on the use of digital educational resources, facilitates immersion of students in an authentic language and cultural environment. The advantages of introduction of DER include:

The possibility of organic connection of linguistic information with information based on any other culturally relevant semiotic systems (graphics, music, symbols, etc.);

Almost unlimited use of data collections;

High speed of routine intellectual operations with linguistic collections;

The possibility of multidimensional analysis of data collections;

The possibility of conjugation of written and oral forms of speech in the presence of visuals (multimedia approach);

The ability to access remotely the latest data collections in real time.

DER contributes to the development of an adequate specialization of cognitive processes among users - perception, thinking, and memory, formation of subject business motivation of the computer use for solving professional tasks, increases the self-esteem of a person, and forms positive personal qualities. The person increases the ability for self-regulation, for self-organization, as well as for collaboration and for co-creation during interaction with DER and intellectual computer systems.

The advantages of digital educational resources in comparison with other training tools include:

The ease of updating and storage of training materials without their physical wear;

The ability to combine teaching of oral and written forms of command of language;

The ability to use the same material for solving different problems;

The ability to implement different organized forms of training;

The ability to carry out managed (self-managed) training of students in the absence of the university teacher;

The ability to automate testing of the level of proficiency in various skills and abilities;

The ability to use numerous computer multimedia dictionaries, reference books, encyclopedias, computer courses for the development of the sociocultural component of communicative competence and for the expansion of background knowledge of the student .

Interesting possibilities for DER are often used to create electronic learning aids and other learning

tools. Widespread use of DER contributes to the development of new trends in the development of modern computer technology. The learning process through computer and information technology can build a new learning abilities of the students, push them to find systematic connections and regularities, and ultimately lead to the formation of their professional capacity. Practical implementation of the integrated use of DER in the learning process can also be achieved through the creation and application of multidisciplinary educational electronic editions, which are already new tools that are familiar to the well-known program tools and world-wide advances.

It is also possible to use a set of DERs by students at home, in the school library (for preparing essays, presentations, self-study, preparing homework, etc.), a teacher (for preparing a class session, an examination). For student attestation, you can use both the traditional form (using tests and tests prepared with the help of a set of DER) and an interactive computer form (if there are enough computers in the classroom). The teacher can also alternate the traditional and computer forms (for example, some students solve complex tasks that are manually evaluated on paper, while the others pass a computer test at this time. Then the students change places). A large amount of questions and tasks will allow to partially automate the attestation of students. A set of DERs is not only useful for student testing. The results of students performing creative tasks are the same educational objects, made on the basis of simple in-structure set objects. They can be stored in the «portfolio» of students in the school educational space, sent to the teacher to check on his personal computer. Using DER allows you to make the process of learning a foreign language:

- more personal-oriented: through the creation of individual educational trajectories and individual pace of study: for example, with the help of a teacher or on their own, students can build a plan for their exam preparation using various language and speech simulators;

- truly interactive: students have the opportunity to receive an instant response / reaction to each of their learning activities, which the teacher in the classroom and even less when the student's classes at home are not able to provide;

- less routine and more diverse: the qualitative formation of speech and language skills is impossible without the repeated use of language units in speech, so the student must repeatedly repeat their actions in the framework of training tasks. The use of the

Eliademy platform makes this development less routine and more diverse;

- communicative: the use of language robots, as well as communication in a foreign language in educational chats and blogs simulates the situation of communication - written and oral;

- based on the use of authentic language materials: students have almost unlimited access to authentic foreign language resources, including audio and video, posted on the Internet. They can use these materials for independent work, distance learning, project preparation, etc.;

- less teacher-oriented and more autonomous from the student's point of view: students participate in online language communities and perform network tasks in groups and couples, which contributes to the development of not only speech skills, but also learning collaboration skills and general educational skills.

The method of using software products and media resources by a teacher in individual lessons is determined by the specific pedagogical tasks that he sets and tries to solve within the framework of various types of lessons in the subject. It should be noted that the solution of a set of pedagogical tasks is possible only with the integrated use of various types of software. Different types of lessons suggest various models of using computer technology in the educational process (a demonstration computer, a computer class, a media center (media library) of a general education institution).

Using the computer's capabilities, you can show, explain, train, correct, and evaluate in a lesson. It is obvious that a teacher is able to achieve certain results in pedagogical work and that computer techniques can be used effectively in teaching and that quality education can be achieved. By analyzing the literature, it can be concluded that one of the benefits in DER:

- combined a variety of text audio and video clarity;

- the possibility of using the presentation as a kind of interactive, multimedia board, which allows you to more clearly to semantization new grammar material, as well as to support training support for all kinds of speech activity;

- the possibility of using individual slides as handouts (props, table charts, graphs, diagrams, collages, prints on paper, etc.);

- ability to manage the attention of students through animation effects and hyperlinks;

- the ability to use a variety of forms of organization of cognitive activities (front, group, individual);

- activation of attention of the whole class, maintaining cognitive interest of students, enhancing learning motivation and the effectiveness of perception and memorization of new teaching material;
- monitoring of new knowledge and systematization of the material studied;
- saving training time;

In conclusion, it must be emphasized that the implementation of the educational process of using multimedia programs do not exclude the traditional methods of learning, and in harmony with them at all stages of training: awareness, training, application, control. But the use of DER allows you to not only boost the efficiency of learning, but also to encourage students to further independent study of the English language. Our goal is to educate a generation of modern generation, to teach them to learn, to learn from non-standard situations, to teach them distance learning, and to teach them to learn a lot of material. It is the duty of every teacher to be able to apply new technologies for the purpose of implementing all this. Organization of education on the basis of this technology of teaching - it is important to note that it is important for the pupil to take active actions, taking into account his / her personal capacity, constant development of his / her personality as a person, self-education and personal peculiarities. The main thing is to create a specialist who can adapt to the workplace and continuous technological change in the technical chain. According to the knowledge, qualifications,

reasonableness, today the younger generation looks at the positive changes in the educational system and understands its relevance to the modern requirements. The task of joining the civilized countries is to become one of the 50 most progressive, competitive countries in the world, ultimately in the hands of tomorrow's citizens. Therefore, we can say that the teacher is the main person in the face of breakthroughs and innovations. In this momentous period of time, which requires a highly responsible task, education reform, and pedagogical methods - that are innovative, meaningful and high-quality, the teachers need to combine their experiences with new technologies over the years.

Ultimately, one of the most important tasks facing the society is to create a new school model, which will radically update the entire education system, to meet international standards, to provide young people with quality education, and to their harmonious development and personal development. The modern requirements are the same. That is why teachers should constantly seek out and work with creativity to constantly improve the level of knowledge. Only then will students learn the content of each subject systematically, their interest in the discipline, and the ability to learn independently. While our wise poets say, «If you set great goals, you will achieve greatness», I think we will be able to overcome many difficulties ahead of us, just as we all work together and confidently look at the future.

References

- Address of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. December 14, 2012
- Kunanbayeva S.S. Theory and practice of modern foreign language education. - Almaty, Dom Print "Edelweiss", 2010.-344 p.
- Armstrong D. F., Stokoe W. C., & Wilcox, S. E. (2005).-134p. Gesture and the nature of language. Cambridge: University of Cambridge.
- Dair-Hauck B.A., & Donato R. (2004). Foreign language explanations within the zone of proximal development. The Canadian Modern Language Review 50(3), 532-557.
- Egorova Y.N. Modern teaching technologies. -Moscow, National Education, 2000.- 256 p.
- Khlyzova. N.Y. Pedagogical Culture Teacher Higher School.-Rostovsky State University, Ways of Communication, 1999.-155p.
- Roberta Hopkins. "Forging the Links of Successful Facilities", University of Washington and architectural design consultants, SCUP, Pacific Region Conference, San Diego, California, March 2008.
- Dzhusubalieva D.M. Theoretical foundations of the formation of information culture of students in the conditions of distance learning: dis.D., Almaty, 2007.-274p.
- San Jose. "How Important is IT? – A Study of Perceptions Reality at Three Research Institutions." SCUP Pacific Conference, , California, April 2011.
- Diane Johnson. "Your Accreditation Report: Adding the Planning Link", with, SCUP Mountain Region Conference, Denver, Colorado, March 2010.
- Bermus A.G. The methodology of teaching foreign languages is using the latest information and communication technologies. Teaching manual. -Moscow, Glossa-Press, 2010.- 182 p.
- DavisB.R. Theoretical bases of formation of informational culture of students in the following disciplines: distance education, Almaty, 2015.-274p.
- Bim I. L.The use of the DER in teaching computer science. The "open lesson" pedagogical ideas festival. URL <http://festival.1september.ru/articles/636109>. 2005.-15p.
- Garrigues M. "Challenges of the Data Warehouse Revolution," Association of InstitutionalResearch Annual Forum, Boston, Massachusetts, May 2005.
- Fidelman, C. G. (2000). Extending the language curriculum with enabling technologies: Nonverbal communication and interactive video. In K. A. Murphy-Judy (Ed.), NEXUS: The convergence of language teaching and research using technology, pp. 28-41. Durham, NC: CALICO.

Қыдырбаев Қ.А.

PhD, ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: kaldibay75@gmail.com

БЕКІТІЛГЕН ӘЛІПБИДЕГІ ТҮЗЕТИЛУІ ТИС ОН КЕМШІЛІК

Қазақ Елі әліпбій кирилден латынға көшіру туралы саяси шешім қабылданған соң, алдымен диграф нұсқасы жоба ретінде ұсынылып, бұл нұсқа халық арасында қолдау таппады. Содан кейін кей дыбыстарды апостроф арқылы таңбалауға негізделген екінші жоба ұсынылып, 2017 жылдың 26 қазанды Қазақстан Республикасы Президентінің № 569 жарлығымен апостроф нұсқасы бекітілді. Бұл жобаның авторлары апострофты А. Байтұрсынұлының дәйекшесімен шатастырып, үлкен қателікке ұрынды. Нәтижесінде бұл жобаны да халық қолдамады. Осы жылдың 19 ақпанында № 637 Жарлық бойынша «Қазақ тілі әліпбій кириллицадан латын графикасынан көшіру туралы» ҚР Президентінің 2017 жылғы 26 қазандығы № 569 Жарлығына өзгеріс енгізіліп, акутқа негізделген жаңа әліпбій бекітілді. Бұл әліпбіде тіл мамандарының «бір дыбыс – бір таңба болсын» деген ұсынысы ескеріліп, апострофты акут диакритикасына ауыстырыды. Алайда емле ережелерін түзу барысында бұл нұсқаның да кемшіліктері байқала бастаған болатын. Бұл мақаламызыда бекітілген соңғы нұсқаның ең үлкен он кемшілігі көрсетіліп, оларға салыстырмалы талдау жасалады.

Түйін сөздер: фонетика, латын графикасы, араб графикасы, төте жазу, қазақ тілі.

Kydyrbayev K.A.

PhD, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kaldibay75@gmail.com

Ten Weakness of the Latest Approved Version of the Latin Alphabet

After Kazakhstan's political decision to translate its alphabet from Cyrillic to Latin, the digraph version was presented as a project, which was not supported by the public. Then the second project was proposed, based on the presentation of some sounds by an apostrophe, and on October 26, 2017, this version of the alphabet was approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 569. The authors of this project confused the apostrophes with A. Baitursynov's "dayekshe" and made a big mistake. As a result, this project was also not supported by scientists and the people. On February 19 of this year, Decree No. 637 amended the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 569 of October 26, 2017 "On the translation of the alphabet of the Kazakh language from the Cyrillic alphabet into the Latin alphabet", and approved the new alphabet based on an acute one. In this alphabet, the proposal of linguists "to designate one sound with one sign" was taken into account, the apostrophe was replaced with acute diacritics. However, in the process of creating spelling rules of this version there were some drawbacks. This article identifies 10 major weaknesses of the latest approved version and provides a comparative analysis.

Key words: phonetics, latin graphics, arabic graphics, tote zhazu, kazakh language.

Қыдырбаев К.А.

PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kaldibay75@gmail.com

Десять недостатков утвержденной версии латинского алфавита

После политического решения Казахстана перевести свой алфавит с кириллицы на латынь был представлен в виде проекта вариант диграф, который не был поддержан общественностью. Затем был предложен второй проект, основанный на обозначении некоторых звуков апострофом, и 26 октября 2017 года Указом Президента Республики Казахстан № 569 был утвержден

этот вариант алфавита. Авторы этого проекта перепутали апостроф с «дайекше» А. Байтурсынова и допустили большую ошибку. В результате и этот проект также не поддержали ученые и народ. 19 февраля этого года Указом № 637 внесены изменения в Указ Президента Республики Казахстан № 569 от 26 октября 2017 года «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латиницу», и утвержден новый алфавит, основанный на акут. В этом алфавите было принято во внимание предложение лингвистов «обозначить один звук одним знаком», апостроф заменили диакритикой акут. Однако в процессе создания правил правописания в этом варианте были найдены некоторые недостатки. В этой статье указываются 10 главных недостатков последней утвержденной версии и дается сравнительный анализ.

Ключевые слова: фонетика, латинская графика, арабская графика, тюре жазу, казахский язык.

Kіріспе

Латынға көшудегі ұлы мұрат қазіргі заманғы технологиялық ортаны, коммуникацияны, сондай-ақ, XXI ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктерін алға тарта отырып, түркі дүниесімен рухани жақындасу және орыс тілінен құштеп енгізілген басы артық әріптер мен кирилдегі тіл бұзар емле ережелерден құтылу болатын. Осындай мақсатты көздең А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдарының жиырма жылдан аса тер төккен зерттеу жұмыстарының нәтиже-

лері елеусіз қалып, 2018 жылдың 19 ақпанында ҚР Президентінің № 637 жарлығымен (апостроф нұсқасына айтылған сын-пікірлерден кейін екі-үш айда дайын болған) акут нұсқасы бекітіліп кете барды (1-кесте). Жаңа әліпбиді бекіткен Елбасы: «Бұл – жаңа әліпби. Жаңаның аты – жаңа, ол іс жүзінде тексерілмеген. Сондықтан жаңа әліпбиді сөз құрамында, мәтін құрамында, жазуда, айтуда егжей-тегжейлі зерттеп, қолданыста қалай болатынын білу керек, кем-кетіктерін толықтырып, жетілдіру керек» (Басты талап арнасында, 2018: 6), – деген болатын.

1-кесте – 2018 жылы 19 ақпанда № 637 Жарлықпен өзгерген латын графикасына негізделген қазақ әліпбі

№	латыннегізді әліпбі	әріп атауы	кирилнегізді әліпбі	әріп атауы
1	Aa	[a]	Аа	[а]
2	Áá	[á]	Әә	[ә]
3	Bb	[by]	Бб	[бы]
4	Dd	[dy]	Дд	[ды]
5	Ee	[e]	Ее	[е]
6	Ff	[fy]	Фф	[фы]
7	Gg	[gi]	Гг	[ги]
8	Óó	[gy]	Ғғ	[ғы]
9	Hh	[hy]	Х, һ	[хы]
10	Ii	[i]	Іі	[і]
11	Íí	[iі]	и, й	[іи]
12	Jj	[jy]	Жж	[жы]
13	Kk	[ki]	Ққ	[қи]
14	Ll	[yl]	Лл	[ыл]
15	Mm	[my]	Мм	[мы]
16	Nn	[ny]	Ңң	[ны]
17	Ńń	[yń]	Ңң	[ың]
18	Oo	[o]	Оо	[о]
19	Óó	[ö]	Өө	[ө]
20	Pp	[py]	Пп	[пы]
21	Qq	[qy]	Ққ	[қы]
22	Rr	[yr]	Рр	[ыр]
23	Ss	[sy]	Сс	[сы]
24	Tt	[ty]	Тт	[ты]

25	Uu	[u]	Үү	[ү]
26	Úú	[ú]	ҮҮ	[үү]
27	Vv	[vy]	Вв	[вы]
28	Yy	[y]	Ыы	[ы]
29	Ýý	[uý]	Үү	[үү]
30	Zz	[zy]	Зз	[зы]
31	Shsh	[shy]	Шш	[шы]
32	Chch	[chy]	Чч	[чи]

Әліпбидегі кем-кетіктер емле ережелерін жасау барысында байқалатыны белгілі. Ондай кем-кетіктер дер кезінде ескеріліп, әліпбиге өзгерістер мен толықтырулар енгізілмесе, емле ережелерде де кемшіліктерге жол берілмек. Қазіргі жағдайда А. Байтұрсынұлының «әріпке бола тілді бұзбайды, тілге бола әріпті бұзып өзгертеңді» (Байтұрсынұлы А., 2013: 263) деген сөзін есімізден шығарып, емле ережелерді шикі әліпбиге күштеп бейімдеп жатқан жайымыз бар.

Негізгі болім

Бекітілген әліпбидегі түзетілуі тиіс негізгі он кемшілікті атап, оларға талдау жасап көрейік:

1. [У] дыбысының таңбасы латындағы /Ү/ таңбасына акут диакритикасын қою арқылы /Ý/ деп алынуы;

[У] дыбысына /Ý/ таңбасын беру латын графикасын қолданатын түркі (түрік, әзіrbайжан, түркімен, өзбек) тілдері тұрмак, әлем тәжірибелінде жоқ. [У] дыбысына осы таңбаны қабылдау арқылы қазақ жазуы түркі елдерінің жазуынан, кала берді латын графикасын қолданатын бүкіл әлем жазуынан алғыстамақ. Қазақ тілін үйренемін деген шетелдіктер былай тұрсын, бастауыш сынныптарда сауат ашуға (әліппеге) қоса ағылшын тілін қатар үйренетін қаракөздеріміздің өздерін шатастырмақ. Жалпы /Ү/ таңбасы латыннегіздей түркі тілдерінің барлығында дауыссыз [й] дыбысына тән таңба. Түркімен тілінде акутты /Ý/ әрпі де қысқа [й] дыбысының таңбасын білдіреді («Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы»: ұжымдық монография, 2016: 12-13). Сонда түркімендер *Aqtaý* қаласын *Aқтай* деп оқымақ; [У] дыбысына /Ý/ таңбасын берудегі ең басты себеп, әліпби авторларының санасында қалыптасып қалған орыс әліпбінің әсері болса керек.

2. /Ии, Йй/ және /І/ әріптерінің бас әріптері бірдей болуы;

Бекітілген әліпбидегі /Ии, Йй/ және /І/ әріптерінің бас әріптеріне /І/ таңбасы бе-

рілген. Бұлай ету емле ережелерін жасауда қынышылық тудырып отыр. Салдарынан *Ismet*, *Ismet* секілді екі нұсқада жазылып жүрген кісі атаулары *Ismet*, *Ismet* болып бірдей таңбаланбақ. *Иле* етістігі мен *Иле* өзені атаулары және *Илейін*, *Илейін* сөздері сөйлем басында *Пе*, *Пе* және *Плеин*, *Плеин* болып бірдей жазылмақ. *Кейиді*, *кейіді*, *бит*, *бит*, *білігі*, *білігі* деген сөздер бас әріптермен *KEIDI*, *KEIDI*, *BIT*, *BIT*, *BILIGI*, *BILIGI* деп таңбаланбақ. «БІЛІГІ – БИТТЕЙ, ТІРЛІГІ – КИТТЕЙ» деген мақалды жазып көрініз. Ал «ЖУРГІСІ КЕЛМЕГЕН СИЫРДЫҢ СИГІСІ КЕЛЕДІ» деген мақалды үлкен әріптермен жазу тіптен үт. Шынғыстау өнірінен шыққан Шәкір Әбенов есімді от ауызды ақыннан қартайған шағында қызыл әскер қатарында болған шағы туралы бір журналист сұраганда, қызылдар туралы «РАЗ, ДВА ДЕГІЗДІ» (<https://tuz.kz/article/40137153169128.html>) деп басталатын әйгілі бір шумақ өлеңі бар. Сол шумакты үлкен әріптермен жазу тіпті сорақы көрініу мүмкін.

Сонымен қатар *и* (зат ес. мал терісін илеуге, өндеуге арналған малма; *etistik*. ағаш, темір сияқты заттарды майыстыру, доға түрінде бұгу), *ii* (зат ес. үшінші жақтағы тәуелдік жалғауы арқылы келген *и* сөзі. Мысалы, *ii* қанбаган қайыс, *ii* қанбаган *ic*; *etistik*. малдың сауар, емізу алдындағы сүтінің емшек үрпіне жиналып келуі), *жиси-жиси*, *иіл*, *иін*, *иіс*, *бii*, *жисилігі*, *iiskeiіn*, *шірім*, *шілісі*, *кейін*, *шірілімі*, *кiімі*, *сүйінши*, *әліпбii* сөздері кіші әріптермен *i*, *ii*, *jii-ji*, *iil*, *tin*, *iis*, *bii*, *juiligi*, *iskein*, *tirim*, *ilisi*, *kein*, *tirilimi*, *kiimi*, *suiinshi*, *alipbi* т.б. үлкен әріптермен *I*, *II*, *JII-JII*, *III*, *IIIN*, *BII*, *JILIGI*, *IISKEIIN*, *IRIM*, *IIIISI*, *KEIN*, *IRILIMI*, *KIIMI*, *SUINNSHI*, *ALIPBII* деп жазылмақ. Көзшалымға қолайсыз қатар-қатар таяқтар.

3. Дауыссыз [й] дыбысы мен [ый], [ий] дыбыс тіркестеріне (дауысты [и] дыбысына) бір ғана /І/ таңбасын және дауыссыз [ү] дыбысы мен [үү], [үү] дыбыс тіркестеріне (дауысты [ү] дыбысына) бір ғана /Ý/ таңбасын беру;

Араб графикасына негізделген А. Байтұрсынұлының төте жазуында қаралатындықтан кейін келсе дауысты болады, дауыстыдан кейін келсе дауыссыз болады» деп дауыссыз [й] дыбысы мен [ый], [ий] дыбыс тіркестеріне (яғни дауысты [и] дыбысына) бір ғана /ى/ таңбасы және дауыссыз [ў] дыбысы мен [үү], [үў] дыбыс тіркестеріне (яғни дауысты [у] дыбысына) бір ғана /ۇ/ таңбасы берілген болатын. Бұл ереже араб графикасына ғана тән ереже. Мысалы, араб тіліндегі /ى/ әрпі дауыссыз [й] дыбысы мен [ий] дыбыс тіркестерінің, /و/ әрпі дауыссыз [ў] дыбысы мен [үү] дыбыс тіркестерінің қызметін атқарады (Кәмал Бишр, 1998: 78-79). Араб тілінде /ى/ әрпі дауысты дыбыстардан кейін, яғни фатха, дамма харакаттарынан кейін келсе дауыссыз [й] (мысалы: تُؤْبِتْ [бәйт], [байуэт]), кәсра харакатынан кейін келсе, осы кәсра харакатының дыбысымен бірге [ий] дыбыс тіркесін береді (мысалы: دَيْكَ [дайк]). Сол сияқты /و/ әрпі дауысты дыбыстардан кейін, яғни фатха, кәсра харакаттарынан кейін келсе дауыссыз [ў] (мысалы: مُدَّعْ [дәйм], ءاول [лийә']), дамма харакатынан кейін келсе, осы дамма харакатының дыбысымен бірге [үү] дыбыс тіркесін береді (мысалы: قُوْسْ [суўк]). (Көптеген классикалық араб мәтіндерінде кәсрардан кейінгі /ى/ әрпі мен даммадан кейінгі /و/ әрпінің үстінен сукун белгісі қойылады). Дауыссыз дыбыстан кейінгі кәсра харакаты мен /ى/ әрпі дыбыстарының жасалу орны бір болғандықтан [ий] дыбыс тіркестері араб тілінде [й] болып созылыңқы дыбысталады. Мұндағы созылыңқы дыбысталып тұрған кәсра харакатының дыбысы емес /ى/ әрпінің дыбысы. Сондай-ақ дауыссыз дыбыстан кейінгі дамма харакаты мен /و/ әрпі дыбыстарының жасалу орны бір болғандықтан [үү] дыбыс тіркестері араб тілінде [ў] болып созылыңқы дыбысталады. Мұндағы созылыңқы дыбысталып тұрған дамма харакатының дыбысы емес /و/ әрпінің дыбысы. Осы қасиеттеріне қарай араб фонетистері кәсрардан кейін келген дауыссыз/-ى/ дыбысын созылыңқы [й] және даммадан кейін келген дауыссыз/-ۆ/ дыбысын созылыңқы [ў] деген. **Демек, А.Байтұрсынұлының «дауыссыздан кейін келсе дауысты [и] болады** (яғни [ый], [ий] дыбыс тіркестерін береді), **дауыстыдан кейін келсе дауыссыз [й] болады** және «**дауыссыздан кейін келсе дауысты [у] болады** (яғни [үү], [үў] дыбыс тіркестерін береді), **дауыстыдан кейін келсе дауыссыз [ў] болады**» деген ережесі араб тіліндегі /ى/, /و/ әрпітерінің осы ерекшелігінен алғынған деуге толық негіз бар. Араб әліпбииңдегі /ى/, /و/ әрпітерінің осы ережесін А. Байтұр-

сынұлы төте жазуында өте тиімді пайдаланған. Бұл ережені, тіпті, араб графикасын қолданған бүкіл түркі халықтары өз жазуларында жүздеген жыл бойы пайдаланып келді.

Алайда араб графикасына ғана тән осы ережені латыннегізді қазақ әліпбииңе қолданып, дауыссыз [й] дыбысы мен [ый], [ий] дыбыс тіркестеріне (яғни дауысты [и] дыбысына) бір ғана /I/ таңбасын және дауыссыз [ў] дыбысы мен [үү], [үў] дыбыс тіркестеріне (яғни дауысты [у] дыбысына) бір ғана /Ý/ таңбасын беру қысынсыз.

Бекітілген әліпбидегі араб әліпбииңдегідей дауыссыз [й] дыбысы мен [ый], [ий] дыбыс тіркестеріне (яғни дауысты [и] дыбысына) бір ғана /I/ таңбасы және дауыссыз [ў] дыбысы мен [үү], [үў] дыбыс тіркестеріне (яғни дауысты [у] дыбысына) бір ғана /Ý/ таңбасы берілген. Соның салдарынан жаңа емле ережелердің 7-параграфында «*ي*, *ي* (яғни *ي*, *ي*) әрпі тіркестеріне аяқталған етістікке көсемшениң -ي жүрнагы жалғанғанда, екі *ي* әрпі қатар жазылады: *baudy, keudi, moudy*» (Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері жобасы) деген араб графикасына тән емле ереже жасалып отыр. Жалпы /ى/ әрпінің қатар жазылуы араб графикасында қалыпты жағдай, ерсі көрінбейді. Мысал үшін арабтың *فُيُيْسْتْ* [тәккийф], (яғни [тәккийф]), *رُيُيْسْتْ* [тәсийр], (яғни [тәсийр]) сөздерін көлтіруге болады. *Байды, کئیدی, мойиды* сөздері төте жазуда да жоғарыдағы араб сөздеріндегідей екі /ى/ әрпінің қатар келуі арқылы /ىدىيىمك/, /ىدىيىاب/ түрінде жазылады, жазылып та жүр. Ескере кететін тағы бір жайт қазақ қыздарына қойылып жүрген *Aida, Saida* (*Aida, Saida*) деген есімдер мен *Айда, сайда* (*Aida, saida*) сөздерінің оқылулары қалай ажыратылмақ?! Құрандағы сүре атауы «Мәїда» қалай оқылмақ?!

Араб графикасына ғана тән осы ереже латын графикасына да жарап болса, латын әліпбииңе көшкен түркі елдерінің барлығы дауыссыз [й] дыбысы мен дауысты [и] дыбысына жеке-жеке таңба бермес еді гой. Мысалы дауысты [и] дыбысына бүкіл түркі (турік, әзіrbайжан, түркімен, өзбек, қарақалпак) тілдерінде /I/ таңбасы, дауыссыз [й] дыбысына /Үү/ таңбасы берілген. Сол сияқты дауысты [у] дыбысы мен дауыссыз [ў] дыбысына да жеке-жеке таңбалар берілген. Сонымен қатар көптеген европа тілдерінде, тіпті ағылшын тілінде де /I/, /Ý/ және /Uw/, /Ww/ таңбалары бар.

ХХ ғасырдың бірінші жартысында қазақтың төте жазу, кирил, латын әліпбилиерін құрастырған қазақ зиялыштарының санасында жүздеген жыл бойы қолданыста болған араб графикасы сіңіп

орныққаның қаперімізде ұстаганымыз жөн. Араб графикасына ғана тән кейбір ережелерді жаңа латын әліпбімізге қолдану салдарынан қашшама рет қателікке ұрындық. Мысалы, алдыңғы бекітілген әліпби нұсқасында төте жазуға тән дәйекте орнына латындағы апострофты қоямыз деп бір қателестік. Енді сол апострофты екі-үш айдын ішінде еш қысыны жоқ акутқа ауыстырыдық. Қала берді жаңа емлемізге арабнегізді төте жазудағы /ى/, /و/ әрптеріне тән ережелердің тықпалап отырмыз. /و/ әрпіне тән осы ереже кирилнегізді әліпбіміздегі /у/ әрпінде әлі күнгे де-йін салтанат құруы салдарынан қазақ сөздерінің туғыр, буын, морфем айтылымы бұзылып келді.

4. [ш], [ч] дыбыстарын /sh/, /ch/ диграфтарымен беру;

Осы арқылы латыннегізді қазақ әліпбій-
нің басты өзегі – «бір дыбыс – бір таңба» деген
ұстанымнан шығып отырымзы;

Қазақ тілінде [с] және [х] дыбыстары жекелеген сөздерде, кісі есімдерінде қатар келеді. Мысалы, *алғысхат*, *дәрісхана*, *песхана*, *факсхат*, *асхана*, т.б. сөздер мен *Асхат*, *Асан*, *Исхак*, *Досхан*, т.б. есімдер *algyshat*, *dárishana*, *peshana*, *fakshat*, *ashana*, *Ashat*, *Ashan*, *Ishaq*, *Doshan* бол жазылып, *алғышат*, *дәрішана*, *пешана*, *факшат*, *ашана*, *Aшат*, *Aшан*, *Ишак*, *Дошан* болып оқылуы мүмкін. Төлкүжаттар мен жеке куәліктерде орысша жазылып кеткен *Исхак* есімі *Ishak* деп жазылып *ишиак* деп оқылмақ па?! Шеттілдік *пасха* (діни мереке), *pasha* (титул) сөздері *pasha*, *pasha* болып бірдей жазылмақ. Қайсысы *pasha*, қайсысы *пасха* екенін ажыратып көріңіз. Сонымен қатар екі түрлі ұғымды білдіретін шеттілдік *схема*, *шема* сөздері *shema*, *shema* деп, *шай* сөзі мен шетелдік кісі есімі *Схай* да *shai*, *Shai* деп бірдей жазылмақ. Ал *Aшар*, *Ishan*, *Isna ashari* сөздерін қалай оқыр едіңіз? *Асхар*, *Исхан*, *Исна асхари* ма, әлде *Aшар*, *Ишан*, *Исна ашари* ма?

Тілімізде [ш] және [х] дыбыстары қатар келетін жайлар бар. Мысалы, құсхана (мал соятын жер), *mashhar* (діни), т.б. сөздері мен *Tyshhan* есімі *qushhana*, *mashhar*, *Tyshhan* деп екі *h* әрпі қатар келмек.

Екі [ш] дыбысы қатар келетін *aısy*, *tұısy*, *ke-*
ще сөздері *ashshy*, *tushshy*, *keshshe* деп жазылмақ.

Қазақ тілінде /Шш/ әрпі қолданылатын сөздер ете көп. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде /Шш/ әрпімен басталатын сөздер (сөз ортасы мен сөз соңындағыларын қоспағанда) 442 бетті қамтиды (Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15-том, 2013: 180-622). Осыншама /Шш/ әрпі диграф арқылы екі еселенгенде жазу көлемі қаншалықты қөбейетінін есептей беріңіз. Мысалы, үш әріппен жазы-

лып жүрген *shaš*, *sheš* сөздері *shash*, *shesh* болып бес әріппен, алты әріппен жазылып жүрген *sheşyui* сөзі *sheshýshi* болып тоғыз әріппен жазылмақ;

Қандай тілді алып қарасақ та диграфтар әліпбі құрамындағы әріптегі қосақтау арқылы жасалады. Диграф үшін сырттан жана таңба коспайды. Мысал ретінде ағылшын тіліндегі /ch/, /ph/, /sh/, /th/, испан тіліндегі /ch/, /gu/, /qu/, /tr/ диграфтарын келтіруге болады. Диграф құрамындағы әріптегі әліпбі құрамдарында бар. Ал бекітілген әліп-бидегі [ч] дыбысының таңбасына берілген /ch/ диграфындағы /с/ таңбасы әліпбі құрамында жок. Жалпы [ч] дыбысы [ц], [щ] дыбыстары секілді қазак тілінің төл дыбысы емес. Орыс тілінен енген чеснок, бочка, т.б. сөздер шабадан, башке болып тілімізге бейімделіп кеткен. Соңдықтан бұл дыбыстың таңбасын да әліпбі құрамына қоспағанымыз жөн. Құрамында [ч] дыбысы бар терминдерді де осы үлгіде игеруге болар.

5. [ы] және [у] дыбыстары тірек таңбаларының бір болуы;

Бекітілген ресми әліпбиде [ы] дыбысына /Үү/ таңбасын, [у] дыбысына /Үү/ таңбасының үстіне акут қою арқылы /Үү/ әрпін берген. Яғни тірек таңбалары бірдей. Қазақ сөзінің қатарында [уы] және [үү] дыбыс тіркестері келетін сөз саны өте көп. Нәтижесінде уы, руы, сұры, сууы, жууы, қууы, тууы, жсау, жсаууы, сауу, саууы, құыр, құыру, құыруы, ауыр, ауыру, ауыруы, ыдышрауы, уылдырығы, т.б. сөздер ýу, гүү, сүү, сүүү, жүүү, әүүү, яүүү, яйүү, сауүү, сауүүү, құүр, құүрүү, құүрүүү, ауүр, ауүрүү, ауүрүүү, үдүрауүү, үүлдүрауүү болып көшшалымға оғаш жазылмақ. Кезінде Ж.Аймауытұлы: «сүү, бұу, құу, тұу сықылды у үзын естілетін орындарда жалғыз-ақ у жазылсын деймін. Қайтсе де жұуғу керек, ай тұуғуға таянды, сағым құуғу жарамайды дегендегі қаздай тізілген көп ұуғу-ларды қолайлы деп айтуда болмайды. Жазу оңайласын десек, у-ларды қысқарту керек» (Аймауытұлы Ж., 1924), – деген болатын. Араб графикасына негізделген төте жазуда [ү], [у] дыбыстарының тіректаңбасы бір екені, яғни [ү] дыбысының таңбасы /ۋ/, [у] дыбысының таңбасы /ۋ/ екені белгілі. (Төте жазуда қазақ тіліндегі еріндік [у] ([ү]), [ү], [ү], [о], [ө] дыбыстарына араб графикасындағы /ۋ/ таңбасынан өзге тірек таңба табу мүмкін емес (кисынсыз) болатын). Ж.Аймауытов мысалға келтіріп отырған сұу, бұу, құу, тұу сөздері төте жазуда /ۋو/، /ۋۇو/، /ۋۇوو/ ал жұуғу, тұуғу, құуғу сөздері /ۋوو/، /ۋۇووو/ болып жазылмақ болатын. Қаздай тізілген көп /ۋوو-/ ларды ұнатпай, у үзын естілетін орындарда, яғни [үү], [үү] дыбыс тіркестері келетін жерлер-

де (араб тіліндегідей) бір ғана /ʃ/ әрпін жазуды ұсынған. Ж.Аймауытұлы қазақ сөзінің тасымал, буын, морфем айтылымын сактауға көмектесетін қажетті, қисынды у-ларды (яғни [ʃ], [χ] дыбыстарының таңбаларын) көзшалымға оғаш көрінетіндіктен, амалсыздан («қаздай тізілген көп /ʃ/ -лар» деп) барынша қыскартуды ұсынған. Ал біз, әліпбидегі [ы] және [у] дыбыстарына бірдей тірек таңба беру арқылы ýú, rýú, sýú, sýýú, jýýú, qýýú, týýú, jaýýú, saýýú, qýúg, qýýg, qýýýú, aýúg, aýýrg, aýýrgýú, ydyrayú, т.б. сөздерде (орнына басқа таңба қою мүмкіндігі бола тұра) қисынсыз игректерді қаздай тізіп отырмыз.

6. [ы], [i] дыбыстарының тірек таңбалары үқсас болмау;

Кеменгер А. Байтұрсынұлы төте жазуда езулік, ашық, тіл арты [a] және езулік, ашық, тіл ортасы [ә] дыбыстарына //, /ʃ/ таңбаларын, еріндік, құранды, тіл арты [о] және еріндік, құранды, тіл арты [ө] дыбыстарына /w/, /ʃ/ таңбаларын, еріндік, қысан, тіл арты [ү] және еріндік, қысан, тіл ортасы [ү] дыбыстарына /ʃ/, /ʃ/ таңбаларын, езулік, қысан, тіл арты [ы] және езулік, қысан, тіл ортасы [i] дыбыстарына /ɥ/, /ɥ/ таңбаларын берген. Байқап отырғанымыздай А. Байтұрсынұлы жіңішке дауыстылардың таңбаларын жуан сынарларының таңбаларына (//, /w/, /ʃ/, /ɥ/) дәйекше қою арқылы (//, /ʃ/, /ʃ/, /ɥ/) деп тірек таңбаларын бірдей етіп жасаған. А. Байтұрсынұлының осы теориясы кирил әліпбіндегі барынша қолданылды. Оны /o/, /ө/ және /ү/, /ү/ әріптерінен байқауға болады. Кирил әліпбіндегі дәйекшенің қызметін атқаратын диакритикалық таңба болмағандықтан о әрпін ортасынан бөліп ө жасады, ү әрпінің құйрығын сзызып ү жасады, осы жолмен кирил әліпбінің бар мүмкіндігі сарқа пайдаланылды. А.Байтұрсынұлы салған сара жол латын графикасына көшкен өзге де түркі тілдерінің әліпбіндегі қолданылды деуге болады. Мысал ретінде түркі және әзербайжан тілдеріндегі /Uu, Üü/, /Oo, Öö/, /Ii, Íi/ әріптерін, түркімен тіліндегі /Aa, Ää/, /Oo, Öö/ әріптерін айтуга болады.

А. Байтұрсынұлының осы логикасы бекітілген жаңа әліпбидегі /Aa, Ää/, /Oo, Öö/, /Uu, Üü/ әріптерінде көрініс тапқанымен [ы], [i] дыбыстарының таңбаларына келгенде латын графикасынан екеуін ортақ тірек таңба табылмай қалған.

7. [ы], [i] дыбыстары таңбаларының әліпбидегі кестесінде бір-бірінен алшақ орналасу;

Әліпбидегі өнен бойы дауысты дыбыстардың жуан, жіңішке сынарлары іргелес тұрады да, [ы], [i] дыбыстарына келгенде бұл реттілік бұзылып кеткен.

8. Әліпби құрамына /в/, /ч/ әріптерінің ену;

Бекітілген әліпбидегі /в/, /ч/ әріптері /ш/, /ш/ әріптері секілді кірме дыбыстардың таңбалары. Орыс тілі арқылы енген Европа, велосипед, вагон, самовар, т.б. сөздер Еуропа, белсепед, бәгән, самаурын т.б. болып фонетикалық өзгеріске туспіп, тілімізге бейімделіп кеткені белгілі. Ч, ү әріптерін әліпби құрамынан алып тастасақ, төлкүжаттарымызды латын графикасы бойынша қайта рәсімдеу жұмыстары кезінде аты-жөндеріміздегі бөтен -ов, -ич, -овна секілді журнактардан біржола құтылар едік.

9. [х], [h] дыбыстарына бір ғана /Нh/ таңбасын беру;

Кезінде А. Байтұрсынұлы кейбір (ah, yh, түh, түүh секілді) одағай сөздерде ғана кездеседі деп, алғашқы құрастырган әліпбінен [h] дыбысының таңбасын енгізбеген болатын. Алайда кейіннен «Бұл әріпті қазақ әліпбінен шығарғанда мұнымен жазылатын сөздер аз деп шығарылып едік. Аз болғанмен тілде бар дыбыс болған соң, жоқтығы сезілетіні көрінеді» (Байтұрсынұлы А., 2013: 92), – деп, төте жазуға қайта қосқаны белгілі. Оның үстінен қазіргі таңда дін саласында және араб тілінде қазақ тіліне аударылмай транслитерациялау арқылы жазылатын, яғни [h] дыбысының орнына [х] дыбысын жазуға келмейтін көптеген діни терминдер мен кісі, жер-су атаулары бар. Осыларды ескере келе әзербайжан, өзбек, қарақалпақ тілдеріндегі [х], [h] дыбыстарына жеке-жеке таңба берген жөн.

10. Әліпбидің акут диакритикасына негізделуі;

Акут диакритикасы бекітілген әліпбидің ең үлкен кемшілігі. Латыннегізді әліпби қолданылатын әлем тілдерінде акут диакритикасы белгілі бір мақсатта қолданылады. Мысалы, өзге және словак тілдерінде созылыңқы дауысты á, é, í, ó, ú дыбыстарының таңбасын беруде қолданылса, словак тілінде сонымен қатар буын жасайтын созылыңқы дауыссыз ā және ī дыбыстарының таңбасына қолданылады. Поляк тілінде дауыссыз ē, ś, ź, ñ дыбыстарында қолданылып, оларды жіңішкерту қызметін аткараса, қыска дауысты о дыбысын созылыңқы ó дыбысына айналдырады. Испан тілінде á, é, í, ó әріптерінде қолданылып, екпін және омоним сөздерді бір-бірінен ажырату қызметін атқарады. Исланд тілінде дауысты á, é, í, ó, ú әріптерінде дауысты á, é, í, ó, ú дыбыстарының таңбаларына қолданылып, бұл дыбыстарда екпіннің қатты екенін, ирланд және венгр тілдерінде дауысты á, é, í, ó, ú дыбыстарының таңбаларына қолданылып, бұл дыбыстардың созылыңқылығын білдіреді. Байқаганымыздай латын әліпбіндегі қолданатын тілдерде акут диакри-

тикасының белгілі дәрежеде мән-мағынасы бар. Дауысты дыбыстардың таңбасында не созылың-қылық, не қатты екпін, ал дауыссыз дыбыстардың таңбасында жіңішкерту не буын құрау үшін оларды созу қызметін атқарды (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Акут>). Қыскаша айтқана акут диакритикасы әр тілде бірынғай мақсатта қолданылады.

Бекітілген әліпбиде акут жүйесіз әрі ки-сынызы қолданылған. Мысалы, жуан дауысты [a] /a/, [o] /o/, [ψ] /u/ дыбыстарының жіңішке сыңарлары [ə], [e], [γ] дыбыстарын жіңішке мақсатында /á/, /ó/, /ú/ деп қолданылған дейін десек, жуан дауысты [ы] дыбысының жіңішке сыңары [i]-нің таңбасына акут диакритикасы қолданылмаған және таңбалары да әртүрлі. Сонымен қатар [f], [ң], [ү] дыбыстарының /ǵ/, /ń/, /ý/ таңбаларынан да әлемдік тәжірибедегідей акут диакритикасының дауыссыз дыбыстарды бірынғай жіңішкерту не жуандату қызметі байқалмайды. Мысалы /ǵ/ таңбасымен берілген [f] дыбысы қазақ тілінде тек қана жуан дыбысталса (мысалы, *aға*, *жасаға*), ń таңбасымен берілген [ң] дыбысы бірде жуан (мысалы, *aң*, *тың*), бірде жіңішке (мысалы, *өң*, *iңір*), ý таңбасымен берілген [ү] дыбысы да бірде жуан (мысалы, *тауық*), бірде жіңішке (мысалы, *тәүлік*) дыбысталатыны белгілі.

2018 жылғы 14 қараша күні республика бойынша латын графикасы негізіндегі «ЖАЛПЫХАЛЫҚТЫҚ ДИКТАНТ» өткен болатын. Жазылған диктант мәтінін әріптердің үстіндегі бірынғай нұктелерге (кейбір студенттер акут орнына кішігірім таяқшалар қойып шыққан) қарап, жай мәтіннен гөрі фонетикалық талдау жасалған мәтінге көбірек ұқсатуға болады.

Корытынды

Мақаланы қорыта келе айтарымыз, бекітілген әліпбиден жаңа технологияны менгеру, түркі дүниесімен рухани жақындасу және кирилдегі тіл бұзар емле-ережелерден құтылу мақсаттарының бірі де байқалмайды. Керісінше түркі әлемінің алтын бесігі саналатын Қазақ Елін бүкіл түркі дүниесінен, тіпті латын әліпбииң қолданатын жарты әлемнен алыстататын сыңайлы. Жыбырлаған ноқаттар, қаздай тізілген игректер, қатар-қатар таяқтар қазақ халқын қайда апармак?! Қара домалақтарымыз өзімізбен бірге қайта-қайта әліпби жаттап өтпесін десек, емле ережелер жасаудан бұрын жоғарыда аталған кемшіліктерді қайта қарап, «түзетуді қажет етпейтін кемел әліпби» түзгегініміз жөн.

Әдебиеттер

- Аймауытұлы Ж. Емлені өзгертуге жоба // Еңбекші қазақ, 1924 ж. 7 қанчар
 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы. (Тете жазудағы тұнғыш әліпбелер және ұлттық баспасөзде жарияланған көсемсөздер). – Алматы: «Ел-шешіре», 2013. Т. IV. – 384 б.
 Басты талап арнасында. «Prezident & HALYQ» Республикалық қоғамдық-саяси газет, №9(651) 2018 жыл
 Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері жобасы // <http://tilalemi.kz/article/1781/>
 «Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы»: ұжымдық монография. Жалпы ред. баскарған А. Фазылжанова. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. – 560 б.
 Көмал Бишр. Дирасат фи ылым әл-Луга. – әл-Қаһира: Дәр әл-Гаріб ли-т-Тибага уә-н-Нәшр уә-т-Таузіғ, 1998. – 335 с.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том / Құраст. А. Жаңабекова, Т. Жанұзақ, Б. Әбілқасымов және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. – 816 б.
<https://ru.wikipedia.org/wiki/Акут>
<https://tuz.kz/article/40137153169128.html>

References

- Ajmauytuly J. Emleni ozgertuge zhoba // Enbekshi qazaq, 1924 zh. 7 qantar
 Bajtursynuly A. Alty tomdyq shygarmalar zhinaǵy. Alippeler men maqalalar jinaǵy. (Tote jazudaǵy tungysh alippeler zhane ulttyq baspasozde zharijalangan kosemsozder). – Almaty: «El-shezhire», – 2013. T. IV: – 384 b.
 Basty talap arnasynda. «Prezident & HALYQ» Respublikalyq qoǵamdyq-sayasi gazet, №9(651) 2018 zhyly
 Jana alipbi negizindegi qazaq tili emlesinin erezheleri zhobasy // <http://tilalemi.kz/article/1781/>
 «Jana ultyq alipbi negizinde qazaq jazuyn reformalaу: teoriyasy мен praktikasy»: uzhymdyq monografiya. Jalpy red. basqarǵan A.Fazylzhanova. – Almaty: «Qazaq tili» baspasy, 2016. – 560 b.
 Kamal Bishr. Dirasat fi ilm al-Lugā. – al-Qahira: Dar al-Ğarib li-t-Tibaǵa ua-n-Nashr ua-t-Tauziǵ, 1998. – 335 s.
 Qazaq adebi tiliniň sozdigi. On bes tomdyq. 15-tom / Qurast. A.Zhanabekova, T.Zhanuzaq, B.Abilqasymov zhane t.b. – Almaty: «Arys» baspasy, 2013. – 816 b.
<https://ru.wikipedia.org/wiki/Акут>
<https://tuz.kz/article/40137153169128.html>

¹Шадкам З., ²Кокеева Ж.М.

¹филол.ғ.к., доценті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
²Шығыстану факультетінің 2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: elanur_78@mail.ru

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЛҒАУЛЫҚ ШЫЛАУЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада қазақ-түрік тілдеріндегі жалғаулықты шылаулардың сөйлемде атқаратын қызметі мен семантикалық сипаты салыстырмалы түрде қарастырылады. Жалпы жалғаулықтар екі тілде де сөзді тең дәрежеде байланыстырып, сөйлемнің бірыңғай мүшелерін құрауға немесе жай сөйлемдерді салаластыра байланыстырып, салалас құрмалас сөйлем құрауға негіз болады. Сонымен қатар, жалғаулықтар септеуліктер секілді өздері байланыстыратын сөз берен сөздін, сөйлем мен сөйлемнің арасындағы мағыналық, қатынасты білдіреді.

Қазақ және түрік тілдеріндегі шылаулардың сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің немесе салалас құрмалас сөйлемнің сынарларын әртурлі мағыналық, қатынаста байланыстыратын ыңғайластық, қарсылықты, талғаулықты, себеп-салдарлық, шарттық, қатынасты білдіретін түрлері бар. Аталған шылаулардың қатарынан мақалада тереңірек қарастырылып, тоқталатын жалғаулықты шылау (мен, бер, пен, менен, бенен, пенен), да, де, та, те, және, һәм, әрі) болмақ. Сонымен қатар жалғаулықты шылаулардың табигатына, құрылымына тілдік түрғыдан талдау жасалып, шылаулардың колданыстағы мағынасы, сөйлемдегі қызметі жан-жақты түсіндіріледі.

Түйін сөздер: тіл, лексикология, шылау, жалғаулықты шылау, семантикалық, құрылым.

¹Shadkam Z., ²Kokeyeva Zh.M.

¹Candidate of philological sciences, docent, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

²2nd year MA student, al-Farabi Kazakh national university,

Kazakhstan, Almaty, e-mail: elanur_78@mail.ru

Functional-Semantic Characteristics Connecting Prepositions of the Kazakh and Turkish Languages

This article discusses the semantic nature and function of connecting prepositions in the Kazakh and Turkish languages in a comparative aspect. Connecting prepositions not only words in the considered languages, they also connect homogeneous members in a sentence and sentences in compound sentences. Therefore, they (prepositions) are primarily a semantic link between words and sentences.

Thus, prepositions in the Kazakh and Turkish languages are used between homogeneous members and members of the compound sentences (CS) and are presented in several forms. One type of union that is actively functioning in two Turkic languages is a connecting prepositions (in Kazakh - men, -ben, -pen, -menen), -da, -de, -ta, -te, -jane, and in Turkish - ile, -ve, -dahi, -da, -ise, -ki, -bile) detailed the study and analysis of which is devoted to this article.

Key words: language, lexicology, prepositions, connecting prepositions, semantic structure.

¹Шадкам З., ²Кокеева Ж.М.

¹к.филол.н., доцент, факультет востоковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Магистрант 2-го года обучения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: elanur_78@mail.ru

Функционально-семантический характер соединительных союзов в казахском и турецком языках

В настоящей статье рассматривается семантический характер и функция соединительных союзов в казахском и турецком языках в сравнительном аспекте. Союзы связывают не только слова в рассматриваемых языках, а также однородные члены в предложении и предложения в сложносочиненных предложениях. Поэтому они (союзы) представляют собой в первую очередь семантическую связь между словами и предложениями.

Таким образом, союзы в казахском и турецком языках используются между однородными членами и членами ССП и представлены в нескольких видах. Одним из видов союза, активно функционирующим в двух тюркских языках, является соединительный союз (в казахском языке - мен, бен, пен, менен, бенен, пенен), да, де, та, те, және, һәм, и в турецком - ile, ve, dahi, da, ise, ki, bile), детальному изучению и анализа которого посвящена данная статья.

Ключевые слова: язык, лексикология, союзы, соединительные союзы, семантическая структура.

Шылаулар – сөз берен сөздің немесе сөйлем мен сөйлемнің араларын байланыстыру үшін қолданылатын, өздері тіркескен сөздерінің ұғымдарына әрқылы реңктер үстеп, оларға ортақтасып, тұлға жағынан тиянакталған, лексика-грамматикалық мағынасы бар сөздер болып табылады. Сонымен қатар шылау сөздер ішкі мазмұндары жағынан да, сыртқы формалары жағынан да, қызметтері жағынан да өздерінің бастапқы шықкан төркіндөрінен біржола қол үзіп, өз алдына категория болып қалыптасқан әрі жалпы көмекші сөздер тобына негізгі ұйытқы есебінде қызмет ететін сөздер болып табылады. Грамматикалық сипаттарына қарай шылаулар ішінәра үш жікке бөлінеді: олар – жалғаулықтар, септеуліктер және демеуліктер.

Жалғаулық шылаулар – бірыңғай мүшелердің, сөйлем мүшелерінің және құрмалас сөйлем сынарларының арақатынасын білдіретін шылау сөздер. Сөз семантикасы туралы сөз болғанда, ең алдымен, оның лексикалық мағынасы ойымызда болатыны анық. Бірақ бұл лексикалық мағына сөздің бірден бір мағынасы, басқа мағына болмайды деген сөз емес. Себебі лексикалық мағына грамматикалық мағынаға қарағанда жетекші қызмет атқарады да, объективті дүниедегі заттармен, құбылыстармен байланысып жатады. Лексикалық мағына дербес, басқа сөздердің мағынасына байланыспай өмір сүретін болса, грамматикалық мағына лексикалық мағынамен байланыспай өмір сүре алмайды. Сөйлем құрамында ғана анық бой көрсетіп, сөз берен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырады немесе олардың байланысуына себепші

болып дәнекерлік қызмет атқарады. Лексикалық мағына да, грамматикалық мағына да бір-бірімен өте тығыз байланыста болатын, екеуі де объективті дүниемен байланысып жататын құбылыстар. Алайда, лексикалық мағына объективті дүниедегі заттардың адам санасындағы дерексізденген бейнесімен тікелей байланысып жатса, грамматикалық мағына объективті дүниедегі заттар мен құбылыстардың бейнесімен сатылай байланысады, тілдік зандылықтарға негізделе отырып, лексикалық мағыналардың көмегімен ғана байланысады» (Жубанов А.К., 2002. – 164 б.).

Bağlama edatları (Жалғаулық шылаулар). Жәй сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің немесе құрмалас сөйлемге енген жәй сөйлемдердің арасын байланыстыру үшін қолданылатын шылаулардың түрін жалғаулық шылау (*Bağlama edatları*) дейді. А. Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» атты еңбегінде жалғаулықтарға мынадай анықтама береді: «Жалғаулықтар дербес лексикалық мағыналары дерексізденген, бірақ өздеріне тән ерекше семантикалық мағыналары мен абстракт грамматикалық қызметтері бар шылау сөздер. Жалғаулықтар өзара тәң бірыңғай сөздер мен сөзтіркестердің, сөйлемдердің араларындағы әрқылы қатаинастарды білдіреді» (Ысқақов, 1991. – 64 б.).

Жалғаулықтар салалас құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жәй сөйлемдерді де өзара байланыстырады және олардың арақатынастарын білдірудің қызметін атқартады. Мысалы: Ol әлсіреп, көзін біраз жұмып жатты да, қайтадан көзін ашты (Ol bayın halde gözlerini biraz kapattı da tekrar gözlerini açtı).

Демеулік шылау деп өздері тіркесетін сөздерге әрқылы қосымша реңктер жамайтын сөздерді айтамыз. Өз алдына жеке тұрғанда толық лексикалық мағынасы болмаса да, өзге сөздермен тіркесе айтылғанда, өзінің алдындағы сөздің лексикалық және грамматикалық мағынасын аз да болса дәлелдеп, тиянақтап тұратын шылаулардың бір түрі *демеулік шылаулар* (*kuvvetlendirme edatları*) деп аталады.

Демеулік шылаулар – модальдік категориясина енетін, дербес сөздерді айқындайтын, түрлі сөйлем құрылышында алуан түрлі реңк қосатын, қалтарыстағы ойды анықтайтын шылау түрі. Олардың демеулік деп аталуы да осыған байланысты, логикалық ойды демейді. Демеулік шылауларының сөйлем құрылымдарының мағыналық бояуы, өні танылмауы да мүмкін. Демеулік шылауларды Ыскаков «Қазақ тілі» (Ыскаков, 1991. – 106 б.) атты еңбегінде жеті топка бөліп қарастырған болса, С.М. Исаев демеулік шылауларды негізгі сөзге (сөйлемге) үстейтін мағынасына қарай, алты топқа бөліп қарастырған (Исаев, С., 2006. – 139 б.).

1. Сұраулық демеуліктер (*Soru edatları*) -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -ша, -ше;

2. Қүшеткіш демеуліктер (*Kuvvetlendirme edatları*) -ақ, -ая, -өй, -әсіресе, -да, -де, -та, -те.

Қүшеткіш демеуліктер төменгідей іштей бөлінеді:

Шектік демеуліктер: -ғана, -қана, -тек, -кейде;

Болжамдық демеуліктер: -мыс (-mıs), -кейде (-ay);

Болымсыздық немесе қарсы мәнді салыстыру демеуліктері: -түгіл, -тұрсын, -тұрмак;

Нақтылау демеуліктері: -кой, -ғой, -ды, -ді, -ты, -ті.

Лексика грамматикалық жағынан демеулік шылаулар: сұраулық, шектік, шақтылық, қүшеткіш, болжамдық, болымсыздық демеуліктер болып белінеді.

С. Исаев демеуліктерге мынадай анықтама береді: «Демеуліктер сөзге я сөйлемге қүшеткіш, тежеу, шектеу, сұрау, болжамдық, күмән сияқты қосымша мағына үстейді. Бірақ септеулік пен жалғаулықтар сияқты сөздерді де, сөйлемдерді де байланыстыра алмайды». (Исаев С., 2006. – 37 б.).

И. Еюубоглы өз зерттеу еңбегінде соңынан келетін шылаулар, бұлар сөздердің, сөйлемдердің соңынан келіп, оларды алдынғы немесе соңғы сөйлемдермен байланыстырып отыратын шылауларды демеулік шылаулар деп атап көрсеткен (Еюубоглы И., 2002. – 45 б.).

Демеулік шылаулар -dahi, da, ise, ki, bile, degil яғни, -ғой, -кой, -қана, -ғана, -ма, -ме, -ба, -бе, -па,

-пе, -ша, -ше, -ақ, -ой, -ау, -ды, -ді. Мысалы: Bu hayat daha kac yil devam edecek. (Бұл өмір тағы неше жыл жалғасады). Son fikrimi de soyledim (Соңғы пікірімді де айттым).

Қазақ тіліндегі демеулік шылаулар, яғни сұраулық, нақтылық, қүшеткіш шылаулар түрлі тілінде өз алдына жеке қарастырылады. Түрлі тілінде демеулік шылаулар алдынғы сөйлемнің мағынасын қүшеттіп отырады. Қүшеткіш мәнін беру үшін -da, -de, -dir, -dir (-кой, -ғой, -да, -де) демеулігі зат есіммен, сын есіммен, есімдік және кейбір үстен сөздермен тіркесіп, оларға әртүрлі қүшеткіш мән үстейді.

Мысалы: Yarın değil bugün de gidebiliriz (Ертең емес, бүгін де барсақ болады).

-da, -de (-да, -де) күрделі етістіктің күрамындағы негізгі етістік пен көмекші етістік тіркестің аралығында жұмысалып, солар арқылы айтылатын іс-әрекеттің де тіпті тез, дөреу болғанын білдіреді. Мысалы: Менің ендігі баратын жерім дайын деп, теңізге секірдім де кеттім. Bu kitap da kayboldu (Бұл кітап та жоғалды). Сен де бір кірпіш дүниеге кетігін тап та бар қалан (Абай). Ne gelirse yakınlardan gelir, iyilik de, kötülük de ... (Не келсе де жақындарыңнан келеді, жақсылық та жамандық та).

-da, -de демеулік шылау ретінде қолданғанда, тек бір ғана сөзге қатысты болады да, сол сөзді өзге сөздерден бөліп, қүшеткіш мәнін үстейді. Мысалы: Öğrencilerle birlikte Ahmet de geldi.

-да, -де (-da, -de) демеулік шылауы қүшеткіш мәнді білдіріп, демеулік болса, енді бірде бірынғай мүшелерді, сөйлемдерді ыңғайластыра байланыстырып, жалғаулық шылау болып, қызмет атқарады. Мысалы: Сен де бір кірпіш дүниеге кетігін тап та бар қалан. Бұл сөйлемде «-de» шылауы демеулік, «сен» сөзіне қүшеткіш мәнін үстеп тұрғанымен, оны басқа сөзben байланыстырып тұрған жоқ, ал «-та» шылауы жалғаулық болып, «тап» және «бар» деген бірынғай баяндаудың таралып тұр. Sen de tuğla dünya da eksigini bul da git, inşa et.

-dir, -bir (-кой, -ғой) бұл демеуліктер жеке сөздер мен сөзтіркестерінің мағыналарын, сөйлемде айтылатын ойды нақтыландыра, тұжырымдай тусу үшін қолданылады. Сонымен қатар -бар, -жоқ, -көп, -емес, -мол сияқты сөздермен де тіркесіп, оларға тұжырымдау мәнін үстейді. Мысалы: Şimdi kolhoz vardır evinin bir tarafını verir. Қазір колхоз бар ғой, үйінің бір жағын берер).

-кой, -ғой демеулігі есімдерге, етістіктің ашық рай формасына, көсемшеге, есімшеге тір-

кесіп, олардың мағыналарына нақтылау, тұжырымдау, мақұлдау реңктерін жамайды.

Түрік тіліндегі шылаулардың бір түрі салыстыру мәніндегі шылау (karşılaştırma-denkleştirme edatları).

A. Дилачар «Atatürk ve Yazım» атты еңбекінде салыстыру мәніндегі шылау (karşılaştırma denkleştirme edatları) деп бірге қарастырган болса (Дилачар А., 1977. – 35 б.), профессор Ю. Гокнел еңбектерінің бірінде теңестіру мәніндегі шылаулар (denkleştirme edatları), салыстыру мәніндегі шылау (karşılaştırma denkleştirme edatları) деп екіге бөліп қарастырады (Гокнел Ю., 2012. – 87 б.).

M. Ергин теңестіру мәніндегі шылауларға (denkleştirme edatları) мынадай анықтама береді: «Бұл шылаулар бір-біріне тең болып, бір-бірінің орнында қолданыла алатын екі сөз немесе сөйлемнің арасын байланыстырып, бір-бірімен салыстырыла қарастырылады». Бұл шылаулар veya (немесе), yahut ve yahut. Мысалы: Elma veya armurt (алма немесе алмұрт). Ayaklarımın altında bir gün daha kaydı yoksa ben bir yerlere mi gidiyorum? (Аяғымның астында бір күн тағы да жылжып кетті немесе мен бір жаққа барамын ба?) Yahut televizyonu açır veya şarkısı söyleyeceğim (Телевизорды қосамын немесе өлең айтамын). Şimdi de doğmayan cosağına veya hayattaki herkese ağlıyor (қазір туылмаған баласына немесе өмірдегі барлық адамдарға жылайды). Acaba oğlum babası gibi veya benim gibi olur mu (Менің ұлым әкесі сияқты немесе мен сияқты болар мейен?). Masmavi bir gök veya piril piril güneş (Көк аспан немесе жарқыраған күн).

Лексикалық қана емес, сонымен қатар грамматикалық мағыналардың да объективті дүниемен байланысып жататынын мен/бен/пен (*ile, ve*) жалғаулық шылауларының сөйлемдегі дәнекерлік қызметін семантикалық жағынан талдау барысында көреміз. Мысалы, Қандай тамаша көлдер! Айнала өскен ұп-ұзын қарағайлары мен аппак қайындары-ай! (ne kadar güzel göller! Etrafi uzun çamağaçlar ile huç ağaçlarla çevrilidir).

Бұл сөйлемде мен жалғаулық шылауы сөйлемдегі басқа бірыңғай мүшелердің арасына қойылмаған. Себебі, табиғат пен жердегі тіршілік ұғымдары – бірін-бірі анықтайдын өзара сабактас құбылыстар, яғни табиғат дегеніміз жердегі тіршілік түсінігімен астасып жатыр. Ал ұп-ұзын қарағайлары мен аппак қайындары деңгендегі мен жалғаулығының қолданысы объективті дүниедегі табиғат құбылысының адам санасындағы бейнесімен түйіспіп жатқанын жоққа шығаруга болмайды,

Жалпы мен/бен/пен жалғаулық шылауларына өзара сабактас, тамырлас ұғымдарды топтау қызметінің тән болуы сол нәрселер мен құбылыстардың объективті дүниедегі бейнесі негізінде көрініс табады.

Оқырман оның әкесі мен шешесін, атасы мен апасын, бауыры мен ағасын Күренбелге әкетіп әкетпейтінін, әкететін болса не себепті әкетеді, ал апармаса да себебін білгені жөн (Okuyucu onun annesi ile babasını, dedesi ile ninesini, kardeşi ile abisini Kurenbule götürüp götürmeyeceğini, götürürse niçin götüreceğini, götürmezse de niçin götürmeyeceğini bilmelidir). (Nurjekeuli B., 2016. – 63 s.). Осы сөйлемде мен жалғаулығының сөйлемнің бірыңғай мүшелерін байланыстырып тұрган қызметі формалды тұрғыдан ғана түсіндірілмейді. Бұл тұста мен жалғаулығының сөз бен сөзді байланыстыру негізіндегі грамматикалық қызметі сол сөздер арқылы семантикалық, тақырыптық топқа лексикалық бірліктердің топтасып, мағыналық тұрғыда үйлесулерімен ұштасып жатқандығын көреміз.

Сондай-ақ, әке мен шеше; ұл мен қызы; атана мен бауыр; жолдас пен сыныптас дос; ата мен әже сияқты мен жалғаулығы арқылы топтастырулардың объективті дүниенің сипатына орай болуымен бірге осы ұғымдардың бір семантикалық ұғымға саюы оларды мен жалғаулығының байланыстыруына әкеліп отыр. Демек, мен жалғаулық шылауының грамматикалық мағынасы сөздердің лексика-семантикалық немесе қызмет ортақтықтары тұрғысындағы парадигмалық мағыналарымен байланысты анықтай түсетіндігін көрсетеді.

Ал және (ve) жалғаулық шылауында өзара сабактас, тамырлас ұғымдарды топтап, олардың объективті дүниедегі бейнесінің жақын байланыстарынан ғөрі олардың әрқайсысының жеке қырлары мен дербестігі бар құбылыстар екендігіне баса назар аударылады. Мысалы, Эркім әділ және шынайы болғаны абызal (*Herkes için en doğrusu dürüst ve sadık olmak*). Мұнда және жалғаулығының орнына мен жалғаулық шылауы қолданып, әділ мен шынайы түрінде болу мүмкіндігі де бар. Аталмыш сөйлемдер бойынша грамматикалық мағынасы мен қызметі жағынан ұқсас жалғаулық шылаулардың бір парадигмаға қатысты болғанымен, экстралингвистикалық контексте кейбір объективті дүниенің көрінісін және оның тілде берілуінде және жалғаулық шылауының орындылығын есепке алуы анғарылады. Кез келген сөйлемнің мән-мағынаға өзінің құрылымы барысында емес, осы тілдік құрылым жағдайына кара-

иे болатынын филолог ғалым Малиновский мен оның ізбасары Ферс тұжырымдан кеткені туралы ғылыми еңбектерде айтылады (Белбатаев А.Б., 1973. – 80 б.).

Яғни, жоғарыдағы әділ және шынайы түріндегі сөздердің және жалғаулық шылауы арқылы байланыссыз экстралингвистикалық контексте әр күрал атауының өлеңдерде жеке, жұмбактарда жеке айтылуымен бірге олардың әрқайсысында әр түрлі құралдар, әр кырынан түрлі әдістермен аталуы мүмкін. Ал мен жалғаулық шылауы бұл сияқты ерекшеліктер мен даралықтарды көрсетуден гөрі, ортақтастыру мәнісін қамтиды. Бұдан біз сөйлем барысында орын алатын тілдік бірліктердің іріктелуінде экстралингвистикалық контекстің белгілі бір орны бар екенін көреміз. Ал, *Қайрат*, *Мәншүк*, *Әлия және Талғат* – халық қахармандарымыздың бірі (*Kayrat, Manşuk, Alya ve Talgat kahramanlarımızdan biridir*) сөйлемдерінде бірыңғай мүшелердің байланысында қолданылған және жалғаулық шылауы әр объектінің, ерекеттің дараланып көрінуіне қызмет етеді.

Жәй сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің немесе құрмалас сөйлемге енген жәй сөйлемдердің арасын байланыстыру үшін қолданылатын шылауладардың түрін жалғаулық шылау (*Bağlama edatları*) дейді.

Мысалы: Көңілім қалды достан да, дүшпанин да (Абай). Renjide oldum dostuma da düşmana da (Abai). Шокан Уәлиханов пен Достаевский достығы кімге болса да үлгі боларлық жағдай. Şokan Valihanov ile Dostayevskinin dostluğu herkese örnek olur.

А. Йықақов жоғарыда аталған еңбегінде жалғаулықтарға мынадай анықтама береді: «Жалғаулықтар дербес лексикалық мағыналары дерексізденген, бірақ өздеріне тән ерекше семантикалық мағыналары мен абстракт грамматикалық қызметтері бар шылау сөздер. Жалғаулықтар өзара тең бірыңғай сөздердің, бірыңғай сөз тіркестерінің және бірыңғай сөйлемдердің арапарындағы әр киң қатынастарды білдіреді». Мысалы: Қыс пен жаз, түн менен күн, так пен жұп, жақсылық пен жамандық — болды сегіз (Абай). Мұндағы *пенен*, *менен*, *пен* жалғаулықтары тек я бұрынғы, я соңғы сөзге ғана емес, екі жағындағы сөздердің екеуінде бірдей қатысты болып, оларды бір-бірімен жалғастыру үшін қолданылып тұр.

Жалғаулықтар салалас құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жәй сөйлемдерді де өзара байланыстырады және олардың арақаты-

настарын білдірудің қызметін атқарады.
Мысалы: Эли әлсіреп көзін біраз жұмып жатты да кайтадан көзін ашты (Ali biraz baygin yattı da tekrar gözlerini açtı).

Қазақ тілінде жалғаулықты шылаударды мағынасына, қолданылатын орнына қарай, яғни синтаксистік қызметіне қарай М. Серғалиев «Қазақ тілі» атты еңбегінде жеті топқа бөліп қарастырған. Олар:

Ұңғайластық жалғаулықтар;

Қарсылықты жалғаулықтар;

Талғаулықты жалғаулықтар;

Себептік жалғаулықтар;

Салдарлық жалғаулықтар; III

Шарттық жалғаулықтар;

Ұшастырығыш жалғаулықтар.

А. Ісқақов болса жеке сөздер мен сөйлемдерді байланыстыру қабілеті жағынан жалғаулықтарды төмендегідей екі топқа бөліп қарастырған:

1) Салаластырғыш жалғаулықтар;

2) Сабактастырғыш жалғаулықтар;

Салаластырыш жалғаулықтар өз ішінде төмendегідей екі топқа бөлінеді:

а) Ыңғайластық жалғаулықтар (iki cümle arasında bağlayan edatlar). Ыңғайластық жалғаулықтар ынғайласып құралатын, тен дәрежеде сөздер мен сөз тіркестерін жалғастырып, солардың ынғайласқан қатынасын білдіреді.

Жалғаулықтың бұл тобына мен, пен, бен (ile) және (ve), тағы (daha), әрі (hem), -да, -де, -те, -те (-da, -de) шылаулары жатады.

Ә) Талғаулықты жалғаулықтар (*denkleştirme edatları*). Талғаулықты жалғаулықтар сөйлемде зат есім, сын есім, етістік және басқа атауышы сөздер арқылы жасалып, сөйлемдерді кезектестіріп, бірін-біріне қарама-қарсы қойып айту үшін қолданылады. Жалғаулықтың бұл тобына алде, *не болмаса (yoksa)*, *я (ya)*, *яки (ya da)*, *не (ne)*, *немесе (veya, yahut)* шылауулары жатады.

Мысалдар: Ben de sizi üzmememeye dikkat ediyorum (Н.İ) Қазақшасы: Мен де сізді ренжіт-пеуге тырысамын.

Tiyatro ve sinema tekliflerine ne dersin?
Казакиңасы: Театр және кино усыныстарына не

Canımı sıkıksa da, sıkımasa da yalnızlık benim arkadasım (Н.İ.). *Қазақшасы*: Зеріксем де зерікпесем де жадындылған мәнін серігім.

Marat ile Comart konuşmaktan yorulmazlar.
Қазақшасы: Марат пен Жомарт сөйлесуден шаршамайды.

Шылау сөздердің лексикалық мағынасынан гөрі, грамматикалық мағынасы басым бола-

тындығы тіл ғылымында айтылған пікірлердің бірі. Олар тек тіл тілде алуан түрлі грамматикалық мағыналарды білдірудің тәсілі ретінде қолданылады.

Түрік тілінде Bağlama edatları (жалғаулықты шылау) мағынасы мен қызметіне қарай үш топқа бөлінеді:

Жалғаулықты шылау сөйлемнің басында қолданылатын шылаулар (Cümle başı edatlar). Аталмыш шылау түрік тілінде сөйлемнің басында да аяғында да кездеседі. Сөйлемнің басында тұрып, мағына жағынан бір-бірін то-лықтырып тұратын шылаулар деп түрік тілінде анықтама береді (Hacieminoglu N., 1984. – 19 с).

Мысалы:

- haydi (Haydi biz kaçalım)
- ama (Ama o da firtinalı geçiyor)
- aslında (Aslında ben yanlış kaldım)
- mesela (Mesela şimdi ilahiyatta okuyorum)
- neyse (Neyse gene bereket versin)
- yanlız (Yanlız evrakları getirmeyi unutmayın)
- zaten (Zaten işimiz buydu)

1) Негізгі жалғаулықты шылаулар (Asıl bağlama edatlar).

2) Талғаулықты шылаулар (Denkleştirme edatları).

М. Серғалиев «Жалғаулықтар бірынғай мүшелердің немесе салалас құрмаластың сынарларын әртүрлі мағыналық қатынаста байланыстырады», – деп жалғаулықтарға түсініктеме бере отырып, төмендегідей жіктейді:

Інғайластық қатынасты білдіретін жалғаулықтар;

Қарсылықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар;

Талғаулықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар;

Шарттық қатынасты білдіретін жалғаулықтар (Серғалиев М., 1991. – 57 б.).

Інғайластық қатынасты білдіретін жалғаулықтар – жәй сөйлемдердегі бірынғай мүшелердің арасын немесе құрмалас сөйлемдегі жәй сөйлемдердің арасын байланыстыру үшін қолданылады. Түрік тілінде бұлар *iki cümle arasin bağlayan kelimeler* (қандай да бір-екі сөйлемді байланыстыратын сөздер) деп аталады. Бұлардың ішіндегі -мен, -пен, -бен түрік тіліндеңі жалғаулықтары тек бірынғай мүшелердің арасын байланыстыру үшін қолданылады. Мысалы, Konağın kuruluşu ile Osmanlı devletinin kuruluşu denk düşer. (Н.И.) Қазақшасы, үкімет және Осман императорлығының құрылуды дәл келеді.

-Және, -да, -де, -та, -те жалғаулықтары бірынғай мүшелерді де сөйлем мен сөйлемді де байланыстырып тұрады.

Карсылықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар – құрмалас сөйлемге енген жәй сөйлемдердің арасын байланыстырады да, бірінің мағынасына екіншісінің мағынасы қарсы екенін көрсетіп тұрады. Fakat (бірақ), amma (бірақ та), yine de (сонда да), üstelik (әйтсе де), gerçi (дегенмен). Мысалы, Erbol biraz iyileşmişti fakat yine de kendine gelemedi (Ербол көптен бері сырқаттан айырып қалып еді, бірақ сонда да әл-сіздігі басым).

O çok sınırlıydı, fakat belli etmemeye çalıştı. (Ол ете ашулы еді, бірақ білдірмеуге тырысты).

Талғаулықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар – сөйлемде зат есім, сын есім, етістік және басқа атауши сөздер арқылы жасалып, салаласа жалғасқан мүшелердің бірінен соң бірін я талғап, я таңдап, я кезектестіріп, я бірін-бірі қарама-қарсы қойып айту үшін қолданылады деп түсіндіріледі (Ысқаков А., 1964. – 367 б).

Талғаулықты жалғаулықтарға (Denkleştirme edatları) я, (ya) яки(ya da), не (ne), немесе (yahut, veya), әлде (ya da), не болмаса (yoksa).

Erkekler kadınları çaya veya yemeğe davet eder ama bizimkinin böyle şeyleri yapacağı yok (Еркектер әйелдерді шайға немесе тамаққа шакырады, біздікінің мұндаймен ісі де жоқ). Dersten sonra sinemaya ya da teatroya gidelim. (Сабактан соң киноға не болмаса театрға барайык).

Vakitsiz gelen Tanrı misafirinden korktular mı, yoksa şaşırdılar mı evdekiilerin hepsi dışarı çıktılar (Мезгіліс жүрген жолаушыдан қорықты ма әлде таңырқады ма, үйдегі адамдар далаға жүгіре шығып, үрпейісе қарасты. Әлде жалғаулығы құрмаластағы екінші жай сөйлемнің алдында тұрады да, жалғасқан сөйлемдерге -ма, -ме, -ба, -бе,-па, -пе, сұраулық шылауы тіркесіп келеді).

Шарттық қатынасты білдіретін жалғаулықтар (şart bağlama edatları) – сабактас құрмалас сөйлемдердің ара қатынасын білдіру үшін, яғни басынқы және бағынынқы сөйлемдердің бір-бірімен жалғасуларына дәнекер есебінде қолданылады. Eğer (егер), O takdirde, aksi halde (әйтпесе). Senin gelmen lazımlı aksi halde o üzülecek (Сениң келуін керек, әйтпесе ол ренжиді). Beni dinle ve ne dersem va'det aksi halde emin ol ki otele kadar gideriz (Мені тыңда және не десем соны орында, әйтпесе қонақ үйге дейін барамыз). Eğer o gitmişse hemen arkasından kişi gönder (Егер о кетіп қалған болса, артынан деру кісі жібер. (Қазақ ертегілерінен).

М.М. Богуславский: «Сөздердің мағыналарын үйлестірудің негізгі механизмі – валенттілікті толтыру. Валенттілікті, ең алдымен, сөздердің бірін-бірі мәңгеруін сипаттау үшін

керек» деп тілдік бірліктердің функционалды-семантикалық ерекшеліктерінде контекстің, жағдаяттың орын алатынын атап өтеді. М.М. Богуславскийдің валенттілікті бірінші кезекте сөздердің мағынасын сөйлемде үйлестіруді қамтамасыз ету үшін қажет деген тұжырымды ұстанады [86]. (Богуславский М.М., 1969. – 63 с.).

Сөздердің мағынасының үйлесуін тікелей контекстегі сипатымен анықтауға бағытталатын валенттілікті *мен/бен/пен* мен *және* жалғаулық шылауларының функционалды-семантикалық ерекшеліктеріне де қатысты қарастыруға болады.

Семантикалық үйлесімділікті, функционалдық сипатты тануда екі тілдік сөздіктердегі тілдік бірліктердің баламалық дәрежелерін контекст арқылы қарастыру маңызды. Мысалы, лексикографиялық сөздіктерде орыс тіліндегі *и жалғаулығының* қазақ тіліндегі баламасы ретінде *және, мен, бен, пен, тағы жалғаулық* шылаулары беріледі. Алайда бұл жалғаулық шылауларды сөйлемдерде қолдануда олардың барлығының бірдей басқа сөздермен мағыналық үйлесімділік таба алмайтыны байқалады.

Сондай-ақ, М.М. Богуславскийдің тұжырымдауынша, зерттеу нысаны болып отырған жалғаулық шылауларды валенттілік тұрғысынан қарастыру қазақ тілін өзге тіл ретінде менгеруші алдында семантикалық тіркесімділікке байланысты туындастырылған көптеген қындықтардың алдын аллады, – дейді. Мысалы, *Teatr және кино ұсынысына не дейсің?* (*Teatro ve sinema tekliblilerine ne dersin* сөйлемінде *teatr, кино* сөздерінің арасына лексикографиялық сөздіктерде өзара тең жалғаулық шылаулар ретінде берілетін *және* жалғаулық шылауы қолданыла алғанымен, *мен* жалғаулық шылауы қолданыла алмайды, семантикалық сәйкестік, үйлестік таптайтын.

-мен/-бен/-пен, және жалғаулық шылауларының синтагмалық тізбектерде көрініс табуы семантикалық кеңістікке, осы жалғаулық шылаулардың сөйлеуде жұмысалуының тілдік механизмиңе байланыстырылғы түсінікті болып отыр.

Біріншіден, *-мен/-бен/-пен* жалғаулық шылаулары, тілдің жалғамалық типінің белгісі болып, негізінен зат есім категориясының септік жалғауына тән белгілерді өз бойында қамтуына орай заттанған сын есімдерден болған бірыңғай мүшелерді байланыстыруы арқылы өзінің семантикалық кеңістігін анықтайтын.

Екіншіден, сөйлеуде жұмысалуы, синтагмалық тізбекте көрінуі кезінде бір ғана объекті немесе субъектіге тән екі түрлі сипат, белгіні білдіретін сын есімдердің бірыңғай баяндауыш қызметін

атқаруы кезінде оларды байланыстыруға қабілет-сіздігі оның грамматикағы тілдік механизмінің, функционалдық сипатының анықтамасы болып табылады.

Мәтіндегі лексика-грамматикалық байланыстары тұрғысынан қарастырғанда, тек бірыңғай мүшелердің өзара байланысын жүзеге асырып, бұл орайда іс-эрекеттің субъектісі, объектісі қызметіндегі бірыңғай мүшелердің ыңғайластырының білдіретін *-мен/-бен/-пен* жалғаулық шылауларына сөйлемнің басқа позициясынан орын алу тән болмаса, бірыңғай мүшелердің байланысынан бөлек салалас сөйлемдердің ыңғайластырының үшін қызмет ететін *және жалғаулық шылауына* сөйлемнің басқы позициясында кездесу орынды болып табылады.

Шылаулар мен шылау сөздер семантикалық белгілері бойынша төмөндегідей топтастырылуы мүмкін екенін аңғарамыз:

- мезгілдік (уақыт) қатынасты білдіретін шылаулар;
- қарсылықты қатынасты білдіретін шылаулар;
- шартты білдіретін шылаулар;
- гипотетикалық салыстыру мен сын-кимылды білдіретін шылаулар;
- себептік қатынасты білдіретін шылаулар;
- мекен қатынасты білдіретін шылаулар.

Шылау сөздер ішкі мазмұндары жағынан да, сыртқы формалары жағынан да, қызметтері жағынан да өздерінің бастапқы шыққан төркіндерінен біржола кол үзіп, әрі осы аталған үш белгі жөнінен де дербестіктерінен айырылып, өз алдына категория болып қалыптасқан сөздер. Шылау сөздер есімдерге де, етістіктерге де жақындаспай, өз алдына оқшауланып, жеке топ болып отыратындықтан, бұл топқа, шылау сөздерге арнайы талдау жасалады.

Түрік тілінде Нажиметтин Хажиевиноглу «*Türk dilinde edatlar*» атты еңбегінде шылауларды он топқа бөліп қарастырады (Хажиевиноглы, 1992. – 57 б.).

- Çekim edatları (септеулік шылаулар);
- Bağlama edatları (жалғаулық шылаулар);
- Karşılaştırma edatları (салыстыру қызметінде қолданылатын шылаулар);
- Kuvvetlendirme edatları (демеулік шылаулар);
- Soru edatları (сұраулық шылаулар);
- Çağırma edatları (шакыру шылаулары);
- Cevap edatları (жаяуп ретінде қолданылатын шылаулар);
- Ünlem edatları (одағайлар);
- Gösterme edatları (сілтеу шылаулары);

– Tekerrür edatları (қайталанып қолданылатын шылаулар).

Т. Бангуоглу шылауларды «Türkçenin gramatikası» атты еңбегінде «takılar» деп атап, шылауларға төмөндегідей анықтама береді: «Есім сөздерден кейін келіп, сойлемнің ішінде есім сөздерді басқа сөйлем мүшелерімен байланыстыратын сөздерге шылаулар (такылар) жеке тұрғанда ешқандай мағынасы жоқ, тек екі сөз немесе сойлемнің арасындағы байланысты білдіруге қатысады» (Бангуоглу, 2004, 36 б.).

Мақалада шылаулардың басты қасиеті синтаксистік қатынастаған анықталады деген тұжырым басшылыққа алғынан, олардың қалыптасуына синтаксистік қатынас ықпал еткендігін аңғарғандаймыз. Қазақ және түрік тілдеріндегі шылау сөздер – сөз бен сөз, сөз тіркесі және сөйлем аралықтарындағы байланыстыру-

шы қасиеттерімен бірге, тіркес аралығын күрделі оймен ұштастырудың грамматикалық құбылыс болып табылады.

Жалпы шылаулардың дамуында екі тілде де, яғни көне түркі, орта ғасыр, қазіргі түркі тілдерінде кездесетін негізгі ортақтық – етістіктің көсемше формалары мен есімдерге тән формалар арқылы көнеленіп шылаулану процесіне өтуімен көрініс табады. Біртіндеп тіл дамуында өзінің қолданылу аясына байланысты шылау сөз табының құрамына енген. Шылау сөздердің сөздік құрамы мен грамматикалық құрылышы тілдің ғасырлар бойындағы тарихи даму барысында әртүрлі өзгерістерге ұшырап отырғандықтан, тілдің тарихи даму барысында біртіндеп жасалатындығын шылаулардың сөз табы ретінде қалыптасуынан байқауымызға болады.

Әдебиеттер

Жубанов А.К. Основные принципы формализации содержания казахского текста. – Алматы, 2002. – 164 с.

Іскаков А.І., (1991) Қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1964. – 393 б.

Исаев С. (1993). Қазақ тілі. – Алматы. – 67 б.

Eyüboğlu I.Z. (1991). Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü [Etymological Dictionary of the Turkish Language] (in Turkish). Sosyal Yayınları, İstanbul. ISBN 978975-7384-72-4.

Dilaçar, Agop (1977). “Atatürk ve Yazım”. Türk Dili (in Turkish). – 307 s.

Nurjekeuli B. Bir pismanlık, bir umit. Bengu. – Ankara, 2016. – 395 s.

Белботаев А.Б. Математика текстінің алфавитті-жиілік сөздігі // Қазақ текстінің статистикасы. – Алма-Ата: Фылым, 1973. – 543-552 бб.

Hacieminoğlu N., (1992). Turk dilindeki edatlar. – İstanbul. – 104 s.

Сергалиев, М., (1991) Қазіргі қазақ әдеби тілі (морфология және синтаксис) Қарағанды, – 1991. – 57 б.

10. Богуславский. М.М. Статистическая характеристика форм страдательного залога в английском и казахском языках // Тезисы докладов и сообщений Всесоюзного семинара «Статистическое и информационное изучение тюркских языков». – Алма-Ата, 1969. – С. 62-63.

Hacieminoğlu N., (1992). Turk dilindeki edatlar. İstanbul. – 104 s.

Banguoglu, T., (2004). Dil edatlari. Isparta. – 54 s.

References

Zhubanov AK The basic principle of the formalization of the Kazakh text. – Almaty, 2002. – 164 p.

Iskakov, A.I, (1991) Kazakh language. – Almaty: School, 1964. – 393 p.

Isayev S., (1993). Kazakh language. Almaty. – 67 p.

Eyüboğlu I.Z. (1991). Etymological Dictionary of the Turkish Language (Etymological Dictionary of the Turkish Language). Social Publications, İstanbul. ISBN 978975-7384-72-4.

Dilaçar, Agop (1977). “Atatürk and Spelling”. Turkish Language (in Turkish). – 307 p.

Nurjekeuli B. An immorality, a hope. Bengu: Ankara, 2016. – 395 p.

Белботаев А.Б. Alphabetical dictionary of math texts. // Kazakh texts statistics. – Alma-Ata: Science, 1973. – pp. 543-552.

Hacieminoglu N., (1992). Editions in Turkish language. İstanbul. – 104 s.

Sergaliyev, M., (1991) Contemporary Kazakh Literary Language (morphology and syntax) Karaganda, 1991. – 57 p.

Boguslawskii. MM Statistical characterization of the form in the English and Kazakh languages // Reports and reports of the All-Union seminar «Statistical and informational learning of Turkic languages». – Alma-Ata, 1969. 62-63.

Hacieminoğlu N., (1992). Turk dilindeki edatlar. İstanbul. – 104 s.

Banguoglu, T., (2004). Dil edatlari. Isparta. – 54 s.

¹Озкул Чобаноглы, ²Кокеева Д.М.

¹Хаджетеппе университетінің профессоры, Анкара, Түркия, e-mail: ozkul@hacettepe.edu.gov.tr

²доцент, филос.ф.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан, Алматы, e-mail: dariga.kokeyeva@kaznu.kz

ӘДЕБИ БАЙЛАНЫС ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰҒЫМЫ (ТҮРІК-ҮНДІ ӘДЕБИЕТІ МЫСАЛЫНДА)

Әлемге өзгеріс әкеleтін, түрлі мәдениеттер мен халықтар арасындағы интеллектуалдық қазыналар арасында идеялар алмасудың кілті – әдеби кеңістік», – деп И.В. Гетеңің айтуы бүгінгі таңда әлемдік әдебиеттің салыстырмалы мәселелеріне қарамастан, оның маңыздылығы артып келе жатқандығын көрсетеді. Себебі жаһанданудың қүшесіндегі өз мәдениетін кеңірек таныту, тарату мүмкіндігі әдебиеттің маңызды факторы болып табылады. Әдебиет ел тарихын, ел құндылығын танытанин бірден бір мұра болғандықтан, мақалада дүниетанымдық мұраның ел үшін қашшалықты қазына екендігін түсіне білген М.Ганди, Мустафа Кемал Ататүрк, Д.Қонаев сынды түркі-үнді халықтарының саяси қайраткерлері мен ғалымдарының да әдебиетке деген көзқарастары қарастырылады. Сондай-ақ, түркі-үнді әдебиеттері негізіндегі әдеби байланыс ұғымы қарастырылатын зерттеу жұмысында ғасырлық қалыптасу тарихы бар түркі-үнді дүниетанымдық мұраларындағы әдеби-мәдени байланыстың халықтың рухани өмірімен үндесетіндігі талданады. Қоғам ғасырлық тарихы бар түркі және үнді әдеби байланыстарының сабактастығы – рухани мәдениетіміздің өркендеу тарихында, әдебиеттің көркемдік дамуында өзіндік маңыздығы ие. Сондықтан елдер арасындағы әдеби байланыстарды зерттеу түркі-үнді мәдени қарым-қатынасы дәстүрлінің ғылыми-теориялық түрғыда кеңеюіне жол ашатын дерек көз болмақ.

Түйін сөздер: Әдеби байланыс, Түркия, Үндістан, мұра, құндылық, үндестік, тарих.

¹Озкул Чобаноглы, ²Кокеева Д.М.

¹профессор Университет Хаджетеппе, Турция, Анкара, e-mail: ozkul@hacettepe.edu.gov.tr

²доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: dariga.kokeyeva@kaznu.kz

Литературная связь и ее определение (на примере турецко-индийской литературы)

«Ключом к обмену идеями между интеллектуальными сокровищами разных культур и народов, которые меняют мир, является литературное пространство», – как говорил И.В. Гете, несмотря на сегодняшние относительные проблемы мировой литературы, ее значение возрастает. Потому что, на основе усиления глобализации возможность шире показать и распространить свою культуру является важным фактором литературы. Поскольку литература является одним из наследий, которая показывает историю страны и ее ценность, в статье рассматриваются взгляды политических деятелей и ученых тюрко-индийских народов, таких как М. Ганди, Мустафа Кемаль Ата-Тюрк, Д. Кунаев, которые понимали ценность мировоззренческого наследия для страны. Кроме того, в изучаемой научной работе на основе турецкой и индийской литературы понятие литературных связей будет анализироваться в созвучии духовного мира народа с литературно-культурной связью в тюрко-индийском мировоззренческом наследии, история которой формировалась многими веками. Преемственность тюрко-индийских литературных связей с многовековой историей имеет особое значение в истории развития духовной культуры и в художественном развитии литературы. Поэтому, изучение литературных связей между странами станет источником для расширения научно-теоретических традиций тюрко-индийских культурных связей.

Ключевые слова: Литературная связь, Турция, Индия, наследие, ценность, созвучие, история.

¹Ozkul Cobanoglu , ²Kokeyeva D.M.

¹Prof., Dr., Hacettepe University, Turkey, Ankara, e-mail: ozkul@hacettepe.edu.gov.tr

²Assoc. Prof. Dr., Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: dariga.kokeyeva@kaznu.kz

Literary Connection and its Definition (on the Example of Turkish-Indian Literature)

«The key to the exchange of ideas between the intellectual treasures of different cultures and nations that change the world is the literary space», as Goethe said, despite today's relative problems of world literature, its importance is increasing. Because of increasing globalization, the ability to more widely show and spread their culture is an important factor in literature. Since literature is one, of the legacies that shows the country's history and its value, the article examines the views of political figures and scholars of the Turk-Indian peoples, such as M. Gandhi, Mustafa Kemal Ata-Turk, D. Kunayev, who understood the value of the worldview for the country. In addition, in the studied scientific work based on Turkish and Indian literature, the concept of literary connections will be analyzed in the consonance of the spiritual world of the people with a literary and cultural connection in the Turkic-Indian ideological heritage, whose history has been shaped for many centuries. The continuity of the Turkic-Indian literary ties with a centuries-old history is of particular importance in the history of the development of spiritual culture and in the artistic development of literature. Therefore, the study of literary relations between countries will become a source for the expansion of scientific and theoretical traditions of the Turk-Indian cultural relations.

Key words: Literary communication, Turkey, India, heritage, value, consonance, history.

Рухани байланыстың нақты көрінісінің бірі әрі негізгі – әдеби байланыс. Әдеби байланыс түрлі халықтар мәдениетінің жақындастыруна, рухани қарым-қатынасының өркендеуіне үлкен үлес қосатыны туралы шығыстанушы ғалым, академик Н.И. Конрад былай дейді: «Ұлттық әдебиеттің өркен жаюы мен даму факторларының бірі – өзге халықтардың әдебиетімен өзара қарым-қатынаста, байланыста болуынан көрініс табады. Кез келген әдебиетте екі компоненттің болатыны белгілі. Бірі – сол елдің өзінде дүниеге келген төл туындылар болса, екіншісі – басқа елдерден енген кірме шығармалар. Осындай дүниелердің негізінде әдеби байланыстың рөлі ерекше көрінеді. Нақтырақ айттар болсақ, мұны қандайда бір әдеби шығармалардың түпнұсқасымен тікелей танысып, сол туындымен ұлт әдебиеті тілінің окуы негізінде және олардың аудармалары арқылы қанығуынан немесе бір халық жазушысының шығармаларының мазмұны мен мотивтерін басқа елдің жазушысының өзінше қабылдаудың пайымдауга болады. Осындай факторлардың арқасында бір елдің әдеби дүниесі екінші бір елдің меншігіне айналады» (Конрад, николай. (1992).

Әр ұлттың жазба мұралары мен әдебиет тарихы алыс ғасырлар қойнауына енген сайын, ол барынша құнды болып, барша адамзат баласының ортақ қазынасына айналатыны белгілі. Осы түргыдан алғанда түркі халықтарының әдебиеті бірнеше ғасырлар тоғысында жатыр деуге де негіз бар. Бұл туралы ғалым Н.Келімбетов түрік ғалымы Н.С.Бонралының «Түрік әдебиетінің тарихы» атты еңбегінде ширек ғасырдан астам

тарихы бар түрік әдебиетін Қыыр Шығыстан Еуропаға дейін созылып жатқан Орта Азия, Хорасан, Иран, Үндістан, Анадолы, Мысыр, Сирия, Ирак т.б. қоپтеген жерлерде мемлекет құрған түріктер жасаған әдебиет», – деген пікірді алға тартады (Келімбетов, Немат. (1998).

Расында, түркілер өткен тарих сахнасында маңызды оқиғалардың күесі ғана емес, ұлы өркениет пен мәдениетті халық бола білді. Өзінің басынан өткенін кейінгі ұрпаққа аныздар арқылы жеткізіп, тас-жартастарға өшпестей етіп ізін қалдырыды. Сонымен қатар түркі халықтары қытай, монгол және парсы тілдес халықтармен етene қарым-қатынас орнатуы келер ұрпаққа өшпес тарих, ұмытылmas мәдениет пен әдебиет қалдырыды.

Ислам діні келмей тұрып Орхон-Енесей, Талас бойынан табылған руна жазулы тас ескерткіштерінде Құлтегін, Тонықек сиякты қолбасшылардың тарихи тұлғасы мен әдеби бейнесі сомдалған жәдігерлерден-ақ, түркілер өздерінің бай мәдениеті мен әдебиетін, жазуын қалыптастырғандығын байқаймыз. Тастандағы ескерткіштерден түркі халықтарының көне тарихы мен әдебиетіне қатысты аясы кең құнды мұралары жазылғандығын да көруге болады.

Түркі елдері дербес ел болып, экономикалық, рухани, мәдени дербес даму жолына түскеннен кейінгі жылдарда халық әдебиетінің өзге ұлт әдебиеттерімен сабактастырын зерделеу негізгі мәселелердің бірі болды. Ғалым С. Қасқабасов «Түркі жұртының көрші елдермен және Таяу, Орта, Қыыр Шығыс елдерімен тарихи-мәдени байланысы көне ғасырлардан бастау алатынды-

тын «Панчтантра», «Калила мен Димна», «Тоты-наме», «Мың бір тұн» сынды жинақтардың мазмұнынан-ак көруге болады», – деп атап көрсетеді (Қасқабасов, Сейт. (2000).

Түрік ғалымы, яссуитанушы Ф.Көпрулұ «Түрік әдебиетінің тарихы» атты еңбегінде әдебиет тарихының қалыптасуын исламға дейінгі түрік әдебиеті, ислам мәдениеті кезіндегі түрік әдебиеті және Европа мәдениеті кезіндегі түрік әдебиеті деп үш кезеңге бөліп қарастыrsa, (Көпрулұ, Мехмет Фуат. (2012). түркілер тарихын зерттеуші европалық ғалым А.Бомбачи да түрік әдебиетінің кезендерін төмендегідей екіге бөліп қарастырады:

1. Исламға дейінгі әдебиет кезеңі;
2. Исламнан кейінгі әдебиет кезеңі (Бомбачи, А. (1986). Бұл тұжырымдамалардан екі зерттеушінің де түркі әдебиеттің кезендері мен әдебиеттің ислам дінімен байланыстылығы туралы ой-пікірлері ұқсас екенін байқауға болады. Ислам дінін қабылдау арқылы түркі жұрты өздерінің мәдениеті мен әдебиетіне де жаңа өзгерістермен қоса, әдебиетке жаңа бағыт пен серпіліс әкелді.

Түркі және үнді халықтарының бәріне ортақ рухани қазына болып саналатын әдеби жәдігерлер тарих қойнауына енген сайын жаңа қырынан жарқырай түсіп, халықтың діни дүниетанымының аясын кенеятіп отырды десек артық болмас. Дін адамзат баласының ежелгі дүниетанымынан бастап, бүтінгі күнге дейін өмір сүру салтын айқындайтын ұғым болса, ал әдебиет халықпен бірге жасап, үнемі дамып отыратын тарихты жасаушы ұлттың ой-санасын, діни дүниетанымын айшықтайтын негізгі феномен деуге де болады. Дін атауы тек монотейстік діндеға емес, барлық ежелгі наным-сенімдерден бастау алатын политейстік діндерге қатысты. Сондықтан дін ұғымының аясын қарастыру барысында үнді даласында дүниеге келген мазмұны діни астарларды қамтыған әдебиетті де тыс қалдырмаймыз. Алайда наным-сенім мен дін мәселесіне қатысты түрік-үнді халықтарының дүниетанымына қатысты мұраларға кейінгі тақырыптарымызда бөлек тоқталып, кеңінен қарастыратын боламыз.

Әдеби-мәдени байланыстар тарихы халықтар арасындағы рухани өмірінде сабактасып келе жатқан үрдіс. Кез келген шығыс әдебиетінің даму тарихына көз жүгіртсек, өзге елдер әдебиетімен тікелей сабактастық дәстүрі де, типологиялық жағынан ұқсас құбылыстар да айқын ангарылады. Шығыс елінің тарихи жолына қатысты әдеби-мәдени байланыстар сипаты да әр кезеңде әрқылы болып өзгеріп отырғаны бел-

гілі. Осы орайда түрік зерттеушісі Өзлем Каленің «әдебиет – ескі күндерден бастап адамдар арасында ауызша және жазбаша қарым-қатынас жасайтын құралдардың бірі», – деген пікірімен де келісуге болады. (Кале, Özlem. (2010)

Мәдени құндылықтарды қоғамның жас үрпағына жеткізудің ең қысқа жолы – әдебиет деп қалам тартқан түрік ғалымы М. Онелдің айтуынша, әдебиет тарихы бір мағынада айтар болсақ, делегацияның тарихы болып табылады. Сонымен қатар бұл ұлттың әдеби тілінің тарихы, әлеуметтік ортасы. Егер түркі әдебиеті әдеби тілдің қалыптасуы мен дамуы туралы бүгінгі күнге дейін зерттелсе, оны түрік әдеби тілінің қалыптасуы сияқты қозқараста зерттеу керек, – деген тұжырымын ортага салады. (Mehmet Önal. (2008)

Әдеиет ел тарихын, ел құндылығын танытадын бірден бір мұра. Осы мұраның халық үшін қаншалықты қазына екендігін білген ел басшылары да әдеби сарындардан алыс емес еді. Тарих сахнасында сұбелі орын қалдырған М.Ганди, Мустафа Кемал Ататүрік, Д.Қонаев сынды түркі-үнді халықтарының саяси қайраткерлері де әдебиетке етепе жақын болған тұлғалардың бірі екендігін олардың сөздерінен, баяндамаларынан анғаруға болады. Афет Инанның зерттеулеріне зер салар болсақ, Кемал Ататүрік әдеби құндылықтар жайында былай үндейді: «Әдебиет бұл мағынасы, сөйлеу мен жазудың барлық түрін және адамдық табиғаттың ұлы эмоцияларын, яғни кескіндеме, мұсін, әсіресе музика сияқты әсем өнерлерді тыңдаушыларға немесе оқырмандарға өте ыңғайлы етіп жеткізуді білдіреді. Өмірде адамзаттың ең жақсы ғылыми және техникалық қағидаларына негізделген өте идеалистік мамандықтың бірі әрі қызықтысы, мақсатқа бағытталып, сонында өзін-өзі танитын, өздігінен жүзеге асыратын істің бірі әдебиет болып табылды (Afet, Inan. (1968).

Үнді көсемі, ұлт бабасы М.К. Ганди де өзінің әдебиетке жақындығын онын «менің өмірлік байлығым – Bhagavad-Gita», – деп үнді халқына одан айырылмау керектігін үндегенінен көре аламыз. Ал қазақ қоғам қайраткері, саяси басшы Д. Қонаев та «әдеби құндылықтармен бай болған адам, елінің ертеңін терең ойлайтын тұлға болып қалыптасады. Себебі әдеби жауһарлар тарихының болмысы, сондықтан тарихты білген адам ел болашағына немқұрайлы қарамайды», – деуі оның әдебиет арқылы өсіп-жетілуге болатындығын көрсетеді.

Профессор Боздемир Сулейманың «Atatürk’ün bilgeliği ve edebi yönü» атты еңбе-

гінде Аниткабир ассоциациясының корытындысына сәйкес, Ататүрк оқыған кітаптардың саны – 3997. Бұл кітаптардың 1741-і Чанкая сарайында, 2151-і Аниткабирде, 102-і Стамбул Университетінің кітапханасында және 3-і Самсун Гази қоғамдық кітапханасына тапсырылған. Ассоциация «Ататуркітің оқыған кітаптары» тақырыбында оның еңбектерін жинақтап, 500 беттен тұратын 24 томдық жинақ басып шығарды, – деген сілтеме береді (Bozdemir, Süleyman. (2006).

Түркі-ұнді әдеби байланыстарының көп ғасырлық тарихы бар. Ұлттық әдебиетіміздің әлемдік әдеби жәдігерлермен сабактастырылған – рухани мәдениетіміздің өркендеу тарихында, әдебиеттің көркемдік дамуында өзіндік маңызға ие. Түркі және ұнді әдебиеттерінің байланысын зерделеу ұлттық сөз өнеріміздің көне дәуірлерден бүгінге дейін үзілмей жалғасып келе жатқан түркі-ұнді мәдени қарым-қатынасы дәстүрінің ғылыми-теориялық тұргыда кенеюіне, өркендеуіне жол ашады. Себебі тарих беттерінен білетініміздей, түркі-ұнді әдебиеттерінің байланысы ерте дәуірлердегі Орта Азияны мекен еткен шығыс-иран және түркі тайпалары өмірлеріндегі әр түрлі тарихи, саяси-экономикалық оқиғалар негізінде қалыптасты. Сондай-ақ, түркі-ұнді халықтарының мәдени байланыстарында Ұлы Жібек жолы арқылы жузеге асқан қатынастардың да әсері болғанын айта аламыз. Нәтижесінде халықтар бір-бірінің құнды әдеби мұраларымен танысып, өз ұлттарының рухани қазынасын молайтып, мәдени қорларын байыта түскендігіні бүгінгі тарихи деректер күә.

Р. Уеллек., А. Уарен зерттеулеріне назар аударатын болсақ, Орта Азиядан бері келе жатқан біздің дәстүрлі түркі әдебиетімізде әлемнің ұлы суретшілері және олардың шығарған ұлы шығармалары, диван әдебиеті, мистикалық әдебиет және халық әдебиетінің жазылуын тілге тиек етеді. (Wellek, R.-Warren, A. (1983).

Фольклортанушы түрік ғалымы, профессор О. Чобаноглы да халықтар арасындағы тарихимәдени байланыс жөнінде неміс ғалымы, шығыстанушы Теодар Бенфейдің түсіндірмесін сүйене отырып, төмендегідей айтып өтеді: «Бенфей батыстан шығыска қарай баратын жолдар мен уақытты түсіндіре отырып, соған сәйкес, бірінші мәдени-тарихи байланыс пен өзара әрекеттесу бағыты Шығыс Жерорта теңізінің жағалауынан Испанияға дейін созылады, екінші бағыт Сицилия мен Италия арқылы өтеді, ал үшінші бағыт Түркіменстан мен Анадолы арқылы Стамбулдан, одан кейін Балқаннан Еуропага дейін өтеді» (Çobanoglu, Özkul. (2016).

Абро Аман Андраби зерттеуі бойынша, Ұндыстан мен Түркия арасындағы тарихи-мәдени байланыстың бастауы Осман сұлтандыры мен Ұндыстандағы 1481-1482 жылдар аралығында билік еткен мұсылман билеушілері арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастан негіз алады. Тарихи қақтығыстар барысында да екі ел басшылары Мұстафа Кемал Ататүрк пен Махатма Карамчанд Ганди бір-біріне көмек қолдарын созып отырған. Осы орайда, 1920 жылы Түркия Республикасының тәуелсіздігі үшін қуресте де Ұндыстан алғашқылардың бірі болып қолдау көрсеткендігін айта кету керек. Ұндыстан мен Түркия арасында мәдени ұндастік өтє көп. Түркі жұрты мәдениет, өнер, тағам, киім сынды көптеген іздерін ұнді халқына сіндірді. Урду (орда сөзі негізінде қалыптасқан, әскерлердің ортақ тілі) тілінің өзінде де түркі тілінің әлемніттерінің кездесуі мысал бола алады. Сонымен қатар түркілік Жалаладдин Румидің сопылық пәлсафасы ұнді субkontinentine тарап, бхакти қозғалысының қалыптасуына негіз болды. (Abroo, Aman Andrabie. (<https://www.academia.edu>)

А.А. Аброның зерттеуіндегі әдеби сарынның көрінісі Ұндыстанда маңызды орынға ие болғандығын Сайнатх Витхал Чапле де «Мевлана Румидің Ұндыстанға тигізген әсері» атты еңбегінде де «Ұшінші ғасырдағы керемет ақын және мистик Мевлана Руми Ұндыстанның рухани және әдеби өміріне зор ықпал еткен тұлға болды», – деп атап көрсетеді (Sainath, Vithalrao Chaple. (2018).

Сонымен қатар ұнді ғалымы Сайнатх Витхал Чапле «Түркиядағы хинди тілі мен әдебиетін оқыту» тақырыбында мақаласында былай сабактай түседі: «Ұндыстанда әдеби құндылықтардың бірі бхакти бағытының дамуына түркілік Жалаладдин Румидің сопылық сарында жазылған өлең жолдарының ұнді жеріне жетуі негізінде ұнді әдебиетіндегі бхакти бағытының дамуына өзіндік үлес қосып, бүгінгі күнге дейін күшін жоймай келеді» (Sainath, Vithalrao Chaple. (2016).

Мұстафа Кемал Ататүрк елде түрік тілімен қоса басқа да шет тілдерін менгерту үлттар арасындағы мәдени сабактастықтың арта түсесіндігіне сеніммен қарады. Осы себеппен 1935 жылы Түркияның Анкара университетінде тіл және тарих факультеті ашылды. Оның ішінде бүгінгі күнге дейін қызмет етіп келе жатқан ұндытану бөлімі де бар. Ұндытану ғалым Уалтер Рубенмен басталған ұндытану бөлімі бүгінгі күні екі ел арасындағы мәдени-тарихи байланыстың дамуына үлкен көпір болып отыр.

Профессор Корхан Кая, профессор Н. Дария Джан, Др. Али Кучуклер, Др. Ялшын Калаиы,

Др. Есра Буйукбаңжеши, Джанан Едемир, Асара Гуван сынды түрік үндітанушы зертеуші ғалымдары үнді әдебиетінің, философиясының құнды мұраларын түрік тіліне аударып, түркі халықтарына жеткізуі екі ел арасындағы әдеби-мәдени байланыстың көпірін жалғастырудың кепілі десек артық болmas.

Қазіргі Үндістанның 24 тілдерінің бәрінде үнді әдебиетін дамытуды мақсат еткен «Сахитя Академиясы» ұйымы үнді халқының әдебиетін сақтауға және оны аудармалар арқылы таратуда үлкен іс-шаралар атқарып жатқандығын да айта кету керек.

Сахитя Академия негізгі мақсаты – Үндістандағы мәдени бірлікті насиҳаттау және өзіндік дәстүрлері мен мәдениеттерімен ерекшеленетін өңірлік аймақтармен ынтымақтастықты кеңейту және әр түрлі үнді тілдері мен диалектілердегі мұраларды аудару. Сахитя академиясы үнді халықтық әдебиетті тарату жолында төмендегі жолдарды насиҳаттайты:

- халық әдебиетін марапаттау арқылы;
- және кішігірім тілдер мен тайпалық диалектілерде жазылған шығармаларды марапаттау арқылы конвенцияларды өткізу;
- халықтық әңгімелерді журналдарға жариялау;
- халық әдебиеті кітаптарын басып шығару;
- Үндістанның ауызша дәстүрлерін тарату.

Үндістандағы Сахитя Академиясында атқарылып жатқан іс-шараларды үнді ғалымы Шри Аджай Пурти дәлелдей түседі: «Үндістанда ертеден-ақ, аударма жұмыстарымен айналысу дәстүрге айналған. Ежелгі Үндістанда санскрит тілінен басқа тілдерде жазылған аңыз-ертеңілер, құнды мұралалар үнді тілдерінен басқа да шет тілдеріне аударылып келеді. Панчантр, Хитопадештен бастап, Рамаяна, Махабхарат, Бхагавад-Гита сынды қоپтеген әдеби сарындағы еңбектер бүгінгі күні шет тілдерінде де жарық көрді. Аударма дәстүрінің жоғалмауы әдебиеті-міздегі құнды мұралардың сакталуына септігін тигізуде», – деп Маврикиде өткен ғылыми-танымдық конференциясында «Хинди тілі мен әдебиетінің дамындағы аударманың пайдасы» атты зерттеу жұмысында өз пікірін білдіреді (Purti, Adjay. (2016).

Ачария Рамчандр Чукл: «Сваям Бхаратнендудің батыс тілінен хинди тіліне бірнеше пъессалар аударғанын айтады. Алайда аударма жұмыстары батыс әдебиетімен танысуға мүмкіндік беруімен қатар хинди әдебиетіне де өзгерістер әкеліп, нәтижесінде үнді әдебиеті романтизм, символизм, реализм, марксизм сынды бағыттармен

толықтырылды», – дейді (Acharya, Ramchandr Chukl. (2008).

Жоғарыдағы ақпаратты раджастхандық фольклоршы Шри Виджай Ден Дет те мақұлдайды. Оның айтуы бойынша ортағасырдан 20 ғасырға дейінгі аралықтағы үнді әдеби жазбаларынан дәстүрлі әдебиеттің еуропалық мәдениетке бет бұрып, халық әдебиетінің орны ығыстырылғаны да байқалады, – дейді.

Такаши Фуджидің «Japan me Premchand Sahitya: itihas ke paripreksya me» тақырыбындағы зерттеуінде жүгінетін болсақ, Жапония мен Үндістан арасындағы саяси-дипломатиялық қарым-қатынас 1952 жылы орнаганнан кейін-ақ жапон қаламгерлерінің үнді әдебиетіне деген қызығушылықтары арта түсті. Сондықтан қаламгер Сабарвалдың көмегі арқылы үнді әдеби құндылықтарды аудару қолға алына бастады. Жапон әдебиеттанушысы Ибусе Масуджи Р.Тагордың «Mukti Marg», «Mantr», «Rajdut ki beti» атты үш шығармасын жапон тіліне аударып, Кайдзо газетіне шығарды. Сонымен қатар, Сабарвал арқылы қолға алынған Премчанд туындыларын ары қарай жалғастыруышы жапон үндітанушысы профессор Гамо Реичи еді. Ол Премчанд шығармашылықтарына жақын болғандықтан, оның жеке үнді жазушысына арналған кітапханасы да болған. Премчандтың «Godan» және «Pus ki rat» шығармаларын аударып, кейін жинақ ретінде басып шығарды (Fudji, Takashi. (2016).

Ресей ғалымы Соколовтың еңбегіне сүйене отырып, О.Чобаноглы өз зерттеуінде Бенфейдің түсіндірмесін негізге алады. Ол бойынша Панчантраның Үндістаннан қалай Еуропаға жеткендігі түсіндіріледі. Оның зерттеуі бойынша, Панчантантра б.з.б. VI ғ. «Калила және Димна» атаяумен ескі парсы (пехлеви) тілінен сирия тіліне, VIII ғ. ескі парсы тілінен араб тіліне, XII ғ. араб тілінен көне еврей тіліне, XIII ғ. Испанияда көне еврей тілінен латын тіліне, латыннан француз тіліне, неміс тілінен италиян тіліне аудармалар жасалынды. Басқа бір аудармада араб тілінен грек тілінде «Стеханис және икхнилатини әңгімесі (Stehanis және ikhnilatani Hikayesi)» атаяумен аударылып, грек тілінен Балқан славян тіліне, кейін орыс тіліне аударылып, орыс шығармаларының жинағы қалыптасуына негіз болды», – дейді (Çobanoglu, Özkul. (2016).

Үндітанушы профессор Корхан Кая Rigveda (ऋग्वेद), Upanishad (उपनिषद्), Bhagavad-Gita (भगवद्गीता), Vacracchedika Pragyaparamita Sutra (वज्रच्छेदकि प्रज्ञापारमति सूत्र), Yoga Sutra

(योगसूत्र) сынды үнді дүниетанымының үлкен мәнге толы қазыналарды түрік тілінде жеткізуінің өзі де екі ел арасындағы әдеби-мәдени байланыстың шарықтауының бір дәлелі болмақ.

Жоғарыда аталған еңбектердің бір қатарын В.Г. Эрман, Б.Л. Смирнов, С.М. Неаполитанский, А.А. Каменской и И.В. Манциарли, О.Н. Ерченкова, В.С. Семенцова, В.И. Тихвинский и Ю.М. Густякова, А.П. Казначеева сынды орыс ғалымдары да аударғандығын айта кету керек.

Қазақ ғалымы, әдебиеттанушы Ә.Нілібаев ағылшын және орыс тілдерінен Ригведа, Махабхарата, Дхамапада сынды үнді мұраларын қазақшаға аударды.

Шынымен дебатыс, шығыс, түркі халықтарының ғалымдары мен әдебиеттанушыларының қыруар еңбектерінің негізінде бүгінгі күні әлемнің түпкір-түпкіріндегі небір тарихи маңызы бар құнды еңбектер аударылып, халықтар арасына жетіп отыр. Аудармалар арқылы өзге елдің мәдениетін, тарихын білу мүмкіндігіне ие болып отырғанымыздың өзі халықтар арасындағы мәдени сабактастықты растай түседі. Оған дәлел ретінде үнді дүниетанымындағы Махабхарата, Рамаяна, Трипитака, Упанишадтар, Веда ілімдері және тағы басқа тарихи-әдеби мұралар түркі, шығыс, орыс, батыс тілдеріне аударылса, керісінше түркі жүртіның тарихи жәдегерлері Тонықөк, Білге-қаған, Оғыз-наме, Дивани Лугат ат-түрк сынды еңбектер батыс, шығыс тілдеріне аударылып жетті. Әдебиеттанушы ғалым С.Қирабаевтың: «Кез-келген әдебиеттің ұзақ даму жолын шолып қарасақ, оның бай фольклорына қоса ерте ғасырдан ортақ әдебиет үндестіктің жатқанын көреміз», – деп айғақтай түседі. (Қирабаев, Сейт. (2001).

Әлем халықтарының фольклоры мен әдебиет мұралары жалпы адамзаттың ортақ рухани құндылықтар қазынасын құрайды. Сөз өнері рухани мәдениет дамуының көркемдік ойлау жетістіктерін жинақтаған сипатымен жеке ұлттардың әлем өркениеті кеңістігіндегі өзінің даралықтарында, ортақ үндестіктерін де қамтыған күрделі болмысымен ерекшеленеді. Шығыс әдебиеті әлем әдебиеттің сан қырлы құндылықтарының қатарында тек көркем сөз өнері тұргысынан ғана көрініп қойған жоқ. Сонымен бірге адамның ішкі құбылыстарын бейнелеуімен, адамзаттың кемелдену арманына назар салумен, рухани бастауларын іздестірумен де ерекше орынга ие болып келе жатыр. Сондай үрдіс түркі-ұнді фольклорында, ғашықтық дастандар мен батырлық жырларда өзіндік ұлттық ой-өрнегімен жалғасын тапты.

Түркі-ұнді әдеби-тарихи байланыстарды фольклор мұраларындағы ертегілерден, эпостық, ғашықтық дастандардан көруге болатындығы жөнінде қазақстандық ғалым С.Қасқабасов: «Тарихи байланыс арқылы ертегілер мен хикаяттардың біралуан сюжеттері келген, сондай-ақ үнді, араб, парсы елдерінің ежелгі жинақтарынан біраз мысалдар мен шытырман оқиғалы шығармалар ауысқан», – деген пікірін ортаға салады (Қасқабасов, С. (2000).

Әдебиет жазбаша түрде фольклор мен ауызша дәстүрлерді сактауға көмектеседі. Әдебиет болмаса әлем халықтық мұраны, яғни ауызша дәстүрін мұлдем жоғалтқан болар еді. Фольклор жазбалары сынды жазбаша еңбектер үрпақтан үрпаққа құнды мәдениет пен дәстүрлерді өзгеріссіз, қалпында жеткізуге көмектеседі. Әдебиет сондай-ақ, қазіргі үрпаққа өткен тарихтың өзектілігін ауызша әдет-ғұрыптарды, дәстүрлерді сактау арқылы жеткізе білді.

Үнді әдебиеті әлемдегі кез келген басқа әдебиеттермен салыстырғанда ауызша дәстүрлер мен фольклорды сактау мен насиҳаттауда басым рөл атқарады. Үндістанның ежелгі тұрғындары азыз-әңгімелерді халықтық формада жеткізуде көркемдік сипаттаудың шеберлері.

Үндістан фольклор бойынша әлемдегі бай дереккөздердің бұлағы десек те болады. Себебі үнді жерінде фольклор ғана емес, мәдени құндылықтарды айқындастын мақал-мәтеддер, афоризмдер, анекдоттар, әндер, халықтық пьесалар сынды ауызша дәстүрлердің барлық түрлері көнінен кездеседі.

Үндістан әдебиеті аймақтардағы ұмытылған сөз тіркестер мен мақал-мәтеддерді, көптеген азыз-әңгімелер мен ертегілерді сактай отырып, үлкен мәдени ортаны қалыптастыруды. Мәдени бірлік пен бүтіндікті сактау мен дамытуда Үндістан әдебиеттің рөлі зор.

Әлемнің басқа бөліктері үшін жылдам индустрияландыру мен жаһандану жағдайында тез жоғалып кеткен өнер түрлерін үнді халқының әдебиеті біріктіріп, сақтап қалды. Халық әдебиеті мен өнер формалары – философиялық ойлар мен мәдениеттің кілті ғана емес, терең мәні бар философия. Көптеген ежелгі жазбалар бүгінгі күні үнді әдебиеттің құнды мұрасына айналды.

Екі халықтың да тарихына зер салар болсақ, бастапқы әдеби жәдігерлер нағым-сенімнің, діннің аясында өрбігенін көре аламыз. Жалпы ежелгі үнді халқы арийлердің үнді даласына келуі негізінде мәдениет пен әдебиеттің пайда болуына негізделеді. Нәтижесінде ежелгі Веда әдебиеті қалыптасып, сол әдебиет негізінде құдайларға

арналған мәтіндер пайда болды. Ал түркі әдебиетінде келер болсақ, VIII ғ. араб тұбегінде пайда болып, қазақ даласына Қарахан әулеті билеген кезеңде аяқ басқан ислам діні өзінің асыл жаунарларымен көне түркілердің исламға дейін қалыптасып үлгерген бай мәдениетін, әдебиетін толықтырып, біртұтастықты құрады. Жалпы екі ел мұрасындағы әдеби байланыс ұғымын жанжақты, салыстармалы қарастыру өзекті зерттеу тақыптарының бірі. Себебі әдеби, мәдени

байланыстар екі ел арасындағы алтын көпір іс-пептес. Соңдықтан екі халықтың сұлулық пен парасаттылық, жақсылық пен ізгілік, сүйіспен-шілік пен махабbat, кішілік пен кісілік туралы толғамдары мен пайымдауларының ұқсастығы әдеби үлгілердің негізгі шарты десек болады. Қарастырылған екі ел халықтардың таным-түсінігінің, тілінің өзгешелігіне қарамастан олардың рухани дүниетанымызық болмысында үндестік байқауға болады.

Әдебиеттер

- Конрад, николай Иософович. (1972) Запад и Восток. – Москва: Наука. – 496 с.
- Келімбетов, Немат. (1998) Қазақ әдебиеті бастаулары (Көркемдік дәстүр жалғастығы). Зерттеу. – Алматы: Ана тілі. – 256 б.
- Қасқабасов, Сейт. (2000) Золотая жила. Истоки духовной культуры. Избранные исследования. – Астана: Елорда. – 752 с.
- Қирабаев, С. (2001) Үлт тәуелсіздігі және әдебиет. Зерттеулер мен макалалар. – Алматы: Фылым. – 448 б.
- Көпрулұ, Мехмет Фуат. (2012) Түркі әдебиетінің тарихы. <http://alemadebiety.kz>
- Бомбачи, А. (1986) Зарубежная тюркология. 384 с.
- Kale, Özlem. (2010) Edebiyat Sinema _li_kisi// Uluslararası Sosyal Ara_tirmalar Dergisi . – Volume: 3 Issue: 14 Fall . – S. 266
- Önal, Mehmet. (2008) Edebî dil ve üslup // A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – Erzurum. – S.36
- Afet, Inan (1968) Atatürk Hakkında Hatırlar ve Belgeler // <https://millicumhuriyet.com/2011/11/12/ataturk-ve-evrim>
- Bozdemir, Süleyman. (2006) Atatürk’ün bilgeliği ve edebi yönü // <http://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/arastirmalar>
- Wellek, R.- Warren, A. (1983) Edebiyat biliminin temelleri. s. 23 – 31P.
- Çobanoglu, Özkul (2016) Halkbilimi kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş. S.125).
- Abroo Aman Andrabi. Indo-Turkish relations: A historical overview & analysis // <https://www.academia.edu>
- Sainath, Vithalrao Chaple. (2018) Mewlana Rumi ka Hindistan pe asar //Hindi Patrika, Mauritius. – p. 33 .
- Sainath, Vithalrao Chaple. (2016) Turkey me Hindi aur sahiyta ka prayog //Hindi Patrika, Mauritius. – p. 83
- Purti, Adjay. (2016) Hindi Bhasha aur Sahiyta ke anuvad me yodgan // Hindi Patrika, Mauritius. – p. 125
- Acharya, Ramchandr Chukl. (2008) Hindi Sahiyta ka itihaas, sanskaran. Prakashn satsthan New Delhi. – p. 330
- Fudji, Takashi. (2016) Japan me Premchand Sahiyta: itihas ke pariprekshya me // Hindi Patrika, Mauritius. – p. 95
- Çobanoglu, Özkul (2016) Halkbilimi kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş. S.125).

References

- Konrad, Nikolai Yosifovich. (1972) Zapad I Vostok. – Moscow: Science. – 496 s.
- Kelimbetov, Nemat. (1998) KQazaq adebiyeti bastaulari (Korkemdk dastur jalgastygy). – Almaty: Ana tili. – 256 b.
- Kaskabasov, Seit. (2000) Zolotaya jila. Istoki duhovnoi kultury. Izbrannye issledovaniye. – Astana: Elorda. – 752 s.
- Kirabayev, S. (2001) Ult tauelsizdigine adebiyet. Zertteuler men makalalar. – Almaty: Gylym. – 448 b Koprulu, Mehmet Fuat. (2012) Turki adebietinin tarihi // <http://alemadebiety.kz>
- Bomabchi, A. (1986) Zarubejnayaturkologya. 384 p.
- Kale, Özlem. (2010) Edebiyat Sinema _li_kisi// Uluslararası Sosyal Ara_tirmalar Dergisi . – Volume: 3 Issue: 14 Fall . – S. 266
- Önal, Mehmet. (2008) Edebî dil ve üslup // A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – Erzurum. – S.36
- Afet, Inan (1968) Atatürk Hakkında Hatırlar ve Belgeler // <https://millicumhuriyet.com/2011/11/12/ataturk-ve-evrim>
- Bozdemir, Süleyman. (2006) Atatürk’ün bilgeliği ve edebi yönü // <http://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/arastirmalar>
- Wellek, R.- Warren, A. (1983) Edebiyat biliminin temelleri. s. 23 – 31P.
- Çobanoglu, Özkul (2016) Halkbilimi kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş. S.125).
- Abroo Aman Andrabi. Indo-Turkish relations: A historical overview & analysis // <https://www.academia.edu>
- Sainath, Vithalrao Chaple. (2018) Mewlana Rumi ka Hindistan pe asar //Hindi Patrika, Mauritius. – p. 33 .
- Sainath, Vithalrao Chaple. (2016) Turkey me Hindi aur sahiyta ka prayog //Hindi Patrika, Mauritius. – p. 83
- Purti, Adjay. (2016) Hindi Bhasha aur Sahiyta ke anuvad me yodgan // Hindi Patrika, Mauritius. – p. 125
- Acharya, Ramchandr Chukl. (2008) Hindi Sahiyta ka itihaas, sanskaran. Prakashn satsthan New Delhi. – p. 330
- Fudji, Takashi. (2016) Japan me Premchand Sahiyta: itihas ke pariprekshya me // Hindi Patrika, Mauritius. – p. 95
- Çobanoglu, Özkul (2016) Halkbilimi kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş. S.125).

ГРНТИ 16.21.37

¹Есбосынов Е.З., ²Найманбаева Ш.А.

¹Научный руководитель: кандидат филологических наук,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: ergaliesb@gmail.com

²Магистрантка 2-го курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: sholpannaimanbaeva@yandex.kz

ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ МЕЖДОМЕТИЙ И ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В ТУРЕЦКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Междометия и звукоподражательные слова среди лексико-грамматических разрядов слов занимают особое положение. От знаменательных слов отличаются тем, что не выполняют nominative функции, не изменяются по лицам, числам и падежам, не являются членами предложения. От служебных слов междометия отличаются тем, что не служат для связи членов предложения или частей предложения (как союзы), не выражают отношений между главным и зависимым словами (как предлоги) и не придают словам (высказываниям) дополнительных смысловых и эмоционально-экспрессивных оттенков (как частицы). По морфологическим и синтаксическим особенностям, а также по характеру соотнесенности с реалиями к междометию присмыкают звукоподражательные слова, являющиеся подражаниями звукам живой или неживой природы.

Ключевые слова: русский и турецкий языки, грамматика, междометия, звукоподражательные слова.

¹Esbosynov E.Z., ²Naimanbayeva Sh.A.

¹Research supervisor: candidate of Philology, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: ergaliesb@gmail.com

²2nd year MA student, Faculty of Oriental Studies, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: sholpannaimanbaeva@yandex.kz

ISSUES OF USING INTERJECTIONS AND ONOMATOPOEIC WORDS IN TURKISH AND RUSSIAN LANGUAGES

In any language without interjections it would be extremely difficult to express diverse feelings and emotions, since this part of speech gives the language a rich color. Interjections and onomatopoeic words occupy a special position among the lexical and grammatical categories of words. They differ from significant words in that they do not perform a nominative function, do not change in terms of persons, numbers and cases, are not members of a sentence. Interjections differ from official words in that they do not serve to connect members of a sentence or parts of a sentence (as unions), do not express the relationship between the main and dependent words (as prepositions), and do not give words (statements) additional semantic and emotional-expressive shades (like particles). On morphological and syntactic features, as well as on the nature of their correlation with reality, interoperative words adjoin interjection, imitating the sounds of living or inanimate nature.

Key words: Russian and Turkish languages, grammar, interjections, onomatopoeic words.

¹Есбосынов Е.З., ²Найманбаева Ш.А.

¹Фылыми жетекшісі: ф.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, e-mail: ergaliesb@gmail.com

²Шығыстану факультетінің 2 курс магистранты,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы к., e-mail: sholpannaimanbaeva@yandex.kz

Түрік және орыс тілдеріндегі одагай мен еліктеуіш сөздердің қолдану мәселесі

Кез келген тілде өртүрлі адами сезім мен эмоцияларды айту, яки жеткізе білу курделі істердің қатарынан орын алатыны сөзсіз. Ал тілдік объектілердің дыбыстарын имитациялайтын ономатопиялық араласулар өзіндік жеке рольге ие болып, сөздердің лексикалық және логикалық көрінісінде ерекше орын алады. Олар номинативті функцияны орындағанымен тілдік бейне мен образдық постулаттарда адами көзқарас пен эмоция немесе сол сөттегі реакцияны сомдауда таптырмас құрал ретінде танылады. Олардың тағы бір ерекшелігі сөйлемдердің немесе сөйлем мүшелеңін таза грамматикалық түрғыда байланыстыруға қызмет етпеуімен қатар негізгі және тәуелді сөздердің өзара байланысында да аса маңызды роль атқармайды. Алайда қосымша семантикалық және эмоционалдық мәнерлі ренктер беру түрғысында жетекші міндетке ие болады. Морфологиялық және синтаксистік құрылымда, сондай-ақ, олардың шындыққа қатысты корреляция сипаты аясында, өзара әрекеттесетін сөздер тірі немесе жансыз табиғаттың дыбыстарын қайталауда басты роль атқарады.

Түйін сөздер: орыс және түрік тілдері, грамматика, одагай, еліктеуіш сөздер.

В любом языке без междометий было бы крайне сложно выражать разнообразные чувства и эмоции, поскольку эта часть речи придает языку богатую окраску. Особое место занимают звукоподражательные междометия, имитирующие звуки природы или предметов. Что такое междометия и звукоподражательные слова?

Междометие – это особая неизменяемая часть речи, служащая для выражения различных эмоций и чувств, при этом не называя их. Например: Ох! Эх! Эй! Ау! и т. д.

Звукоподражательные слова – это слова, с помощью которых максимально точно передаются звуки, издаваемые разными животными или предметами.

Явление звукоизобразительности (звукоподражание и звукосимволизм) издавна привлекало внимание исследователей, однако до недавнего времени вопрос о звукоизображении рассматривался учеными, как правило, лишь в связи с другими крупными проблемами языкоznания. В настоящее время звукоизобразительность стала самостоятельным объектом изучения. Звукоподражание – одна из форм проявления звукоизобразительности в языке. В любом современном языке существует достаточно большое количество слов звукоподражательного характера. Проблемой связи между вещами и их наименованиями занимались еще древнегреческие философы, которые начали спор, длившийся веками и сохранивший актуальность до наших дней. «В основе спора лежал вопрос: называют ли слова вещи произвольно и связи между звуком и значением нет (либо она произвольна), или же

слова называю вещи произвольно, «по природе» последних, и связь между звуком и значением есть и она непроизвольна».

Слова, которые помогают выразить волеизъявления, побуждения, всю многогранность эмоций и чувств, не уточняя их, называются междометиями. Они стоят отдельно и не относятся ни к самостоятельным, ни к служебным частям речи. Фразы, выражающие чувства и эмоции, классифицируются по нескольким признакам:

значение (побудительные, эмоциональные и этикетные);

структура (составные, простые и сложные);

происхождение (непроизводные и производные).

Междометия делятся по значению на:

Эмоциональные (выражают чувства сожаления, одобрения, ненависти, страха и т.д.): а, ай, ах, увы, фу, ура, ба, бог с тобой, боже мой, браво, вот это да, вот тебе раз, ну, да ну, господи, ей-богу, как бы не так, как же, ну и ну, ага, о, ой, ай-ай-ай.

Побудительные (выражают приказание, приветствие): вон, прочь, марш, ну, на (возьми), фас, кис-кис, алле, цып-цып, майна, вира, бай-бай, тсс, стоп, алло, караул, чу, айда, кыш, брысь, но, тпру, цыц, шабаш, ну-ка, ау...

Этикетные междометия: спасибо, пожалуйста, извините, до свидания, здравствуйте, благодарю, прощай(те), прости(те), всего хорошего, мое почтение, привет, пока, здоровово...

по структуре на:

Простые: ах, ой, ну.

Сложные: повторение одинаковых частей: ай-ай, ой-ой.

Составные состоят из двух и более слов: боже мой, вот те раз, черт те что, то-то и оно. по происхождению на:

Непроизводные (не соотносимые с другими частями речи): ах, ох, ой.

Производные (соотносимые с другими частями речи): боже мой, батюшки, спасибо, пожалуйста, здравствуйте.

В некоторых случаях междометия переходят в знаменательные части речи, приобретая их значение:

1) Ура! Мы победили! – собственно междометие, выражающее восторг, душевный подъем, взлет.

2) Далеко слышится победное ура. – в роли подлежащего.

3) Гляди-ка, за год ты ого-го как вырос! междометие ого-го употребляется в значении наречия-обстоятельства.

4) Ого-го! Отзовитесь! собственно междометие, выражающее призыв, побуждение.

Морфологический разбор междометия.

Определяем является ли слово членом предложения.

Выясняем разряд по значению (эмоциональные, побудительные, этикетные).

Определяем разряд по структуре (простые, сложные, составные).

Определяем разряд по происхождению (непроизводные, производные).

Ох, пошлите за доктором.

Ох – междометие, эмоциональное, простое, непроизводное.

Группы междометий по значению

Выражают чувства, настроения (восторг, удивление, страх, угроза, укоризна, сожаление и др.)	Ах, ай, ба, о, ох, эх, эй, увы, ура, фу, фи, тьфу, ужо, уф, ой-ой, батюшки, вот ешё и др.	Ба! Знакомые все лица. (А. Грибоедов) Увы, он счаствия не ищет... (М. Лермонтов)
Выражают побуждения (побуждение к речи, действию, запрет, желание удалить, прекратить шум и др.)	Прочь, вон, тсс, цыц, ну, ну-ну, брысь, шабаш, марш, «а и др.	Эй, ямщик, смотри... Ну-ну, Савельич, полно! Полно, помиримся. (А. Пушкин)

Почему междометия и звукоподражательные слова стоят обособленно?

Междометия нельзя отнести ни к самостоятельным, ни к служебным частям речи. Эти слова не играют никакой роли в структуре предложения. Обычно после междометия ставится восклицательный знак.

Например: *Oго! Такой красоты я в жизни не видел!*

Vay! Hayatında hiç bu kadar güzel görmemiştim!

Если междометие входит в состав предложения, оно так же, как обращение, выделяется одной или двумя запятыми.

Например: *Извините, не замечали ли вы здесь маленькой собачки? Ах, что за прелестная музыка!*

Afedersiniz, buralardan küçük bir köpeği görmediniz mi? Oh, ne güzel bir müzik!

Например, в турецком языке междометия, являясь отдельной частью речи, играют роль сигналов. Они выражают эмоцию, требование, желание, побуждение к действию.

Вот, например:

Of – боль, недовольство, усталость, раздражение

Ah – восхищение, радость

Uf – усталость, раздражение

Öf – отвращение, недовольство

Tuh – недовольство, разочарование

Vah, Eyvah – сожаление, сочувствие, увы!

Vay – удивление, сожаление, недоумение, боль

Ay – восхищение, радость

Ha – Ну. Ну-ка. Ну и ну. Вот это да. Кстати.

Da

Hah – Вот и. Вот-вот. Ну вот. Вот как раз и...

Hay – Ой. О. Ох. Ах

Haydi (Hadi) – Ну. Айда. Давай. Ну-ка. Ладно.

Da что ты.

Hayret – Удивительно. Странно. Интересно.

Hiş – Эй ты. Послушай ты

Yaşasın! – Ура!

Aferin! – Молодец!

Öyle mi? – Так ли? Ну надо же! Ничего себе!

Sakin – Осторожно. Берегись. Смотри

*Yok canım – Да нет же. Неужели?
Zavallı – Бедняга. Несчастный.*

В турецком также есть много слов, которые используются в особых ситуациях и помогают выразить свои чувства в наиболее культурной и возвышенной манере. Возможно, ему немного недостает сарказма, как, к примеру, английскому языку, но зато в турецком языке есть возможность построить речь таким образом, что она будет звучать очень остроумно. Если вы будете знать нужные слова, то сумеете создать полное впечатление углубленного владения языком.

1. *Inşallah*

Это слово, одно из наиболее часто употребляемых в турецком языке, имеет арабские корни, но, как и многие другие слова, оно прочно укоренилось в турецкой речи. «*İnşallah*» переводится как «С божьей помощью». Но его же используют, когда хотят выразить надежду на будущее, что-то вроде русского «Если бог даст...».

Правда, слово «*inşallah*» может сбить с толку иностранца, особенно когда нужно обсудить планы или достичь определенного результата, к примеру, подписать рентный договор и встретиться с кем-то ровно в полдень, а в обсуждении вы слышите неопределенное «Если бог даст...». Но, в отличие от русского языка, это говорит не о неопределенности планов говорящего, а об отсылке к высшим силам – мол, если ничего из ряда вон не помешает, то все получится.

2. *Vallahi*

Употребляется в разных случаях, когда говорящий хочет подтвердить свои слова. Самый близкий аналог в русском языке – «зуб даю» или «вот те крест», когда тем самым пытаются доказать, что говорят чистую правду. Произнесенное вопросительным тоном, «*vallahi*» становится аналогом удивленного вопроса «правда?!», требующего подтвердить правдивость сказанного.

3. *Eyvallah*

Также используется в самых разных ситуациях, но чаще всего – в трех разных случаях. В первом случае – когда кто-то предлагает вам что-то, а вы отвечаете «*Eyvallah*», подразумевая под этим «спасибо». Другая ситуация, в которой вы можете использовать «*eyvallah*» – выражение вашей готовности помочь, если кто-то вас о чем-то просит. Наконец, третья ситуация – когда вы прощаетесь с кем-то. Тогда получается что-то вроде «Будьте здоровы», как иногда говорят в русском языке при расставании. В целом, слово чаще используется мужчинами и в сленге может применяться в значении «Все

окей, дружище». Конечно, только в неформальном общении.

4. *Maşallah*

Выражает восторг, удивление, радость, похвалу или благодарность. Что-то вроде «Вот это да!», «Молодец!». Это же слово считается своеобразным заклинанием против дурного глаза, его произносят сразу после похвалы, чтобы никто не смог сглазить или испортить радостное событие. К примеру, похвалив ребенка, скажите «*Maşallah!*», чтобы не сглазить его хорошее поведение или успехи. Аналогично поступайте, если хвалите новый автомобиль или хорошо выполненную работу. То есть, если вы сталкиваетесь с чем-то хорошим для вас или окружающих, и хотите, чтобы это не изменилось, то говорите «*maşallah*», чтобы обеспечить полную защиту от любого вида сглаза.

5. *Estağfurullah*

Вежливое выражение. Аналог слова «пожалуйста», что-то вроде «Что вы, не стоит благодарности!». Может очень пригодиться, если вы собрались общаться на турецком языке. Вы удивитесь, узнав, как часто турки к нему прибегают. Помимо основного значения, «*estağfurullah*» имеет много разных смысловых оттенков. Оно может приобщить вас к турецкой культуре, если вы возьмете его в свой обиход. Обычно это слово используется кем-то, кого открыто хвалят, либо, напротив, если кто-то ругает себя, обзывает глупцом или принижает свои заслуги в присутствии других людей, ему могут сказать «*estağfurullah*», подразумевая «Ну что вы, не стоит так...»

Что касается служебных, которые помогают соединяться словам в предложении и тексте, то и они не передали междометиям своих функций. Эти слова никому не «служат» и ничего не обозначают. Что же это тогда? Это самые обычные эмоции, когда нам не хватает слов выразить их более оформленно. Скажем: «Ax!», и все поймут, что нас что-либо удивило. Услышим: «Tcc!», и сразу же замолчим, поскольку данное слово обозначает прекращение разговоров или каких-либо действий. Предложения с междометиями являются более эмоциональными и гораздо глубже передают то, что сказать словами не всегда получится. Сравним: «Ох, больно!» и «Мне больно». Оба эти предложения передают одинаковый смысл. Однако первое передает сиюминутное ощущение человека, второе же может означать и длительное чувство боли. Будет достаточно только охнуть, и нас поймут те, кто находится рядом.

Еще в самом детстве, когда ребенок не умеет разговаривать, его первыми звуками являются именно они. Междометиями в нашем языке принято называть особую группу речи, которая помогает выражать эмоции и чувства. Лингвисты относят их к особой категории. С точки зрения морфологии они являются частью речи. Однако стоят обособленно от самостоятельных и служебных слов. По функциональности они не несут в себе никакую смысловую нагрузку. То есть значений эти слова не имеют, лишь косвенные. Потом их нельзя назвать самостоятельными.

На нашей планете существует множество различных животных, знать и помнить о которых все просто невозможно. Именно поэтому большая часть зверей остаётся для нас загадкой. Но часто дети спрашивают о том или ином живом существе: где оно обитает, чем питается и, главное, как говорит? Мы привыкли к звучанию домашних питомцев, в том числе птиц и сельскохозяйственных животных, но что ответить ребёнку, если он спрашивает о том, как общаются слоны?

На самом деле, тема звучания разных зверей и птиц может быть интересна не только для детей, но и для взрослых. По крайней мере, многие родители поднимут себе настроение, изучая этот вопрос вместе со своими маленькими любознательными [1].

Звуки домашних животных

Звуки домашних птиц и сельскохозяйственных животных известны всем с раннего детства. Всех нас учили, как говорит курочка, кошечка и собачка. Звуки, издаваемые птицами, которые проживают в домашних условиях, очень сильно разнятся. Детей учат тому, как говорит курочка, и некоторые из них ошибочно полагают, что так говорит большая часть домашних птичек. Например, индейка, имеющая большое сходство с курицей, не кударекает, а громко гогочет. Ещё больше отличаются ворковущие домашние голуби или чирикающие попугай: важно объяснить ребёнку отличие этих птиц, а не просто рассказать о звуках, которые они издают.

Звуки диких животных

Дикие звери – это загадка для ребёнка. Им часто удаётся пообщаться с питомцами, живущими в квартирах, но не с теми, что живут в лесах или пустынях. Узнав, как общаются некоторые виды млекопитающих и пернатых, удивится даже взрослый. Здесь собраны описания таких звуков, издаваемых дикими зверями, о которых вы и предположить не могли.

В отличие от междометий, звукоподражательные слова лишены какого-то эмоционального смысла. Они просто передают звуки природы: собачий лай, блеяние овец, гул ветра, мычание коровы, музыку флейты, храп, свист и т. д.

Например:

Tık, tak, pat, çat, hırg, hay, mee, mee, miyav...

Звукоподражательные слова могут быть как одним словом, так и словосочетанием-удвоением.

Например:

Hışır hışır, fıkır fıkır, şıkır şıkır, lıkır lıkır, horul horul...

От звукоподражательных слов могут также быть образованы имена и глаголы.

Например:

Miyavlamak (мяукать), çatırdamak (скрипеть), şıkır (звон, хруст), meleşmek, şırıltı, hırtırtı, fıkırdamak

çat pat – кое-как, наспех, тяп-ляп, очень мало, немного знать или говорить

çıtır çıtır – показывает, что нечто является очень хрупким или свежим

civil civil – чик-чирик (о пении птиц)

cayırlı cayırlı – звук при горении или разрывании чего-либо

fıkır fıkır – звук кипящей воды

fokur fokur – сильно кипеть

fosur fosur – о шуме, выпусканнии дыма при курении

fısıf fısıf – тихо, шепотом – чтобы другие не услышали

horul horul – о храпе

hatur hatur – хруст – звук, производимый при откусывании чего-то твердого, например, яблока

hışır hışır – шуршанье – звук, издаваемый бумагой, тканью, кожей и т. п. при задевании друг за друга, сминании или падении

likır likır – звук, издаваемый при лакании жидкости

löpür löpür – о чавкании

kıtır kıtır – 1. о хрусте, треске; хруп-хруп kıtır kıtır yemek – есть с хрустом, хрустеть

2. хрустящий; засохший, пересохший kıtır kıtır bir dilim ekmek – кусок засохшего хлеба

mirıl mirıl – бормотание

mışıl mışıl – очень сладко спать

mucuk mucuk – звук поцелуя (чмок-чмок)

pat pat – [глухой] звук от удара рукой / плоским предметом

patır kötürl – с грохотом, с топотом, шумно

patır patır – шумно, грохоча.

pıllım pıllım olmak – ветшать; изнашиваться

pirıl pirıl – очень чистый

pıṣt – резкий и высокий звук
 pıt-pıt – кап-кап (о капле)
 pıtır pıtır – быстро и легко (ступая)
 şapur şupur – передает чавканье или звук по-
 целуя
 şıkır şıkır – звук дождя
 şırıl şırıl – звук текущей воды
 tikır tikır – стук – звук, издаваемый при столк-
 новении двух предметов
 takır tukur – с шумом, с грохотом
 tak – тук-тук
 zangır zangır – сильно дрожать
 zırt zırt – то и дело, часто и в неподходящее
 время
 zırt pırt – то и дело; нужно и не нужно

Звуки, издаваемые животными по-турецки

aaii aii – ia (осёл)
 cık cık cık – чик-чирик (птичка)
 gak gak – кар кар (ворона)
 git git gidak – кудкудах (курица)
 guguk guguk – ку-ку (кукушка)
 miyav miyav – мяу (кошка)
 mee – беее (овца)
 möööö – муу (корова)
 hav hav – гав-гав (собака)
 vak vak – кря кря (утка)
 vrak vrak – ква-ква (лягушка)
 ü üürgü üü – кукареку (петух)
 vizz – жжж (жуужжание насекомых)

Звукоподражательные слова, как и междометия, являются базой для образования слов других частей речи: существительных, прилагательных, глаголов, которые активно используются в речи. Например: Лягушка уверяла, что надо квакать ква./Кукушка повторяла, что где-то есть куку. (Ф. Сологуб); ...Слух её был поражён самым жалким мяуканьем (Н. Гоголь).

В защиту того, что настоящая теория имеет место быть, Р.А. Будагов утверждает: «Как язык в целом, так и его отдельные слова представляют собой не что иное, как своеобразное звуковое подражание. Когда говорят, что кошка мяукает, лягушка квакает, лошадь ржет и т.п., то в самих названиях этих глаголов (мяукаль, квакать, ржать) звукоподражанием передают особенности данных действий. В глаголе «мяукаль» как будто бы слышится мяу-мяу, которое издает кошка. Соответственно воспринимается чавканье лягушки, ржанье лошади и т.п.». [Будагов, Р.А., с. 335]

Ученые видят в ономатопах источник человеческой речи. По их мнению, словарь перво-

бытного человека – это набор звукоподражательных слов. В данной теории есть определенный смысл, т.к. как показали результаты исследования С. В. Воронина, в языках – развитых и бесписьменных – действительно большое количество слов, имеющих звукоподражательную природу. [Воронин С.В, 1990. с.16]

Тем не менее, уже сам факт существования второй теории предполагает наличие противников первой. Например, Г. Пауль подвергает критике точку зрения В. Вундта, который, в свою очередь решительно отказывается от подхода к ономатопоэтическим словам как к подражанию звукам природы. По его мнению, как пишет Г. Пауль, сходство между звуками языка и вызвавшими их слуховыми впечатлениями не является результатом сознательного намерения и возникает лишь впоследствии, благодаря эмоции, служащей промежуточным звеном. Один из доводов, приводимых В. Вундтом в защиту своей точки зрения, сводится к тому, что среди слов, которые принято относить к ономатопоэтическим, встречаются и слова, обозначающие лишь движение, но не звук [Пауль, Г. 1990, с.53].

К звукоподражаниям не относятся:

1) слова (глаголы и образованные от них существительные) со значением «издавать крик» типа скрить (скрение), лаять (лянье), блеять (блеянье), мычать (мычание) и др. ;

2) слова со значением мгновенного действия (усечённые формы глаголов) типа бах, плюх, скок, стук, шлёт, щёлк и др.

Звукоподражательные слова используются в текстах художественных произведений как экспрессивно-стилистическое средство отображения действительности.

Проблема звукоподражаний в турецком языке была предметом исследования многих турецких лингвистов. Наиболее значительный вклад в изучение турецких звукоподражаний внесли О.Н. Туна, С. Чагатай, Х. Эрен, В. Хатибоглу, М. Эргин, К. Тюркай, А. Дж. Эм-ре, Т. Бангуоглу, Н. Ючок, а также О. Башкан, С. Байрав, Д. Аксан и другие. Наиболее значимой работой в данной научной области считается монография Х. Зюльфикара «Türkçede Ses Yansımlı Kelimeler: inceleme – sozlük» («Звукоизобразительные слова в турецком языке: исследование и словарь»), опубликованная в 1995 году [Zülfikar, 1995]. Более ранние работы турецких лингвистов, как правило, рассматривают звукоподражания фрагментарно. Некоторые исследователи, в частности М. Эргин, определяют звукоподражания как один из классов междометий. Наибо-

лее часто категория звукоподражательности изучается как один из аспектов проблемы редупликации, занимающей значительное место в словообразовательном разделе тюркологии.

Х. Зюльфикар также отмечает, что звукоподражательная лексика имеет непосредственное отношение к редупликации. Это утверждение особенно верно для турецкого языка, т.к. редупликация в современном турецком языке – это один из способов придания дополнительных квалитативных и квантитативных характеристик звукоизобразительной единице, благодаря чему она выделяется (ирради-иรует) в тексте и имеет более высокий изобразительный и экспрессивный потенциал по сравнению с другими лексическими единицами. Поскольку прием редупликации у звукоизобразительной лексики весьма продуктивен, то большое количество редуплицированных лексических единиц турецкого языка имеют звукоподражательное происхождение. Работа Х. Зюльфикара примечательна не только обширным словарем звукоподражательных слов турецкого языка, насчитывающим более 10 000 лексических единиц, но и разработкой авторского подхода к анализу звукоподражательных выражений.

По структурному принципу Х. Зюльфикар выделяет три гиперкласса звукоподражательных слов – первичные (*birincil biçimler*), вторичные (*ikincil biçimler*) и деривативные звукоподражания (*türevler biçimler*).

Первичное звукоподражание – это наименьшая односложная и неделимая звукоподражательная единица [Zülfikar, 1995 : 92]. Например: *caz* – «звук шипения от капли масла, упавшей на раскаленную сковородку»; *hik* – «звук всхлипывания»; *yirt* – «разрывать (с треском)» и т.д. Первичные звукоподражательные слова могут подвергаться редупликации: *cıvcıv* – «цыпленок»; *kişkiş* – «междометие для подзываания домашних птиц»; *dirdir* – «болтун». И редуплицированные и нередуплицированные первичные звукоподражания могут сочетаться со вспомогательными и смысловыми глаголами: *ham etmek* – «съесть (детский язык)»; *hir çekirmek* – «спровоцировать скору, драку»; *mit mit etmek* – «говорить тихим голосом»; *çap cup yikanmak* – «мыться, плескаться».

Вторичные звукоподражательные слова – это именные формы, образованные от первичных звукоподражательных основ путем добавления к ним определенных аффиксов (как правило, аффикса *-il*, *-ir* и его вариантов *-il*, *-ul*, *-ül*, *-ir*, *-ur*, *-ür* и аффикса *-ış*, и его вариантов

-iş, *-uş*, *-üş*). Например: *cızır cızır* «шипение при жарке мяса на раскаленной сковородке»; *fosur fosur* «звук втягивания дыма при курении»; *mışıl müşıl* «звук сопения (спящего человека)» и т.д. Чаще всего вторичные звукоподражательные слова выполняют функцию обстоятельства в сочетании с глаголом (вспомогательным либо смысловым).

В наиболее полном виде классификацию деривативных звукоподражательных слов можно представить в виде двух больших классов. Первый образуют глаголы, второй имена.

К первому относятся звукоподражательные глаголы, образованные от:

a) первичных звукоподражательных основ: *haykir* – «воскликнуть»; *tükür* – «плонуть»; *agla* – «плакать»; *vizla* – «жужжать»;

b) редуплицированных первичных звукоподражательных основ: *hir hir et* – «хрипеть»; *mizmizlan* – «ныть»; *pıt pıt at* – «стучать от страха (о сердце)»; *gur gur ot* – «курить кальян»;

c) вторичных звукоподражательных основ: *horulda* – «храпеть»; *cipila* – «плескаться в воде»; *inila* – «напевать»; *kakildaç* – «одновременно кудахтать (о курах)»;

d) редуплицированных вторичных звукоподражательных основ: *cirim cirim et-* «разрывать на части»; *çapır çupur ye* – «есть с чавканьем»; *hopur hopur hopla* – «прыгать от нетерпения»; *zangır zangır titre* – «дрожать»;

Ко 2-му классу относятся звукоподражательные имена, образованные от:

a) первичных звукоподражательных основ: *cılıbk* – «жидкая хлюпающая грязь»; *hapık* – «детское пюре»; *badrak* – «хам, грубиян»; *bagırgan* – «плакса, нытик»;

b) вторичных звукоподражательных основ: *carlıtı* – «легкий шум»; *himırgan* – «человек, разговаривающий сам с собой»; *çapıldak* – «болтун»; *caklıdak* – «сплетник».

Возможность комбинирования двух подходов можно проиллюстрировать на примере фрагмента романа Решата Нури Гюнтеркина «Вечернее солнце»:

Aşağı inen bir merdivenin başında işık gorünüyordu, oynak bir vals çalan bir piyanonun sesine kahkahalar, el şakırtıları, tabak, bardak gürültüleri karişıyordu. – Там, где заканчивалась лестница, ведущая вниз, виднелся свет, и звуки игривого вальса, который кто-то играл на фортепиано, смешивались со смехом, аплодисментами, звоном тарелок и стаканов.

В данном предложении присутствуют три звукоподражательных слова: **kahkaha** «хо-

хот», *şakırtı* «шум», *gürültü* «шум». С точки зрения подхода Х. Зюльфикара, *kahkaha* – это звукоподражательное имя существительное, образованное от первичной редуплицированной звукоподражательной основы; *şakırtı* – звукоподражательное имя существительное, образованное от вторичной звукоподражательной основы; *gýtýltý* – звукоподражательное имя существительное, образованное от вторичной звукоподражательной основы. В терминологии С.В. Воронина единицы *şakırtı* и *gürültü* являются чисто шумовыми квазиконтинуантами (фреквентативами) и сочетают в себе чистый диссонанс и элементы чисто шумового неудара; *kahkaha* относится к типу тоновых квазиконтинуантов (фреквентативов) и обозначает тоновый квазинеудар, в котором одновременно с чистым диссонансом наличествуют элементы тонового неудара. Очевидно, что существует регулярная связь между характером звучащего денотата (все три ономато-па, без сомнения, являются фреквентативами-квазиконтинуантами) и типом звукоподражательной модели. Корреляция между характером звучащего денотата и типом модели определяет не только отнесенность звукоподражаний к определенному классу согласно классификации Х. Зюльфикара, но и их образованность не от первичной основы, а от ее производных. Так, выявлено соответствие фреквентативов деривативным, а ударов – редуплицированным первичным и вторичным звукоподражательным словам.

Для описания турецких звукоподражательных слов применим подход С.В. Воронина, заключающийся в классификации звукоподражательных моделей по принципу их соотносимости с денотатом. Типы денотатов-звуканий группируются в три класса: А. удары; Б. неудары и В. диссонансы (серии ударов). Классы А и Б являются полярно противоположными, а класс В представляет собой «промежуточный» класс между ударами и неударами [Воронин, 1982а : 45]. Ономатопы, соответствующие этим трем типам звучаний, называются, в свою очередь, А. инстанты; Б. континуанты и В. фреквентативы.

Результаты нашего анализа турецких звукоподражательных единиц в контексте теории С.В. Воронина также подтвердили универсальность классификации С.В. Воронина и показали, что три основных класса ономатопов представлены и в системе турецкого языка.

Инстанты как класс ономатопов обозначают удар, т.е. «сверхкраткий» звук или тон, одинаково воспринимаемый человеческим ухом как акустический удар [Воронин, 1982б : 46]. В турецком языке к этому типу будут относиться такие ономатопы, как *tık tık* «тикать (о часах)», *çık çık* «стук по железу», *bum* «звук удара», *küt* «звук от удара по дереву или подобному твердому материалу» и др.

Континуанты как класс ономатопов обозначают неудар, т.е. «дляющееся» слитное тоновое или шумовое звучание [Воронин, 1982в : 48]. Примеры турецких ономатопов, относящихся к этому классу: *ığdı* «звук, издаваемый собой», *ığlıt* «гул», *bögür* – «стонать, кричать от боли (о животном)» и др.

Фреквентативы как класс ономатопов обозначают очень быстрые последовательности ударов, в которых каждый удар уже почти не ощущается отдельно, но полное слияние последовательности ударов в единое звучание отсутствует [Воронин, 1982г : 54]. В качестве примеров из турецкого языка можно привести следующие ономатопы: *çıngırı* *çıngırı* «звук, издаваемый погремушкой», *gıcırtı* «скрип», *fırıldırı* *fırıldırı* «легкое дуновение ветра» и др.

Признавая универсальность подхода к исследованию звукоподражательных явлений С.В. Воронина, мы считаем важным рассмотреть точку зрения турецких лингвистов на общеязыковую категорию звукоподражательности и ее проявления в турецком языке.

Турецкий язык – замечательный, идеально подходящий для людей эмоциональных и страстных. В нем есть едва ли не дюжина слов, которыми можно назвать любимого человека, и почти столько же, которые в той или иной мере соответствуют слову «любовь».

Литература

- Радченко О.А. Языковая картина мира или языковое миросозидание? // Серия литературы и языка. 1990. том 49. № 5.
 Моисеев А.И. Богатство языка и культура речи. С.-Петербург, 1995.
 Москвин В.П. Русская метафора: параметры классификации // Филологические науки. 2000. – № 2. – С.66-74.
 Dr.Kamil Tiken Eski Turkiye Turkcesinde. Edatlar, bağlaçlar, ünlemler ve zarf-fiiller. Ankara,2004. 113-132S.

- Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. Istanbul, 1995. С.165-166.
Dr. Oguz Dogan. Yar. Doc.Dr. Kenan Koc. Kazak Turkce Grameri. 319-320S.
Григорьева, Т.П. Предвечность языка // Языки науки – языки искусства. – М.: Оникс; Наука-Пресс, 2000. – С. 82-86.
Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
Zülfikar, H. Türkçede Ses Yansimali Kelimeler [Текст] / H. Zülfikar. – Ankara, 1995.
Будагов, Р.А. Введение в науку о языке / Р.А. Будагов. – М.: Просвещение, 1965. – 492 с.
Воронин, С. В. Звукоподражание / С. В. Воронин // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева, – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 165 – 166.
Воронин, С.В. Основы фоносемантики [Текст] / С.В. Воронин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1982.
Воронин, С.В. Эквивалентность в переводе и звукоизобразительная лексика (семиотический подход) [Текст] / С.В. Воронин, А.Д. Паго // Английская филология в переводческом и сопоставительном аспектах. – СПб., 1995. – С. 83–87.
Пауль, Г. Первотворчество / Г. Пауль // Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании: учебное пособие / С. В. Воронин. – Л., 1990. – С. 45-58.

References

- Radchenko O.A. Language picture of the world or linguistic outlook? // A series of literature and language. 1990. Vol. 49. No. 5.
Moiseev A.I. The richness of language and culture of speech. St. Petersburg, 1995. Moskvin V.P. Russian metaphor: classification parameters // Philological sciences. 2000. – № 2. – С.66-74.
Dr.Kamil Tiken Eski Turkiye Turkcesinde. Edatlar, baglaclar, unlemler ve zarf-filler. Ankara, 2004. 113-132S.
Kononov A.N. Grammar of the Turkish language. Istanbul, 1995. P.165-166.
Dr. Oguz Dogan. Yar. Doc.Dr. Kenan Koc. Kazak Turkce Grameri. 319-320S.
Grigorieva, T.P. The eternity of language // Languages of science – languages of art. – M .: Onyx; Science Press, 2000. – pp. 82-86.
Linguistic encyclopedic dictionary. – М., 1990.
Zülfikar, H. Türkçede Ses Yansimali Kelimeler [Текст] / H. Zülfikar. – Ankara, 1995.
Budagov, R.A. Introduction to the science of language / R.A.Budagov. – M .: Education, 1965. – 492 p.
Voronin, S. V. Zvukopodoprashdenie / S. V. Voronin // Linguistic Encyclopedic Dictionary / ch. ed. V.N. Yartseva, – Moscow: Soviet Encyclopedia, 1990. – p. 165 – 166.
Voronin, S. V. Basics of phonosemantics [Text] / S. V. Voronin. – L.: Publishing House of Leningrad State University, 1982.
Voronin, S. V. Equivalence in translation and sound-visual vocabulary (semiotic approach) [Text] / S. V. Voronin, A. D. Pago // English philology in translation and comparative aspects. – SPb., 1995. – P. 83–87.
Paul, G. First Creation / G. Paul // Phonosemantic ideas in foreign linguistics: study guide / S. V. Voronin. – L., 1990. – p. 45-58.

¹Абдурақын Н., ²Төкен Назерке Өрнекқызы

¹ага оқытушысы, PhD доктор

ғылыми жетекші, әл-Фараби атындағы Қазак ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²магистрант, әл-Фараби атындағы Қазак ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: natonai9494@mail.ru

ҚЫТАЙ-ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Бұл мақалада қытай тіліне тән өзіндік ерекшеліктер туралы жазылды. Қытай тілінен қазақ тіліне аударудағы негізгі лексикалық, грамматикалық, синтаксистік мәселелерге зерттеулер жүргізілді. Оларға қысқаша анықтамалар берілді және мысалдармен қамтамасыз етілді. Қытай тілінен қазақ тіліне кедергісіз аудару мақсатында бірнеше мәселелерге мән берілді. Біріншісі – қытай иероглифтерін дұрыс тану. Екіншісі – көп мағыналы сөздерді дұрыс аудару. Үшіншісі – жалпы қолданылатын сөздер мен ғылыми атау-терміндерді дұрыс түсіне білу. Бесіншісі – қазіргі қытай тілінің басты грамматикалық ерекшеліктері. Осы ерекшеліктерді ескере отырып, қытай тілінен қазақ тіліне дұрыс аударудың жолдары көрсетілді.

Түйін сөздер: қытай тілі, иероглиф, аударма, морфология, көмекші сөздер, мөлшер сөздер, етістік, зат есім, есімдік, бастауыш, баяндауыш, толықтауыш.

¹Abdurakyn N., ²Token N.O.

¹scientific director, senior teacher, PhD doctor, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
Master, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: natonai9494@mail.ru

Linguistic Methods of Translation from Chinese into Kazakh Language

In this article the special features of Chinese language are described. The analyses of the basic lexical, grammatical, syntactic problems of translation from Chinese into Kazakh language are carried out. Brief determinations to them and examples were given. Attention to several problems was inverted, in order to carry out a translation from Chinese into Kazakh language without the barrier. The first – correct knowledge of Chinese hieroglyphs. The second – adequate translation of multi-marking words. The third – the concrete translation of common words and scientific terms. The fourth – this is the ability understand clearly the difference of hieroglyphs, which forms are same, but pronunciations and meanings are different. The fifth – the basic grammatical special features of modern Chinese language. Taking into account these special features, it was shown the best methods of translation from Chinese into Kazakh language.

Key words: Chinese language, hieroglyph, translation, morphology, auxiliary words, quantitative words, verb, noun, pronoun, subject, predicate, object.

Абдурақын Н., Токен Н.О.

¹научный руководитель, старший преподаватель, PhD доктор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
²Магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: natonai9494@mail.ru

Лингвистические методы перевода с китайского языка на казахский язык

В этой статье описываются особенности китайского языка. Проведены исследования основных лексических, грамматических, синтаксических проблем перевода с китайского языка на казахский язык. Им были даны краткие определения и приведены примеры. Было обращено

внимание на несколько проблем, чтобы осуществить перевод с китайского на казахский язык без барьера. Первое – правильное познание китайских иероглифов. Второе – адекватный перевод многозначных слов. Третье – конкретный перевод общеупотребительных слов и научных терминов. Четвертое – это способность четко понимать разницу иероглифов, у которых формы одинаковые, но произношения и значения разные. Пятое – основные грамматические особенности современного китайского языка. Учитывая эти особенности, были показаны наилучшие методы перевода с китайского языка на казахский язык.

Ключевые слова: китайский язык, иероглиф, перевод, морфология, вспомогательные слова, количественные слова, глагол, существительное, местоимение, подлежащее, сказуемое, дополнение.

Kіріспе

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін Қытаймен арадағы саяси-дипломатиялық, сауда-экономикалық және алуан түрлі мәдени байланыстардың қолға алынуына байланысты, қытай-қазақ тілінің арасындағы аударма қызметі де күн санап дамып келеді.

Қытай тілі ең ежелгі тілдердің бірі болғандықтан, ол әрине өзіндік ерекшеліктері мол тіл болып табылады. Қытай тілі қазіргі таңда әлемде БҰҰ-ға кіретін біліктің қатарында. Ал қазақ тілі алтай тілдер семьясы, түркі тілдер жүйесі қыпшақ тобына жатады, соның ішінде гі қарақалпақ, ногай, қарашай тілдерімен бірге қыпшақ-ногай тармағын құрады. Қытай тіл галымдары оның қазірге дейінгі басқа ешбір алфавиттерге ұқсамайтын, оның қытай-тибет тілдер тобына жататынын айтады. Қытай тілінің тек өз ұлтына ғана тән таңбаларға (иероглифтерге) бай екенін мақтандыспен айтады. Сол себепті қытай тілінде аударма жасайтын болсаңыз, ең алдымен басты назарыңыз, қытайдың сан мың иероглифтеріне аса мән беруден бастаган жөн. Дүние жүзіндегі біз білетін барлық алфавиттер, жазулар бір бағытта ғана жазылады. Араб алфавиті, оңдан солға қарай, латын, кириллица алфавиттері солдан оңға қарай, монгол, тибет жазулары жоғарыдан төменге қарай жазылады. Ал қытай жазуы онан өзгеше, ол жеке иероглиф ретінде солдан оңға қарай жазылғанмен, сөйлем болып құралуы барысында солдан оңға қарай да, оңдан солға қарай да, жоғарыдан төменге қарай да құрастырыла береді. Қорапша сияқты қалың «төртбұрыштарды» қай жағынан бастап тізсек, сол бағыт бойынша оқылады.

Мұндай жазу әдісі оларда тарихтан бері сақталып келеді. Әсіресе, ертедегі тарихи кітаптарда, романдарда көп қолданып келгені анық. Қазіргі кезде де бар. Бүгінгі таңда да қытай газеттері мен журналдарында қысқа хабарларды бірінен-бірін айыру үшін біреуін он жағынан, біреуін сол жағынан бастап, ен-

ді біреуін жоғарыдан төмен қарай оқытын етіп орналастыру жағдайы көтеп кезігеді. Бұл форма аудармашыға ешқандай қыншылық түдірмайды.

Негізгі бөлім

Аударманың практикалық барысы әрі күрделі, әрі қарапайым болады. Бұл аударманың объектісі мен мақсатына қарай белгіленеді. Кесек туындылар мен маңызды құжаттар әдетте дайындалу, түсіну, бейнелеу, тексеру, баспаға ұсыну сынды бес басқышқа бөлінеді. Мұнда ең негізгі – түсіну мен бейнелеу басқышы (Тарақов, 2005: 7).

Түсіну дегеніміз түпнұсқадағы тілдің лексикасы, грамматикасы, стилистикасы жөніндегі білімдер арқылы оның мазмұнын толық түсіну болып табылады. Түпнұсқаны жете түсіну үшін аудармашы түпнұсқаны кем дегенде үш рет оқып шығу керек. Бастанқыда мәтінді бір рет сүйт оқып шығып, мазмұнымен танысу; екінші рет мәтінді әрбір сөз-сөйлемді қадағалап оқып, олардың грамматикалық байланыстарымен танысу, әрбір сөз берілген сөз тіркестерінің контекстегі нақтылы мағынасын ұғыну, мағынасы құнгірт, аударуга қындау сөз-сөйлемдерді қалай бейнелеу жолдарын қарастыру керек. Ең соңында түпнұсқаны тағы бір рет зер сала оқып шығып, оның идеялық және көркемдік сапасына баса мән беріп, шығарманың жалпы рухы мен стильдік ерекшелігін түсіну қажет. Түсіну – дәл бейнелеудің алғышарты болып табылады (Сәмитұлы, 2005: 11). Қате түсінсе, дәл бейнелеу мүмкін емес. Сондықтан түпнұсқаны қолға ала сала аудара жөнелмеу керек. 在美国主张以战争方式解决悬而未决的问题的人还占据着强有力的地位。(АҚШ-та шешім таппай келе жатқан мәселелерді соғыс жолы арқылы шешім етуді жақтайдындар әлі де басым орында тұрады).

Бұл аудармада жалпы мазмұнға көніл бөлінбей, әріп қуалап, өлі аударылғандықтан, ұғым шатастығы туылған. Негізінде түпнұсқада «Мә-

селені соғыс арқылы шешуді жақтайдындар АҚШ-та әлі де басым болып отыр» делінген. Бірак аударма нұскада олай болмай «АҚШ-тағы шешілмей келе жатқан мәселелер» болып қалған. Бұның дұрыс аударылуы былай: (Шешім таптай келе жатқан мәселелерді соғыс арқылы шешуді жақтайдындар АҚШ-та әлі де басым болып отыр).

Стилін сактау. 有些 «聪明人», 见面就是 «今天天气哈哈哈», 看到了缺点, 错误也不提。Кейбір «ақылдылар» кездесе қалғандарға «Ассалаумагалейкум...ха, ха, ха» дейді де, кемшілікті, қателікті көре тұра айтпайды. «Ассалаумагалейкум» мұсылмандар амандасқан кезде үнемі қолданатын сөз. Діни бояуы өте қанық. Аудармада бұны қолдансақ, «қытайлар да мұсылмандар сияқты амандаса ма, қалай?» дейтін жаңсақ ұғым туады да, тұпнұсқаның ұлттық стиліне нұқсан келеді. Бұдан сырт «哈哈哈» қытайлардың дағдылы «打哈哈» (жалпылдау) мағынасында болады. Аударушы оның мағынасын дұрыс түсінбей «ха, ха, ха» деп көте аударған. Оның дұрысы аударылуы: «кейбір «жылпостар» кездесе қалғандарға «сен жақсы да, мен жақсы» деп жалпылдаپ, кемшілік, қателікті көре тұра ләм демейді».

第六个孩子也会帮忙了，却总是吃不够。Алтыншы балам ер жетіп, қолқанат болып қалды. Бірак қашанда тапқанымыз тамаққа жетпейді. «吃»-ның қазақ тілінде баспа-бас баламасы «жеке», ал контекстегі «吃不够» нақтылы бір нәрсөні жеп тоймау емес, қайта ішпіжемнен тарыққанды айтып отыр. Егер оның контекстегі мағынасымен санаспай «қашанда жеп тоймаймыз» деп аудару құлкіге қалумен тең.

总而言之，学问很多，大体要稍微摸一下。Жалпы алғанда, білім деген ұшан-теңіз нәрсе. Оның ұзын-ыргасын да аздап білген жөн. «摸»-ның қазақ тіліндегі баламасы «сипау», ал оның контекстегі мағынасы «білу, үйрену», біз оның контекстегі мағынасымен санаспай, «каз да болса сипау керек» деп аударып қойсақ, ұғым түсініксіз болып, тұпнұсқаның мазмұнына нұқсан келеді.

Бейнелеу дегеніміз аударманың тілдік жағынан үйлесімді бейнелеу тәсілін қарастыру және таңдау дегенді мензейді. Бейнелеу – түсінудің нәтижесі. Бейнелеудің жақсы яки жаман болуы аудармашының түсіну деңгейінің қандай болуына және тілдік жағынан бейнелеу тәсілдерін қаншалық менгере білгендігіне байланысты. Аудармашы мәтінді дұрыс түсінгенде ғана мәтіннің бас-аяғын байланыстыра қарай отырып, толып жатқан бейнелеу тәсілдерінің ішінен ен

лайықты деген біреуін таңдап алады. Лайықты бейнелеу бірте-бірте кемелдене түседі. Бір дегенмен көңілдегідей бола кетуі мүмкін емес. Жалықпай ізденіп, қайта-қайта өндеу арқылы ғана аударманың сапасына кепілдік етуге болады. Бейнелеуде мына түйіндерге көңіл бөлу керек: Сөз берін сөздің, сөйлем мен сөйлемнің арасындағы байланыстарды дұрыс түсініп, мәтіннің басы мен аяғын бірлестіріп қарау керек. Эрбір сөзді, әрбір сөз тіркестерін, әрбір сөйлемді даралап алып аударуға болмайды. Мысал:

1. 语言不是随便就可以学好的东西，非下苦功不可。Тіл деген оп-оңай үйреніп ала қоятын нәрсе емес, бейнеттенбейінше болмайды.

2. 我们要振作精神，下苦功学习，下苦功，三个字，一个叫下，一个叫苦，一个叫功，一定要振作精神，下苦功。Біз рухани жақтан серпіліп, қажырлылықпен күш жұмсап, үйренуіміз керек. Қажырлылықпен күш жұмсау дегенді үш иероглифтің бірі – жұмсау, бірі – қажырлылық, енді бірі – күш деген мағынаны білдіреді. Біз рухани жақтан міндettі түрде қажырлылықпен күш жұмсап үйренуіміз керек. Бұл екі сөйлемде 下苦功 деген сөз бар. Алдыңғы сөйлемдегі 下苦功 дегенді бейнеттену, жапаға төзу, қыншылыққа шыдау деген сияқты бірнеше мағынада бейнелеуге бола береді. Ал, екінші сөйлемде қытай иероглифтерін жеке-жеке мағынасында даралап түсіндіріп отырғандықтан, біз де соған орай үш иероглифті жеке-жеке бейнелейтін үш сөз табуымыз қажет болады. Бұлай болмаганда екінші сөйлемнің мағынасы айқын бейнеленбей қалады.

Екі тілдегі образ, грамматикалық құрылым әрқашан біркелкі бола бермейді. Сондықтан тұпнұсқадағы тілдің бейнелеу әдісін өлі түрде тікелей көшіре салмау керек (Комиссаров, 1973: 29).

Осы айтылғандар аудармадағы қытай тілінің көзге бірден көрінетін абстракт түрдегі сыртқы ерекшеліктері. Қытай тілінің, эрине, ең алдымен осыларды түсініп шығады. Ал аудармашының алдына кезігетін қыншылықтар мұнан өзгеше. Қытай тілінен мол саут аудармашының езі де кей кездерде қытай иероглифтерінің, сөз жасаудың алуан түрлі кедергісіне ұшырамай қалмайды. Олардың ең көрнектілөрі мыналар:

Қытай иероглифтерін дұрыс тану.

Аудармашы ең алдымен қытай иероглифтерін дұрыс тануы керек. Әсіресе сыртқы тұлғасы жағынан бір-біріне ұқсап, өте жақын келетін иероглифтер қытай тілінде аз кездеспейді. Қытай иероглифтерін анық білмейтін кейбір аудармашылар тұлғасы жағынан өте жақын иероглифтерді айырып-танды, оны дұрыс емес аударуына әкеліп соғады.

Иероглифтер үстірт қарағанда бірімен-бірінің еш айырмасы жоқ, бірдей иероглифтер сияқты. Алайда олай емес. Олар тек таңбалануы жағынан ғана емес, оқылуы (аталуы) мен мағынасы жағынан да бір-біріне мүлде ұқсамайтын бөлек иероглифтер. Қытай иероглифтерінің ерекшелігіне жүгінетін болсақ, кейде бір нүкте (.) , кейде сызықтардың кішкене ғана киылсып немесе сәл-пәл қиылышпай таңбалануы сияқты өзгешеліктері де сол иероглифті мүлде басқаша етіп өзгеріп жібереді. Дәлелдеп көрейік:

下 және 卍 иероглифтері.

«下» иероглифи «bian» деп оқылады да «қызуканды, дегбірсіз, салак» дегенді білдіреді. Мысалы: 她是一个性格卞的人。(Ол бір дегбірсіз әйел).

Ал 下 иероглифинің мағынасы өте көп. Қытай тілінде өте көп қолданылатын және әр сөйлемде әр түрлі ұғымдар білдіретін көп мағыналы сөз. Мысалы: 上级服从下级。(Төмөндегілер жоғарыдағыларға бойсұнуы керек).成绩不能记在我的名下。(Нәтижені түгел менің атыма жазып қоюға болмайды).

九 және 丸 иероглифтері.

«九』 иероглифи «jiu» деп оқылады да, «тоғыз» санын білдіреді. Кейде мөлшер сан есімге қатысты басқа ұғымда немесе кейбір қалыптасқан сөздер құрамында келіп ауыспалы мағынада қолданылады. 冷在三九。(Суық үшінші жуда болады).九死一生。(Мың өліп бір тірілу).

«丸» иероглифи «wan» деп оқылып, «домалақ, бүршак» және бытыра формасындағы түйіршіктер дегенді білдіреді.他一下吞了两丸药。(Ол екі домалак дәріні бір жола жута салды). 我在他家吃了一碗丸子。(Мен оның үйінен бір шыны ванзы* жедім). Ванзы* – қытай тағамының аты.

己 мен 已 және 巳 иероглифтері.

己 иероглифи «ji» деп оқылып, өздік есімдікті онан соң рет тәртібіне қолданатын ондық таңбаның алтыншысын білдіреді. 己所不欲，勿施于人。(Өзіңе лайық көрмегенді басқага таңба)!

巳 иероглифи «ui» деп оқылып, «болды, бітті, тамам» деген ұғымдармен бірге басқа сөздерге қосылып келіп, өткен шақты білдіреді.争论不已。(Дау-дамай басылмайды).

巳 иероглифи «si» деп оқылады да, жыл қайыру бойынша бір мүшелдің алтыншысын (жылан жылды) көрсетеді. Уақытқа байланысты «巳时» болып келгенде шаңқай түс мезгілін немесе сағат 9-дан 11-ге дейінгі аралықты көрсетеді.

又 мен 又 иероглифтері.

又 иероглифи «you» деп оқылып, «әрі, және,

тағы, қайта-қайта, арт-артынан, бір қадам – бір қадамнан, әуелі» деген сияқты сөздердің орнына жүреді. Кейде кезектес салалас сөйлем жасау үшін қолданылатын «немесе, яки, не болмаса, иә болмаса» деген жалғаулардың орнына келеді. Енді бірде сөйлеушінің сөйлеген сөзінің әуенін күшешту үшін де пайдаланылады. Бүтін санның сыртында тағы бір бөлшек сан бар екенін білдірмек болған немесе жай бөлшекті айтқан кезде қолданылады. Мысалы: 去看球赛吧, 又怕天下雨。(Доп жарысып көруге барайын деп едім, жаңбыр жауып кете ме деп тағы да алаңдаң тұрмын).

叉 иероглифи «cha» деп оқылып, «ара, шанышқы, аша, сере, қысылу, бітелу» деген сияқты мағыналарды білдіреді. Кейде жазылған сөздерді керексіз деп қалдырығанда қолданылатын айқыш белгіні де көрсетеді. Мысалы: 叉着一捆捆的稻子往垛上送。(Бау-бау қүрішті ашамен шанышып-шанышып алып, маяға лақтырып жатты).

印 мен 卯 және 卯 иероглифтері.

印иероглифи «yin» деп оқылып, «мөр, таңба, із, баспа» деген мағынада келеді. Мысалы: 马身上有烙印。(Жылқыға таңба басу).

卯 иероглифи «tao» деп оқылып, жыл қайыру бойынша мүшелдің төртінші, яғни «қоян жылын» білдіреді. Құнделікті уақытқа қараты айтылғанда бамдат уақытын, яғни таңертенгі сағат 7-ден 9-ға дейінгі аралықты көрсетеді. Ал бір заттың бейнесіне қаратып айтылғанда, «ойық, шұңқыр, тесік» дегенді білдіреді. Мысалы: 凿个卯儿。(шұңқыр қазу).

卯 иероглифи «luan» деп оқылып, балық, бақа сияқты жануарлардың уылдырығы мен құстың жұмырткасы дегенді білдіреді. Мысалы: 现在是鱼的产卵期。(Қазір балықтың уылдырық шашатын кезі).

Көп мағыналы сөздердің дұрыс аудару.

Қытай тілінде ұқсас жазылып, ұқсас дыбысталатын кейбір иероглифтер бір өзі бірнеше мағына береді. Олар түпнұсқаңын мазмұнына, оқиғаның болған орнына, уақыт мөлшеріне және сөйлемдегі атқарып отырған рөліне қарай өзгеріп отырады. Мысалы:

阁 иероглифи қандай жерде сөйлемнің қандай мүшесі болып келсе де, «ge» деп оқылады. Бірақ әрбір орындағы мағынасы түрліше болады. Көп жағдайда «баспана» мағынасын білдіреді де, қолданыска байланысты «сарай, бөлме, күрке» деп аударылады. Өткен замандардағы бойжеткен қыздардың болмесін «闺阁» атаса, олардың ұзатылып отау көтеріп кетуі «出阁» деп атайды. Адамдар арасындағы қатынастың сыйластық, әсіресе, бағыныштылық мағынасына кел-

генде «ага, ағатай, тақсыр және би, мәртебелі» мағынасында жұмсалады. Кейбір саяси, географиялық жағдайларға байланысты «министрлік, министр, уәзір» деп те алынады. Мысалы:

(а) 团长阁下饶了我吧。(Мәртебелі полк бастығы, кешіріңізші мені!)

(ә)大使阁下, 现在我是一个孤立无助的人, 帮助一下吧。(Мәртебелі елші, қазір мен еш көмексіз қалған жаңмын, жәрдемдесіп жіберіңізші).

(б)日本阁员对哈萨克斯坦进行了友好访问。(Жапон парламент мүшелері Қазақстанда достық сапарда болды).

Жалпыға ортақ сөздер мен ғылыми атау-терминдерді дұрыс аудару.

Қытай тілінде кейбір иероглифтер бірде әдеттегі сөздер қатарында қолданылып келсе, енді бірде ғылыми терминдер болып кезігетінде-ри де болады.

分 иероглифи әдетте қарапайым тілде де, физика, математика қатарлы жаратылыстық ғылым саласында да көп қолданылады (Волкова, 2002: 87). Әдеттегі сөздерде ол «бөлу, ажырату, айыру» – «按质量分等级» (сапасына қарай сортқа бөлу), «不分是非» (ак пен қараны айырмау), бөлімше- «农村分校» (мектептің ауылдағы бөлімшесі), «бөлшек сан» – «五分之一» (бестен бір), «үлес» – «我们的成绩究竟是三分还是七分?» (біздің нәтижеміз, шынында, үш үлес пе әлде жеті үлес пе?), «үпай» – «得到了五分» (бес үпайға ие болды), «нөмір, баға, балл» – «算术得九十分» (математикадан тоқсан балл алды), «банктік сыйақы» – «年利三分» (жылдық сыйақы) және «минут», «тиын» деген сияқты мағынаны білдіреді. Ұқсамайтын орында, ұқсамайтын мамандықтағы қолданысына қарай өз түбіріне сыңарлармен қосарланып жана сөз жасап, сөздін лексикалық мағынасын байыта түседі.

Тұлғасы бір, бірақ оқылуы да, мағынасы да ұқсамайтын иероглифтерді дұрыс түсіне білу.

Қазіргі қытай тіліндегі иероглифтердің 90 пайызға жуығы тұлғалық, дыбыстық таңбалар болып келеді де оның сыртында жазылуы ұқсас болғанмен, оқылуы басқа-басқа, мағынасы да түрліше болып келетін иероглифтер, біршама санды ұстайды. Тіпті екі-үш немесе онан да көп дыбыстармен дыбысталып, мағынасы да бөлек-бөлек болып келетін иероглифтер де табылады (Жұмабекова, 2012: 194). Мұндай иероглифтерді дұрыс оқу үшін, әрине, кімде кімге де біршама мол білім керек. Қытай иероглифтеріне көзі әбден үйренген, олардың қай орында, қай иероглифпен қатар келгенде, қай иероглифтің

алдында не артында келгенде немесе қай сейлемнің қандай жағдайда не деп оқылып, қандай мағынада жұмсалатынын анық айыра алатын қабілет болғандаған оларды дұрыс танып, дұрыс аударуға болады. Қытай тілінің ғалымдары жалпы иероглифтеріне зерттеу жасаған кезде «7785 иероглифті талдаң көріп, олардың 7038-і бір түрлі оқылса, 671-і екі түрлі, 69-ы үш түрлі, бесеуі төрт түрлі, екеуі бес түрлі оқылатынын анықтаған болатын.

长 иероглифи кей жерде «chang», кей жerde «zhang» болып оқылады. «长» иероглифи «chang» болып оқылған кезде «ұзын, ұзак» деген мағынаны білдіреді. Мысалы:

(а)日子长了, 他们成了朋友。(Уақыт ұзай келе олар жақын дос болып кетті).

(ә)非其所长。(Онда мұндай өнер жоқ).

(б)不要背后说人长短。(Елдің артынан өсек айтпау керек).

(в)明天的欢迎大会你长短要来。(Ертегінде алынған жиынтауның күнде де келуің керек).

(г)病人若有什么长短... (Науқас адамда бір-кеме болып жатса...)

长 иероглифи сейлемдегі орнына қарай «zhang» деп оқылған кезде, лексикалық құрамына байланысты тағы да көп мағына береді. Мысалы:

(а)叔叔比侄子长一辈。(Көкесі жиеніне әке жолындей).

(ә)专家长得很旺。(Егін қаулап өсіп келеді).

(б)这个孩子长得很胖。(Мына бала ете семіріп кетіпті).

(в)山上 长满了青翠的树木。(Тауды жапжасыл орман қаптаған).

(г)增长自己的志气, 灭敌人的威风。(Өзіміздің айбатымызды асырып, дүшпанның сағын сындырайық).

(f)他们是在农村长大的。(Олар ауылда өсекен).

(d)脸上长满胡须。(Бет аузын сақал басқан).

(e)他的长相很象我的弟弟。(Оның түрі менің інімнен аумайды).

Қазіргі қытай тілінің басты грамматикалық ерекшеліктері.

Қытай тілі түбір тұлғалы болғандықтан, сөз жасағанда құрылымдық жақтан үлкен өзгеріс болмайды, бірақ кейбір сөздер морфологиялық өзгеріске түседі. Қос буынды етістіктің қайталану үлгісі әдетте AABB түрінде болады (Бархударов, 1975: 212). Мысалы: 干干净净 舒舒服服, ал кейбір етістіктер ABAB үлгісінде қайталанады. Мысалы: 雪白雪白 通红通红. Бірақ барлық етістіктер мен сын есімдер осы екі

формада қайталанбайды. Мысалы: *担心担心, *喜爱喜爱, *美美丽丽, *聪聪明明 деуге болмайды.

Қытай тілінде сөздердің орын тәртібі ерекше маңызға ие. Қытай тілінде құрылымдық өзгеріс көп болмайды, сондықтан сөздердің орны ауысса, сөздің мағынасы өзгереді. Сонымен бірге қомекші сөздер де маңызды қызмет атқарады (Алдашева, 1998: 181). Мысалы: 我喜欢她 (мен оны жақсы қөрем). 他喜欢我 (ол мені жақсы қөреді). 不很好 (керемет емес). 很不好 (өте жаман).

Қомекші сөздердің ұқсамауына және қомекші сөз қолданбауға байланысты сөздің мағынасы өзгереді. Мысалы: 看书 (кітап оку), 看的书 (окыған кітап), 我把他摔倒了(мен оны жықтым), 我被他摔倒了 (ол мені жықты).

Мөлшер сөз өте көп, олар әртүрлі затқа әртүрлі қолданылады. Мысалы: 一台电脑, 一把桌子, 两位大学生, 两名小学生, 一头牛, 一只羊 等。

Қытай тілінде етістіктер сөздің жақтық, шақтық, сандық, жекеше, көпше өзгерісіне ұшырамайды. Қай жақпен айтылса да етістік сол қалпында қолданылады. Мысалы: 1. 是- 我是学生, 你是学生, 我们是学生, 你们是学生; 2. 看- 正在看, 明天看, t.b. 是, 看 етістіктері ешқандай өзгеріске ұшыраған жок.

Қытай тілінде етістік пен есімдік сөйлемдегі орны қалай болса да, өз мағынасын, өз ерекшелігін жоғалтпайды. Мысалы: 研究- 研究语言, 注重研究, 研究的方向, 我- 我吃饭, 他来看我, 我朋友 t.b. Бастауыш, баяндауыш, толықтауыш болса да 研究, 我 алғашқы сөз табы қалпында сақталады.

Қытай тілінде сөздердің 70 пайыздан астамы қос буынды болып келеді. Сонымен бірге қытай тілінде бір иероглиф бір буын болғандықтан, морфеманың басым көп бөлігі жалаң буынды болады.

Қытай тілінде сан-мөлшер категориясында жалғыз 们 жүрнагы әдетте көптік мағынасын білдіреді. Алайда оның қолдану көлемі шектеулі, адам білдіретін зат есімдердің сонына 们 жалғауға болады, ал затты білдіретін зат есімдердің сонына жалғауға болмайды. Мысалы: 同学们, 人们 деуге болады, ал 教室们, 桌子们 деуге болмайды.

Зат есімге «们» жалғанғаннан кейін нақты санды білдіретін сан есім мен мөлшер сөз керек емес. 他们是工人 dep айтамыз, алайда 他们是工人们, 三个工人们 dep айтуда болмайды.

Қытай тілінде сөйлемнің құрылымы мен сөз және сөз тіркесінің құрылымы негізінен ұқсас болады. Екеуінде де бастауыш-баяндауыштық,

баяндауыш-толықтауыштық, баяндауыш-толықтырғыштық, сабактастық, салаластық байланыс болады (Абдурақын, 2010: 7). Мысалы: 漂亮, 胆小, 历史悠久而灿烂, 祖国的伟大, 鸡叫了, 他来了, 等。

Қытай тілінде қате сөйлемдер туындау себептері:

Сөздердің орын тәртібінің ауысуы.

Сейлем мүшелеңінің түсіп қалуы.

Сәйкеспейтін сөздердің сөйлемде кездесуі.

Сейлем құрылымдарының ауысуы.

Сейлем мағынасының түсініксіз келуі.

Логикалық зандалыққа сәйкес келмеуі.

Дәүірлік бояу дегеніміз шығармада бейнеленіп отырған дәүірдің өзіне ғана тән дара ерекшелігі. Ұлттық бояу бір ұлттың басқа ешқандай ұлтқа ұқсамайтын өзіндік ерекшелік бейнесі. Дәүірлік бояу мен ұлттық бояу әрқандай шығармада да көрнекті орын алады. Әрі шығарманың өзіне тән стилін бейнелеуге қатысы бар маңызды мәселе ретінде қаралады. Сондықтан да аударма жұмысы барысында түпнұсқаның дәүірлік бояу мен ұлттық бояуына баса назар аудару, оны қаз-қалпында жеткізе бейнелеу түпнұсқаның мазмұнына адал болу мен оның стиль ерекшелігін сақтаудың басты шарты болып табылады. Егер дәүірлік бояу мен ұлттық бояу дәл бейнеленбесе, түпнұсқаның айқындығы жойылып, мазмұны құңғірттеніп, түсініксіз бірдеме болып шығады (Комиссаров, 2002: 343). Мысалы: 这是社会主义的优越感。 Bulg – социалистік тұзімнің артықшылығы. 进入苏联境内。 Кеңес одағының шекарасына өтіп кетті. 洗净尸体, 以敬仰的心情埋葬。 Ақ жуып, арулап қою. Мұнда келтірілген бірінші сөйлемде XX ғасырда дүниеге келген социалистік қоғам туралы айтылып отыр. Оны тарихтағы ешқандай дәүірмен шатастыру мүмкін емес. Екінші сөйлемдегі «Кеңес одағы» деген сөз де айқын дәүірлік бояуға ие. Ол тек 1917 жылдан 1991 жылға дейінгі аралықтағы коммунистік дәүірді қамтитын кезең екенін жүрттый өзінші сөйлем тек мұсылмандарға ғана қаратылып айтылып тұрғаны түсінікті. Өйткені, «ақ жуып, арулап қою» деген тек Ислам дініне ғана тән ерекшелік. Мұнда дәүірлік бояу айқын көрінбегенімен, тек мұсылман халықтарына қатысты ерекше бір белгі танылып тұр. 毛拉多了羊没人宰。 Қойши көп болса, қой арам өледі. 只能听听毛拉讲, 不能跟着毛拉干。 Молданың айтқанын істе, істегенін істеме. Bulg екі мысал да қазақ мақал-мәтelineн алынған. Оны басқа ұлттармен шатастыру мүмкін емес. Егер қазақ ұлты жөнінде толық сауатты адам болатын болса, Bulg сөзді сөйлеу-

шінің қазақ екенін бірден біле қояды. 当过两年长工。Екі жылға жалданған.那时薪水很低。Ол кезде айлық өте төмен болды. Келтірілген екі мысал екі дәуірдің ерекшелігін көрсетеді. Бірінші сөйлемде феодалдық қоғамдағы кедейлердің байларға жалдынып жұмыс істейтінін білдірсе, екінші сөйлемде болған уақыт адамдар ай сайын ақшалай жалакы алуға көшкен социализм дәуірі екені байқалады. Екі мысалдан екі дәуірдің өзіндік бояуы көрінеді.

Қытай тілінен қазақ тіліне аударма жұмысы барысында бұл сияқты дәуірлік бояуды білдіретін атау-терминдерге, сөз-сөйлемдерге ерекше назар аударып, оларды бір-бірімен ауыстырып жібермей, қолдануға көніл болу керек.

Әр шығарманың өзіне тән дәуірлік бояуы болған сияқты оның өзіндік ұлттық ерекшелігі де болады. Әрқандай автор ұлттық бояуы жоқ жалпыхалықтық сипаттағы шығарма жаза алмайды. Әрбір шығармада белгілі ұлттың ұлттық қасиеттері, дәстүрі, салт-санасы, діни нағым-сенімі қорініс береді. Ал, қытай тілінде жазылған шығармаларда, әсіресе, тарихи оқиғалар мен ұлт тағдырына, ұлттық болмысқа қатысты әдеби шығармаларда ұлттық бояу тіпті де көрнекті болады (Влахов, 1980: 243).

Мұндай шығармаларды аударғанда ең алдымен мағынасының дұрыс болуына мән берген жөн. Онан соң оны не сол мағынаны білдіретін басқа сөздермен бейнелеу не болмаса сол терминнің өзін өзгертуей қаз-қалпында алып, оған түсінік жасау әдісі арқылы түпнұсқадағы ойды дәл бейнелеуге үмтүлұмыз керек (Алтайбаева, 2008: 109).

Түпнұсқадағы ұлттық бояудың анық бейнеленуі және аударылған тілге толық, түсінікті жеткізілуі, бұл – аударма жұмысына қойылатын басты талап болуы тиіс. Мысалы: 孙悟空不是很厉害的人物吗？人家说是《齐天大圣》呀，还要在八卦炉子烧一烧。 Сун У Кон өте керемет мақұлық емес пе？ Ел оны «тәнірмен тайталасқан әулие деседі» ғой. Солай болса да, ол сегіз хикметті киелі пеште шындалып шыққан. 闰土要香炉和烛台的时候，我还暗地里笑他，以为他总是崇拜偶像，什么时候都不忘却。 Рон Ту иішшам мен шырағданды алған кезде, мен оның қазірге дейін пүтқа табынып жүргенін, пүттан шынында да үміт үзбекенін ойлап, іштей құлғен едім. 刘老老道：「阿弥陀佛！这全仗嫂子方便了。」周瑞家的说：“”姥姥说那里话？俗话说得好：‘与人方便，自己方便’。不过用这句话，有费不着我什么事。“ Amitaba! – деді Люй әжей, – Мұның барлығы женгеміздің арқасы. – Ой, қойши, апай, – деді Жоу Рюй-дің әйелі бұ-

рынғылардың «қол жуса, қол бетті жуады» деген бір қасиетті нақылы бар. Менікі айта салған сөз ғой. Оған менің нем кетеді дейсің?! Бұл мысалдарда бірінші сөйлемдегі «八卦炉» сөзі «сегіз хикметті пеш» деп аударылып отыр. Мұның төркіні «八卦» сөзімен байланысты. Қытайда Чин династиясының алғашқы кезінде «Тиен Ли» дінінің бір тармағы болған «八卦教» Ба Гуа діні дейтін дін таралған. Сонан бері «八卦» сөзі сол бір діни ұғым қасиетті, киелі нағым деп есептелетін болды. Қытайдың ең алғашқы фантастикалық романы «батысқа саяхаттың» бас кейіпкері Сун У Кон сол қасиетті ошақта, сегіз түрлі хикметі бар пеште шындалып шыққан деген сөз соган қатысты айтылып жатыр. Екінші мысалдағы «香炉» хош иісті шам, «偶像» шырағдан және «烛台» пүт сөздері, бәрі де будда дінінің нағым-сеніміне қатысты атаулар. Бұл мәтіннен діни тұс беретін мұндай сөздерді алып тастап, орнына басқаша жай сөз қолданылатын болсақ, онда түпнұсқаның ұлттық бояуы мүлде жоқ болып шығар еді. Ал, үшінші мысалдағы «阿弥陀佛» сөзі жалпы мағынасынан алып айтатын болсақ, қазақ ұғымындағы «кудайға шүкір, тәубе» деген сөздермен мағыналас келер еді. Бұл арада әңгіме сөзді сөйлеушінің кім екендігінде болып отыр. Сондықтан бұл сөзді аударғаннан гөрі сол бұрынғы қалпында қалдырған дұрыс. Сонда сөйлеушінің қытай екендігі, ең кемінде оның будда дініне сенетін бір мурит екендігі бірден танылады.

Корытынды

Аударма өте маңызды ғылымдардың бірі. Қай заманда да тілді білу маңыздылығын айтуға болады. Тіпті сол тіл білмегеннен әйгілі Вавилон мұнарасы бітпей қалған деген аныз бізге тарихтан мәлім. Сол заманда-ақ адамдар арасын қорінбейтін жіппен жалғайтын бір ғылымның көрек екені анық болған. Әлем бойынша мәдениет, өркениет, әдебиет, саясат жаһандану барысында аударма жұмысына мұхтаждық та қебейді. Осы аударманы жасау мен пайдалану барысында ел мен елді жақындана түсіп, әлем тоқтамай даму үстінде. Ал аудармашы осы бір керемет ғылымның дәнекерлеушісі. Аударманы өрбітетін де тежейтін де аудармашы. Аудармашы бүкіл әлемге қажетті мамандық. Ол арқылы жаңа белестерді бағындыру оңай болады. Және де ел мен елдің салт-дәстүрін түсіндіруші де аудармашы. Сондықтан, менің ойымша, аудармашы мамандығын менгере отырып, тек өз еліне ғана емес, басқа елге де үлкен мүмкіндік қакпасын ашқандай

боласың. Жоғарыда қытай тілінен қазақ тіліне аударма мен аудармашының талаптары, сипаты, өлшемі туралы жазып кеттім. Егер де аудармашы осы талаптардың барлығын ескере отырып, тәжіме жасаса, аудармашының болашағы жарқын болмак.

Корыта айтқанда, қытай тілінің аудармашысы аударманың алты түрлі сатысы мен алты түрлі аудару тәсілін еске сақтап, екі ұлттың көз алдыңа елестетіп, сөз маржандарын су түбінен сүзе білу керек, жазушының жан дүниесін мен шығарманың тарихи артқы көрінісін жетік ұғыну керек, сөйлемдегі орны ауысқан сөздерді ажыратада білу, синонимдерді таңдай алу, күрделі құрмалас сөйлемдерде сөйлемнің негізгі тұрлаулы ұш мүшесі бастауыш, баяндауыш, толықтауышты танып білу сол арқылы аударманың желісін, айттар ойын

табу шарт, осылай адаспай түпнұсқаға адаптацияның автордың айтпағын екінші тілде анық түсінікті бейнелеп беру керек.

Міне жалпы қытай тілінде аударма жасауда жоғарыда айтылған ерекшеліктер қытай тілінен қазақ тіліне аударудағы ең басты да маңызды орын алатын ерекшеліктер болып табылады. Бұл ерекшеліктерді менгеру киынга соғуы мүмкін, алайда, қытай тілінен қазақ тіліне аударма жасауда барысында оларды ескермей кету мүмкін емес. Оларды байқамай, олқы қараған аудармашы тәжірме жасаудан қате кетіруден қашып құтыла алмайды. Сондықтан қытай тілінен қазақ тіліне аударма жасағысы келген адам осы ерекшеліктердің бәрін білуі тиіс және керек жерде соларды қолдана отырып жұмыс жасай білуі керек.

Әдебиеттер

- Тарақов Ә.С. Аударма психологиясы және мәдениеті: оку құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 60 б.
 Сәмітұлы Ж. Аударма теориясы және практикасы: оку құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 272 б.
 Комиссаров В.Н. Слово о переводе. – М.: Международные отношения, 1973. – 216 б.
 Волкова З.Н. Научно-технический перевод. – М., 2002 – 104 б.
 Жұмабекова А.Қ. Аударматанудың негіздері: оку-әдістемелік құрал. – Алматы, 2012. – 296 б.
 Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975. – 240 б.
 Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Аrys, 1998. – 215 б.
 Абдурақын Н. Қазіргі қытай тілінің грамматикасы. – Алматы: Қаз ҮУ баспасы, 2010ж. – 280 б.
 Комиссаров В.Н. Современное переводоведение: учебное пособие. – М.: ЭТС, 2002. – 424 б.
 Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Международные отношения, 1980. – 342 б.
 Алтайбаева Д.Ю. Мир перевода: учебное пособие для студентов специальностей «иностранный язык», «переводческое дело». – Астана: Логос-Астана, 2008. – 128 б.
 现代汉语词典. 中国社会科学院语言研究所编. – Пекин: Коммерциялық баспаса, 2003.
 汉哈简明辞典. 斯•那依满编. – Үрімші: Синьцзян Халықтық баспасы, 2000.

References

- Taraqov A.S. Audarma psihologiyasy zhane madenieti: Oqu quraly. – Almaty: Qazaq universiteti, 2005. – 60 b.
 Samituly Zh. Audarma teoriyasy zhane praktikacy: Oqu quraly. – Almaty: Qazaq universiteti, 2005. – 272 b.
 Komissarov V.N. Slovo o perevode. –M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1973. –216 b.
 Volkova Z.N. Nauchno-tehnicheskii perevod. — M., 2002 – 104 b.
 Zhumabekova A.Q. Audarmatanudyng negizderi : Oqu-adistemelik qural. – Almaty, 2012. – 296 b.
 Barhudarov L.S. Yazyk i perevod. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1975. – 240 b.
 Aldasheva A. Audarmatanu: lingvistikalyq zhane lingvomadeni maseleler. –Almaty: Arys, 1998. –215 b.
 Abduraqyn N. Qazirgi qytai tilining grammatikasy, Almaty. Qaz UU baspasy, 2010. – 280 b.
 Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie. Uchebnoe posobie. – M.: ETS. -2002. – 424 b.
 Vlahov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode. — M: Mezhdunarodnye otnosheniya. – 1980. – 342 b.
 Altaibaeva D.Yu. Mir perevoda. Uchebnoe posobie dlya studentov special'nostei «inostrannyi yazyk», «perevodcheskoe delo». – Astana: Logos-Astana, 2008. – 128 b.
 Modern Chinese dictionary. Dictionary editorial office, institute of linguistics, Chinese academy of social sciences. – Beijing: Commercial Press, 2003. Chinese kazakh concise dictionary. Si Nayiman bian. – Urumqi: Xinjiang People 's Publisher, 2000.

¹Шадқам З., ²Хаиргалиева Г.Е.

¹доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., е-mail: zubaida.68@gmail.com

²Шығыстану факультетінің 2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., е-mail: gulnurkz@gmail.com

ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ АВИАЦИЯЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯҒА ЖАЛПЫ ШОЛУ

Термин кез келген тілдің аса маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл тұжырым авиациялық терминологияны да айналып өтпейді.

Бұл мақалада түрік және қазақ тілдеріндегі авиациялық терминологияға, олардың қалыптасу тарихына жалпы шолу жасалады. Зерттеу мақсаты – екі тілдегі терминжасам жолдарына кешенді салыстырмалы-салғастырмалы шағын зерттеу жасалып, осы сала лексикасының ерекшеліктері мен оны аудару мәселелерін анықтау болып табылады. Мақала өзектілігі терминдердің олардың бірмәғиналылығы мен контексте тәуелсіздігіне қарамастан, түрлі лингвистикалық үдерістердің әсеріне түсіп, аудармашы олардың осы ерекшелігіне мән бере білуінде жатыр.

Бұл мақаланы жазу барысында жалпығылыми және лингвистикалық әдістер пайдаланылды: 1) тұтастай іріктеу әдісі; 2) арнайы лексика терминдері мен термин тіркестеріне компаративті талдау жүргізу; 3) ғылыми сипаттау әдісі.

Түйін сөздер: термин, авиациялық терминология, терминдер жүйесі.

¹Shadkam Z., ²Khairgaliyeva G.Y.

Research supervisor: associate professor, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zubaida.68@gmail.com

22nd year MA student, Faculty of Oriental Studies, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulnurkz@gmail.com

Review of Aviation Terminology of Turkish and Kazakh Languages

Term is an essential part of any language. This statement is not an exception for aviation terminology.

This article provides an overview of aviation terminology of Turkish and Kazakh languages. The purpose of the research is a comprehensive comparative study of aviation terms and the identification of features and problems of the translation of aviation terminology into Turkish and Kazakh languages. The relevance of this study lies in the fact that the terms, despite their uniqueness and independence from the context, will be influenced by various linguistic processes, and the translator is challenged with the task of taking into account these features of terms.

When writing this article, general scientific and linguistic methods were applied: 1) the method of continuous sampling; 2) conducting a comparative analysis of terms and term combinations of a special vocabulary; 3) scientific description method

Key words: term, aviation terminology, term system.

¹Шадкам З., ²Хайргалиева Г.Е.

¹научный руководитель, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zubaida.68@gmail.com

²магистрант 2 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulnurkz@gmail.com

Обзор авиационной терминологии турецкого и казахского языков

Термин является важнейшим компонентом любого языка. Данное утверждение не является исключением и для авиационной терминологии. В данной статье приводится обзор авиационной терминологии турецкого и казахского языков. Цель исследования – комплексное сравнительно-сопоставительное исследование авиационных терминов и выявление особенностей и проблем перевода авиационной терминологии на турецкий и казахский языки. Актуальность данного исследования заключается в том, что термины, несмотря на их однозначность и независимость от контекста, подвергаются влиянию различных лингвистических процессов, и перед переводчиком стоит задача учесть эти особенности терминов. При написании данной статьи были использованы общенаучные и лингвистические методы: 1) метод сплошной выборки; 2) проведение компаративного анализа в части терминов и терминосочетаний специальной лексики; 3) метод научного описания.

Ключевые слова: термин, авиационная терминология, терминосистема.

Кіріспе

Әр мамандықтың, әр құрылымның, әр саланың өзіне тиесілі тіркестері, арнайы терминдері болатыны сияқты авиация саласындағы мамандардың да үрпақтан үрпаққа өтіп жатқан, дәстүрлі сипатқа өткен арнайы әдебиеті мен тіркестері, сөздік қоры бар.

Әлеуметтік және мәдени салада болып жататын өзгерістер дін, саясат, әскери сала, технологиялар мен басқа да салалардың дамуымен тікелей байланыста болып келеді. Осы салаларда болып жататын өзгерістер ең алдымен жаңа ұғымдардың бой көрсетуін сипаттайтын терминдер арқылы қабылданып, бір тіл үшін жаңа ұғым болып табылатын термин қабылдаушы тілге аударылғанда әлеуметтік және мәдени жаңа үрдістерді де көрсетеді.

Қазіргі уақытта терминология адамдардың кәсіби еңбек саласында пайдаланатын ғылыми лексиканың басым болігін құрап отыр. Зерттеушілердің пікіріне сәйкес авиациялық терминология қалыптаса бастағалы екі ғасырдан астам уақыт өтті және де ол авиация мен авиациялық техниканың даму үдерісінің күрделілігін айнақатесіз көрсетеді, яғни алғашқы әуе шарларының ұшырылуынан бастап гарыштық әуе кемелерінің ұшырылуына дейінгі кезеңдерді тұтастай қамтиды (Ковтун 2013:536). Л. Ткачевага сәйкес бір де бір терминологиялық жүйе авиациялық терминдер жүйесі сияқты өзге салалардағы терминдерді бойына көпtek сіңірген жоқ, себебі ғылым мен техниканың ешбір өзге саласы авиация ғылыми сияқты ғылым мен білімнің барлық салаларның жетістіктерін авиация саласы сияқты пайдаланған жоқ, нәтижесінде авиациялық тер-

минологияның семантикалық тұрғыдағы алуан-түрлілігіне жол ашылды.

Сөз семантикасы тұрақты шама болып табылмайды. И. Арнольд, О. Ахманова, В. Звенигцев, А. Потебня сияқты ғалымдардың айтуы бойынша, сөз ішінде орын алған семантикалық өзгерістер қоғамда орын алып жатқан әлеуметтік, экономикалық және мәдени өзгерістердің нәтижесі болып табылады. Л.Ткачева «20-ғасырды авиациялық терминологияның дамуы тарихындағы негізгі кезең деп санауга болады, өйткені дәл осы кезеңде авиация дүниеге келіп, алға басып, қарқынды дами бастады» деген ойда. (Ткачева 1972: 21).

Негізгі бөлім

1951 ж. тарихта алғаш рет ИКАО ұйымы (халықаралық азаматтық авиация ұйымы) ағылшын тілін de facto әлемдік азаматтық авиация тілі ретінде қабылдау жөніндегі ұсынысын алға тартты. Авиациялық қауіпсіздікті бақылау жүйесі тарапынан жүргізілген зерттеуге сәйкес авиациялық оқыс оқигалардың 70% (2001 жылдан бері орын алған 28 000 оқыс оқига) ұшқыштар мен диспетчерлер арасындағы өзара түсіністік деңгейінің төмен болғандығымен байланысты. Нәтижесінде, 2003 ж. сарапшылар комиссиясы 1951 ж. құжаттарға қосымша ретінде тиісті құжаттарды дайындалап, оларға сәйкес ағылшын тілі ИКАО ұйымының стандартты тіліне айналады және олардың негізінде ағылшын тілін игеру деңгейін бағалау жүйесі жасақталды¹.

¹ <https://www.baatraining.com/ru/anglijskij-jazyk-4-ogo-urovnya-po-shkale-ikao-cto-znachit-dlja-tebja/>

Жоғарыда аталған себеп нәтижесінде түрік тілінің авиациялық терминологиясында, және тек түрік тілі емес, әлемнің басқа да көптеген тілдерінің авиациялық терминологиясында не себепті ағылшын тілінен енген терміндер мен қысқарған атаулардың көптеп орын алғатынын түсінуге болады.

Ағылшын тілінде авиациялық терминологияның қалыптасуында шет тілдерінен енген термин сөздер елеулі рөл ойнады. Авиацияның алғашқы кезеңінде осы салада Франция жетекші орында болды. Ағылшын тілінде авиациялық терминологияның жасақталуында француз тілі комақты үлес көсты десек қателеспейміз. XX ғ. Англияда авиацияның дамуымен француз тілінен еніп жатқан терміндер саны құрт азайды. Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Англиядагы авиациялық өнеркәсіп жоғары деңгейге көтерілгенде, француз тілінен термин алу мardымсыз болды.

Қазіргі уақытта ағылшын тілінде авиациялық терміндер жүйесінің дамуы шет тілдерінен жаңа термин сөздер алу есебінен емес, сөздік құрамды байту мен дамытудың ішкі ресурстары есебінен жүріп жатыр.

Бірақ, бір қызығы – түрік тіліне шет тілінен енген алғашқы терміндер ағылшын тіліне тиесілі болған жоқ және оның өзіндік себебі де бар: Түркия әуе Күштері ұйымы 1911 жылы құрылған соң, Түркияда ұшқыштарды оқыту үшін сол кезеңде авиация мен ұшақ өндірісі саласында алдыңғы қатарда көш бастап түрған Франция мемлекетімен арада келісім-шарт жасалады.

Францияға ұшқыш мамандығын иеленуге жіберілетін ұміткерлердің іріктелуі үшін әскерге бір хат жіберіледі. Бұл хатта авиация саласында білім алу үшін, осы мамандықпен байланысты тиісті анализ жасау үшін, Отанына оралған соң авиацияның негізін қалау мақсатымен екі офицердің Францияға жіберілетіні жөнінде және осы саланы менгеруге қызығушылық танытқан, ағzasы ұшуға төтеп бере алатын, француз тілін білетін офицерлердің өтініш білдіре алатындығы жөнінде ақпарат берілген еді. Келіп түсken өтініштердің ішінен атты әскер капитаны Феса мен инженерлік әскер лейтенантты Кенан атты екі талапкердің өтініштері қабылданып, олар Францияға ұшқыш мамандығын менгеруге жіберіледі. Капитан Феса мен лейтенант Кенан Түркия әуе Күштерінің 1- және 2-нөмірлі ұшқыш куәлігіне ие болған алғашқы ұшқыштар ретінде өз қызметіне кіріседі.

Алғашқы ұшқыштардың Францияда білім алғанына байланысты түрік тілінде баламасы

болмаған ұғымдар үшін түрік тілінің авиациялық терминологиясының қатары француз тілінен енген терміндермен толықты.

Алғашқы авиация мектебі Ешилкөйде қазіргі Авиация мұражайы орналасқан жерге жақын бір жерде шағын ғимарат пен қасындағы ангарды қамтыды. Еуропадағы авиация саласымен байланысты өнеркәсіпті жан-жақты зерттеп, ұшақ таңдау мақсатында Авиация мектебінің капитан-майоры Вели бастаған делегация Еуропаға жолдама алады. Бұл топ Германия, Австрия мен Францияның ұшақ зауыттары мен авиация мекемелерінде осы салаға байланысты жан-жақты ақпарат жинақтап, Еуропа мемлекеттерінің ішінде авиацияда көш бастап келе жатқан мемлекеттің Франция екендігі жөнінде бір көлемді баяндама жасайды. Франциялық ұшақ типтері бойынша мәлімет жинақталып, әр тип бойынша талдау жасалған соң бірлік Caudron мен 6 бірлік Moran Solnier ұшактарын сатып алу жөнінде шешім қабылданады. Қосымша ұшқыштарды даярлау және сатып алынған ұшактардың тексеріс пен жөндеуден етіп тұруы мақсатында қәсіби мамандардың Түркияға жіберілуі үшін Францияға өтініш білдіріледі. Франция әуе Күштері Түркияға жіберілетін техникалық делегацияны бастауға пилот майор Де Гойс атты бір офицерді ұсынады. Таза француз отбасынан шыққан Марк де Гойс де Мазейракқа Түркияда майор шені беріледі. Майор де Гойс Түркияда жұмыс істеп үлгерген қысқа уақыт ішінде Түрк авиациясының дамуы үшін зор үлес қосады.

Майор де Гойспен бірге аға лейтенант Фазыл мен аға лейтенант Митхат сиякты французша жақсы білген түркиялық ұшқыштар оқуға жаңадан кіріскең офицерлерге техникалық салада білім бере отырып, осы саладағы мәліметтерді аудара отырып, ұшақ айдауды да үйретіп отырды. Сатып алынған жаңа ұшактар бойынша білім алып, біліктілігі артып жатқан түрк ұшқыштарымен бірге авиация құрылымы енді бір тәртіпке келе бастайды. Алайда майор де Гойс Францияға оралу үшін Стамбулдан қайтып кеткенде басталған жұмыс жарты жолда қалып қояды. Сол кезде Қорғаныс Министрі Энвер Паша бастамасымен жоғарыдағы басқарушы топтың немістерге бүйрекі бұрып тұруы әрі Германия билігімен ынтымақтастық қарым-қатынастарды бастауы кей келенсіз жағдайлардың орын алудына тұрткі болып, Түрк авиациясына үлкен еңбек сінірген майор де Гойс Түркиядагы қызметін тәмамдауға мәжбүр болды.

Осылайша, Түркияның алғашқы ұшқыштарының Францияда білім алуы мен Ешилкөй Авиация мектебіне келген франциялық делегацияның өз ана тілінде дәріс оқып, сабак өткізуі себебінен французша авиациялық тіркестер мен терминдер түрік авиаторлары тарапынан қолданылып, түрік тілінің авиациялық қорынан орын алып, сініп үлгереді.

Сол жылдары авиациялық терминология қатарын толықтырған француз терминдері арадан жүз жылдан астам уақыт өтсе де, әлі де қолданылуда.

Ол терминдердің мысалы:

Motor – қазақша – қозғалтқыш (французша Moteur)

Leveye – ұшуды басқару тетігі (французша – Levier)

Pist – ұшу-қону алаңы (французша Piste)

Rule немесе rule уартмак – ұшақтың тұраққа қойылған жерінен ұшу-қону алаңына қарайғы қозғалысы, ұшып кету және қону кезіндегі ұшу-қону алаңындағы қозғалысы (французша Roeler)

Rule kaçırmak – ұшу-қону алаңының сыртына шығып кету

Fren, fren уартмак – тежегішті басу (французша Frene)

Kabotaj olmak – Ұшақтың ұшу-қону алаңының сыртына шығып кетіп, теріс айналуы. (французша Sabotage).

Rike – Ұшақтың төмендеу әдісінің бір түрі (французша Riquet)

Buton, Telsiz butonu- түйме (французша Bouton)

Palye – Ұшақтың қону барысында ұшу-қону алаңына тақалғанда орын алатын позициясы (французша Pallier)

Hangar – ангар (французша Hangar)

Жоғарыда аталған терминдер Түрік әуе Күштерінің алғашқы ұшқыштарының Францияда оқытылып, одан соң бір франциялық делегацияның Ешилкөйде түрік авиация саласының кәсіби мамандарын даярлауы, сонымен бірге техникалық кітаптардың француз тілінен аударылып, қолданылуының әсерімен түрік тілінің авиациялық терминдерінің қатарына енді.

Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде немістермен арада жасалған келісім-шарт шенберінде Германия әуе Күштері флоты төрт жылдық соғыс кезінде Түркияда қызмет атқарды. Неміс әуе флоттарының кейбіреуі толығымен өздерінің жергілікті мамандарынан құрылған еді. Солардың ішіндегі бір флотқа немістер «Паша флоты» есімін берді. Кей флоттар болса, германиялық және түркиялық мамандардан құ-

рылған, құрамы жағынан аралас флот болған еді. Германия және Түркия флоттары тығыз ынтымақтастық шенберінде Чанаккале/Гелиболу соғыстары кезінде, Канал операциясы мен Палестина алғы шебінде пайдаланылды.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Германиямен ұшак өндірісі саласында келісім-шарт жасалып, Юнкерс фирмасы тарапынан ұшак өндірісі қолға алынуы үшін Кайсеріде ұшак құрастыру зауыты құрылып, ұшақтар өндіріле бастады. әрі Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде, әрі соғыстан кейінгі кезеңде де германиялық әуе саласы мамандарымен арада құрылған ынтымақтастықтың терең тамыр жайғанына қарамастан, неміс тіліндегі авиациялық терминдерден ешкайсысы да Түрік тіліне енген жоқ. Неміс тілінен алынып, қолданылып жүрген жалғыз термин – Immelman сөзі. Бұл сөз Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында германиялық кәсіби ұшқыш, өз ісінің шебері Макс Иммельманнның ұшақпен жасаған акробатикалық трюгі үшін тілге енді және бұл терминді тек Түрік әуе Күштері емес, Франция әуе Күштері сияқты бүкіл әлем елдері осы түрде қолданады.

Екінші Дүниежүзілік Соғыс жылдарында ұшқыш кадрларына деген қажеттілікті толтыру мақсатымен АҚШ пен Англиямен арада жасалған келісімшарттар шенберінде Контиенталды әскери Мектептің 1941, 1942 және 1943 жылғы түлек офицерлер ішінен ұшқыш болуга ниет білдірген курсанттар Түркияда белгілі бір уақыт ұшу тәжірибесін жинақтаған соң, ұшқыш мамандығын алу үшін Англия мен АҚШ-қа жіберілді. Түркияда ұшу барысында жоғарыда көрсетілген француз тілінен енген терминдерді қолданып келген ұшқыштар осы екі шет мемлекетте екі жылдай оку оқыған соң Түркия әуе флотына қосылды. АҚШ пен Англияда ағылшын тілінде білім алған ұшқыштар Түркияға оралған соң Түрік әуе Күштері авиация тіліне сініп кеткен француз терминдерімен бірге ағылшын тіліндегі кей авиациялық терминдерді де пайдалана бастады.

1952 жылы Түркия НАТО ұйымына мүшесе болған соң АҚШ пен Канада арасында жасалған келісім Контиенталды әскери мектеп пен Авиациялық әскери мектепті 1952-1958 жж. арасында бітірген кадеттер 1941-1943 жж. тулагі болып табылатын кадеттер сияқты, олардың арасынан да ұшу ісінде жақсы нәтиже көрсеткен түлектер іріктеліп, ұшқыш мамандығын игеру үшін Англия мен АҚШ-қа жіберілді. Жоғарыда тізімі берілген француз тілінен енген терминдерге енді АҚШ, Англия

мен Канадада ағылшын тілінде білім алған түрік ұшқыштары мен қолданылған ағылшынша құжаттар арқылы ағылшын тілінен бірнеше термин қосылып, Түрік авиациялық терминдерінің қатарын толықтырды. Ол терминдер келесідей:

Afterburner – форсажды камера(ағылшынша - Afterburner)

Kanopi- Ұшқыш кабинасындағы шам (ағылшынша - Canopy)

Kokpit – Ұшқыш кабинасы (ағылшынша - Cockpit)

Emercensi – Төтенше жағдай(ағылшынша - Emergency)

NOTAM - Ұшқыштарға хабарлама (ағылшын тіліндегі Notice for Airmen тіркесінің қысқартылуы)

IFR- Құралдар бойынша ұшу ережелері (ағылшынша - Instrument Flight Rules)

VFR – Визуалды ұшу ережелері (ағылшынша – Visual Flight Rules)

Америкалық Райт ағайындылар қозгалтқыш күшімен жұмыс істейтін ауыр бір аппаратпен әуеге көтерілген 1903 ж. 17 желтоқсанына дейін ағылшын тілінде «airplane» немесе «aircraft» сөзінің болмағаны сиякты, Түрік тілінде де «tayyare» немесе «uçak» деген термин болған жоқ. Осы кезге дейін атаулары Balon немесе Zeppelin болған ұшу аппараттары бар еді және олардың өздеріне тән анықтамасы болды. Ұшақтың бірінші рет көкке көтерілген күнінен бастап онымен байланысты анықтамалар мен терминдер түрік тілінің авиациялық терминологиясын құрамдай бастады.

Түрік әуе Құштерінің Франциямен авиация саласында серіктестік қарым-қатынас құрылғалы 100 жылдан астам уақыт өткеніне қарамастан, жоғарыда көлтірілген француз терминдері қолданыста болуын жалғастыра отырса да, ұшақ сөзінің француз тіліндегі баламасы «avion» немесе «aeroplane» сөздері түрік тіліне енбей, оның орнына «Tayyare» сөзін пайдалануга басымдық берді.

Tayyare сөзі араб тіліндегі «Taayyar» сөзінің неізінде туындаған. Түрік Тілі Қоғамының Түрік тілінің үлкен сөздігінде «Taayyar» сөзінің аудармасы Ұшатын, Ұшушы деп берілген. Бұл сөздің түбірі «құс» сөзімен бірдей. «Taayyar» сөзінен тараған «Tayyare» сөзі болса, ұшатын аппарат мағынасын береді. Қазіргі уақытта түрік тілінде қолданылатын әуе саласының маманы мағынасындағы «havacı» сөзі де бұрындары «tayyareci» ретінде қолданылып келген еді.

«Tayyare» немесе «Taayyareci» сөздерінің тек авиация саласының мамандары тараپынан ғана

емес, сонымен қатар қарапайым халық арасында да кеңінен қолданысқа ие болғаны есімде», – деп жазады Ирфан Сарп мырза өзінің интернетте 2015 жылдың мамыр айында жарық көрген мақаласында. Оның айтуы бойынша, ол бала кезінде өзі тұратын аудан үстінен бір пропеллерлі қозгалтқышты кішкентай бір ұшақ жердегілерге брошиоралар лақтыратын еді. Оның ойынша бұл брошиоралар Түрік әуе Қоғамының ұшақтары еді және Құрбан айт жақындаған кезде осы брошиоралар арқылы халықтан құрбандыққа шалған мал терілерін Түрік әуе Қоғамына берулері жөнінде өтініш жазылатын еді. Кішкентай балалар болса, осы қағаздарға қызықканы сонша, олар тұратын жерден альс-жақын қашықтықта өтетін ұшақтарды көре сала, “tayyareci bilet at! tayyareci bilet at!” («авиатор, билет лақтыр!») деп бардаусымен айқайсалады екен.

1940 жж. соны – 1950 жж. басында Түрік Тілі Қоғамы тараپынан біршама ескі сөз орнына жаңа сөздер құрамдашып жатқанда «tayyare» сөзінің орнына «uçak» сөзі келді.²

1950-1960 жж. азаматтық авиацияның дамуымен қатар жаңа буын екілдері енді «tayyare» сөзін қолданыстан толығымен дерлік алып тастап, «uçak» сөзі халық тілінде өз орнын тапты. Бұл жайт та таңданыс тұғызбайды, себебі осындай мысалдар түрік тілінің даму тарихы барысында көптеп кездеседі.

Осы орайда келесі мысалды келтіріп кеткен абзal: ұшақ сөзі сиякты түрік тілінде пойыз мағынасын беретін tren сөзінің лексиконға енуіне байланысты да алғашында қызу пікірталастар жүрген болатын. Оның дәлелі ретінде шығу тегі албандық түрік қайраткері, фәлсафашы, ғалым, драматург, османлы түрікшесінің реформасына үлкен енбегі сінген, Османлы әдебиетінде Шемсеттин Шами (1850-1904) ретінде белгілі Сами Фрашери өзінің Kamus-ı Türkî шығармасындағы келесі жолдарды көлтіруге болады: Fr. train. Demir yolu arabaları katarı (Katar kelimesi dururken, şive-i lisaniımıza asla uymayan bir lügat-i esnebiyu-yenin istimaline ne hacet?) (Eker 2013: 68). Алайда уақыт көрсеткенідей, қазір пойыз ұғымы үшін түрік тілінде қолданыста жүрген сөз – tren.

«Ұшақ» ұғымының түрікше баламасы халық арасында сіңіп өз орнын тапса, керісінше пойыз сөзінің түрікше баламасы емес, шет тілінен енген баламасы кеңінен тараалып, тілге сіңгенінен әр сөздің тағдыры алуан түрлі факторларға байланысты екенін, бір сөз үшін

² Tayyareyi bırakıp nasıl uçak demeye başladık www.kokpit.aero

жарамды схеманың екінші сөзге жарамайтындығын көреміз.

Терминологияны ұлттық тіл негізінде қалыптастыру жөніндегі жұмыс түркі тілдес халықтар арасында тек түрік тілінде жүргізілді деуге болады. 1932 жылы Ататүрктің тікелей араласуымен «Түрік тілі қоғамының» бірінші құрылтайында бірнеше қаулы қабылданды:

1) Халық тіліндегі және ескі кітаптардағы түрік тілінің байлықтарын жинастырып, оны жарыққа шығару; 2) Түрікше жаңа сөз жасау жолдарын іздестіріп, түрік түбірлері негізінде сөз тудыру; 3) Түріктің жазу тілінде өте көп қолданылып жүрген шет тілдерінен кірген сөздердің орнына таза түрік сөздерін алғып, оларды жарыққа шығару және қалыптастыру. (Zülfikar 1991:175)

Түркия түрікшесінде терминжасам саласында жоғарыдағы қараптар негізінде қалыптасқан үрдіс сияқты, монгол тілінде де дәл осында үрдіс басым екенін мысал ретінде атап көрсетуге болады. Бізде «аударуға болмайды» деп жүрген халықаралық терминдерді монгол тілінің игеруін мысал ретінде көлтірсек, олар микро-, авиа-, аэро-, анти-, контр-, транс-, моно-, гидро-, нео-, граф-, грамма-, гипер-, супер-, ультра-, архи- сияқты грек-латын терминоэлементтерінен жасалған халықаралық терминдерді ұлт тілі негізінде қолданысқа енгізіп отыр. Мәселен, нисә зам – «авиатрасса», нисә шугам – «авиажелі».

Түрік тілінде «авиа» сөзімен тіркесетін термин сөздердің «hava» сөзі арқылы берілетінін: havacı – авиатор, hava yolları şirketi – авиакомпания мысалдарынан анық көреміз.

Қазақ тілінде авиациялық терминдерді аудару жөнінде әлі де жасалуы тиіс жұмыс жетерлік, оның себебі қазақ тілінің авиациялық терминдерінің сөздігі атты салалық сөздіктің әлі күнге дейін жарық көрмеуінде. Авиация саласына қатысты терминдердің орысша-қазақша нұсқалары тек Мемлекеттік терминологиялық комиссия сайтында жарияланған және кітап ретінде де басылып шыққан «Көлік және қатынас жолдары» салалық терминдер сөздігінен орын алған. Бұл сөздіктегі терминдер – ресми түрде бекітілген терминдер.

Ана тіліміздегі «авиа» (латын тілінде «kүс» «ұшу» деген мағынаны білдірген) және «аэро» грек-латын текті сөз жасаушы терминбөлшектер арқылы терминдер жасақтау барысында «авиа» сөзі аударылмайды, ал «аэро» терминдік элементі кей жағдайларда «ая», «әуе» сөздерімен алмастырылып жүр:

Авиабүріккіш – авиаопрысыватель, авиабаза – авиабаза, авиапочта – авиапошта, аэропорт – әуежай (турік тілінде havalimanı).³

Откен ғасырдың 30-жылдарына дейінгі терминкор қалыптастыру үрдісінің өзіндік ерекшелігін айқындал, қазақ тіліндегі термин шығармашылығының бағытын бағамдал, терминжасам тәжірибесіне үнілу үшін сол кезеңде жасалған терминдермен танысуға тұра келеді. Аталған кезеңде түрлі газеттер арқылы жүртшылық талқысына ұсынылған және Қазақстан Оку комисариатының білім секциясы бекіткен пән сөздеріне (терминдерге) көз жүгіртейік:

Авиатор – ұшуши

Авиация – ұшуышылық

Авианосец – ұшқыр кеме

Авиамаяк – әуе маяк

Авиатранспорт – әуе жолы

Ангар – қоналқа

Аэрология – әуе ғылымы

Аэронавт – әуеде қалқу

Аэропочта – әуе пошта

Аэросани – әуе шана

«Осы көрсетілген атауларға қарсы болған кісілер өздерінің тапқан мағыналырақ пән атауларын оку қәмесиесінің білім кеңесіне жіберіп, пікірлерін ескертуін сұраймыз».

Тіл қәмесиесінің катшысы Әлкей Марғұлан «Еңбекші қазақ» 1930. 14 март № 60 (1665) (Құрманбайұлы 2008:193)

Жоғарыда көлтірілген мысалдан көргеніміздей, откен ғасырдың алғашқы ширегінде тілмізге жаңа ұғымдар қабылдан, жаңа терминдер жасақтау барысында өз тіліміздің ұлттық бояуы мен ресурстарына көбірек жүгінгенбіз.

Авиация дегенде кез келген адамның ең алғаш ойына оралатын ұшақ ұғымына байланысты біз пайдаланып жүрген «ұшак» сөзі түрік тілінен алынған. Сол сияқты қазақ тілін зерттеп жүрген түрік тілтанушыларының пікіріне қарағанда, қазақ тіліндегі «тікұшак» сөзі осы ұғымның аясында өте сәтті және тиянақты мағынаға ие неологизм болып табылады. Бұл сөз түрік тілінде helikopter түрінде қолданылуда, сонымен қатар атаптыш «тікұшак» сөзі аясында «ұшқыш», «зымыран» ұғымдарының сәтті қолданысын айта аламыз. «Ұшқыш» сөзі түрік тілінде «pilot» ретінде қолданылса, «зымыран» сөзінің түрікше баламасы «kroket» болып табылады. Қазақ тілінің авиация саласындағы терминкоры бауырлас түрік тілімен салыстырғанда кейінірек

³ Көлік және қатынас жолдары терминдерінің салалық сөздігі <http://termincom.kz/industry/?id=23&tid=1>

қалыптасып, дами бастағанына қарамастан, төл қазақша сөздермен, яғни түркизмдермен толытып, басқа да түркі тілдеріне үлгі боларлықтай бағыт-бағдар үлгісін көрсетуде.

Түркі тілдерінің терминдер жүйесін жақындастыра түсу, ортақ терминдер қорын кеңейту сияқты мәселелердің күн тәртібіне қойылғанына бір ғасырдан астам уақыт өтті, алайда түркі тілдерінің терминдерін жүйелендіру мәселесін шешуге бағытталған тиімді механизм әлі қалыптаса қойған жоқ. Тәуелсіздік алғалы құні бүгінге дейін қазақ тіліне түрік тілінен немесе керісінше түрік тілінен қазақ тіліне қанша сөз енді? Осы сұрақ келгенде ойға оралатын жалғыз жауап – түрік тілінен қазақ тіліне қабылданған «ұшак» сөзі.

Тілтанушы ғалымдардың зерттеуіне сәйкес қазіргі заманда кез келген тілдің лексикалық қорын байытып отырған жаңа сөздердің 80 % астамын неонимдер (жанадан жасалған терминдер) құрайды еken. Яғни, егер біз ұлт тілінде термин жасайтын болсақ, өз тіліміздің болмысы мен ерекшеліктерін сақтай отырып, оны байыта түсеміз, ал керісінше, қай тілден көбірек сөз қабылдасақ, сол тілмен арадағы жақындығымыз арта түседі, онымен ортақ тұстарымыз арта түседі деген сөз.

КСРО құрамына кірген түркі халықтарының тілдерінде терминдерді тіларалық біріздендіру түркі тілдерінің өз арасында емес, олардың әрқайсысының орыс тілімен арасында болды. Дәлірек айтқанда, тіларалық біріздендіру түркі тілдерінің орыс тілімен арадағы ортақ терминдерин барынша ұлғайту мақсатын көздей отырып, орыс тілдері тарапынан түркі тілдеріне қатысты біржақты жүргізілді. Орыс-казақ, орыс-өзбек, орыс-әзіrbайжан, орыс-қырғыз, орыс-түркімен, орыс-татар тілдері арасында терминалмасу жүргізілп, екіншілөр негізінен термин қабылдаушы тілдер болып келді. Кенес Одағы тұсында орыс тілінен түркі тілдеріне алмасқан терминдер жүз-деп, мыңдал саналса, түркі тілдерінен орыс тіліне алмасқан терминдер мұлдем мардымсыз, бірлі-жарым болды. Ал орыс тіліндегі түркиздердің басым қөшшілігі өткен ғасырлардағы сөз алмасулар еді. Мәселен, Е.Н.Шипова 1976 жылы жарық көрген «Словарь тюркизмов в русском языке» атты сөздігінде бір ғана орыс тілінде екі мыңдай түрк сөзі қолданылып жүргенін көрсетді. (Құрманбайұлы 2005:96)

1924 жылы қазақ білімпаздарының бірінші съезінде Нәзірдің баяндамасын талқылау кезінде «Біз көрініп тұрган дайын нәрсеге қызыққышпаз, өнер-шеберлік жұмсап, ой жүгіртіп, өзімізге қолайлы нәрсені істеп алуға жалқауымыз» деген Ахмет Байтұрсынұлының сөзі ана тілімізде кеңестік дәуірде қалыптасқан термиқорымыздың 70-80 пайызға кірме сөздерден тұргандығының айнасы болып табылады. Тіліміздің сөздік қорының бай екенін, сөз тудырушы алуан-түрлі жүрнақтары бар екенін, түрлі сөзжасам тәсілдерін барынша ұтымды пайдалануға болатынын ескерсек, көп сөздердің орыс тілінен дәл сол күйінде алынғандығымыз көңіл көншітпейді. Терминологияны халықаралықтандыру бағытын ұстанғандықтан, кеңестік дәуірде жасақталған терминкорымыздың басым белігін өзге тілдерден дайын күйінде орыс тіліндегі қалпын сақтап қабылданған терминдер құрады.

Корытынды

Ендеше ғылым мен білімге үлкен көңіл бөлініп жатқан, зерттеу жасауға молынан мүмкіндік туып тұрган қазіргі таңда түркі тілдерінің сөздік қорына басымдық беріп, солардың негізінде өзара терминалмасу немесе терминжасам мәселесі қолға алынса, нұр ұстіне нұр болар еді. А. Байтұрсынұлы «ондай терминдер» (яғни түркі тілдерінен алынған терминдер) айтуда, естуге және түсінуге қындық тузызбайды деп көрсеткен болатын. Сондай-ақ туыстаң тілдерден алынған терминдер қабылдаушы тілдің морфологиялық, дыбыстық ерекшеліктеріне сай келетінін немесе соған бейім тұратынын да айтуда көрек. Сондықтан, олар тілге жатсынбай қабылданып, оңай сінісіп кетеді. Ортақ терминдер түркі халықтары арасындағы тілдік, ғылыми байланысты, ынтымақтастықты нығайтуға негіз болады.

Терминологияның заманауи үрдістерге сай үздіксіз дамып отыратынын ескерсек, қазақ тілі қандай терминдерін түркі тіліне немесе өзге де түркі тілдеріне бере алады немесе керісінше түркі тілінен қазақ тіліне қандай терминдерді қабылдауға болады деген сияқты күн тәртібінде тұрган өзекті мәселелерді зерттеу – заман талабына сай жан-жақты зерттеу мен үлкен іздеңісті қажет ететін өзекті мәселе.

Әдебиеттер

«Английская авиационная терминосистема: лингвистический и переводческий анализ». Е.В.Ковтун// Язык и социальная динамика: спец.выпуск: ценности социума. Сб.науч.тр. Сиб. Гос.аэрокосм. унив-т. – Красноярск, 2013, с. 536-545

Ткачева Л.Б. Происхождение и образование авиационных терминов в англ.языке. диссертация канд.филол.наук. Омск, 1972.

Eker S. Modernleşme sürecinde Türkiyede terimbilim çalışmalarına genel bir bakış. Altaistics and Turkology журналы, № 1, 2013

Zülfikar K. Terim sorunları ve terim yapma yolları. – Ankara.1991.

Шерубай Құрманбайұлы. «Алаш және терминтану»: монография. – Алматы: «Ел-шежіре» баспасы, 2008. – 240 б.

Құрманбайұлы Шерубай. Терминкор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 240 б.

<https://www.baatraining.com/ru/anglijskij-jazyk-4-ogo-urovnja-po-shkale-ikao-chto-jeto-znachit-dlja-tebja/>

Tayyareyi bırakıp nasıl uçak demeye başladık? www.kokpit.aero

Көлік және қатынас жолдары терминдерінің салалық сөздігі <http://termincom.kz/industry/?id=23&tid=1>

References

«Angliyskaya aviacionnaya terminosistema: lingvisticheskiy I perevodcheskiy analiz». E.V.Kovtun// Yazik I socialnaya dinamika: spec. vypusk: cennosti sociuma. Sb.nauch.tr. Sib. Gos.aerookosm.univ-t.- Krasnoyarsk, 2013, str. 536-545

Tkacheva L.B. Proishozhdenie I obrazovanie aviacionnyh terminov v angl.yazike. dissertaciya kand..filol.nauk. Omsk, 1972.

Eker S. Modernleşme sürecinde Türkiyede terimbilim çalışmalarına genel bir bakış. Altaistics and Turkology zhurnaly, № 1, 2013

Zülfikar K. Terim sorunları ve terim yapma yolları. – Ankara.1991.

Sherubay Qurmanbayuli. «Alash zhane termintanu». Monografiya. Almaty, «El-shezhire» baspasy, 2008, 240 b.

Sherubay Qurmanbayuli. Terminqor qalyptastyru kozderi men terminzhasam tasilderi. Almaty, «Sozdik-Slovar»,2005., 240 b.

<https://www.baatraining.com/ru/anglijskij-jazyk-4-ogo-urovnja-po-shkale-ikao-chto-jeto-znachit-dlja-tebja/>

Tayyareyi bırakıp nasıl uçak demeye başladık? www.kokpit.aero

Kolik zhane qatynas zholdary terminderining salalyq sozdigi <http://termincom.kz/industry/?id=23&tid=1>

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Тарих

Раздел 1 История

<i>Ем Н.</i>	
Этническое предпринимательство как социальный лифт корейцев в Японии	4
<i>Moshkal M.A., B.A., Akharov E.A.</i>	
Creation of the Japanese ethnic identity on the basis of modern child rearing concept.....	20
<i>Ем Н.</i>	
Гендерный вопрос: двойная дискриминация дизайниши в Японии	28
<i>Тұяқбаев Ә.О., Мевлут Ердем</i>	
«Хадикат ал-‘арифин» және қолжазба нұсқалары.....	37
<i>Оспан Н.А., Кокеева Д.М.</i>	
Үндістан Республикасындағы тіл саясатын жүргізудің негізгі қағидалары мен жағдаяттары	43
<i>Мұсагалиева Б.Е., В.А., Ахапов Е.А.</i>	
Машиналық аударма түсінігі және оның даму тарихы	54
<i>Nurzhayeva A.M., Aldabek N.A., Zhao Huirong</i>	
Factors shaping the identity of the modern Chinese	63
<i>Шарыпқазы Н., Қалиолла А.</i>	
Жаңа ғасырдағы Қытайдың Орта Азиядағы жаңа энергетикалық стратегиясы	71
<i>Сайкенева Д.</i>	
Богини подательницы детей: сравнительный анализ тюркской богини Умай и китайской богини Гаомэй	78
<i>Тен Юлия</i>	
Формирование духовно-нравственной личности (на материале современной корейской прозы)	86

2-бөлім Филология

Раздел 2 Филология

<i>Özarslan M., Shadkam Z</i>	
Problems of translating Persian words into the Kazakh language in Turkic-Islamic manuscripts	95
<i>Ниномия Т., Нурсеитова Л.Д.</i>	
Влияние средств массовой информации на гендерные роли в японском социуме	103
<i>Torekeyev B.A., Shadkam Z., Raiymbekova D.L.</i>	
Development of methods for the use of digital educational resources (der) for training of future foreign language teachers	111
<i>Қыдырбаев Қ.А.</i>	
Бекітілген әліпбидегі түзетілуі тиіс он кемшілік	120
<i>Шадкам З., Кокеева Ж.М.</i>	
Қазак-турік тілдеріндегі жалғаулық шылаулардың функционалды-семантикалық сипаты	127
<i>Өзкул Чобаноглы, Кокеева Д.М.</i>	
Әдеби байланыс және оның ұғымы (турік-үнді әдебиеті мысалында)	135
<i>Есбосынов Е.З., Найманбаева Ш.А.</i>	
Вопросы применения междометий и звукоподражательных слов в турецком и русском языках.....	142
<i>Абдурақын Н., Төкен Н.Ә.</i>	
Қытай-қазақ тіліне аударудың лингвистикалық әдіс-тәсілдері	151
<i>Шадкам З., Хаиргалиева Г.Е.</i>	
Түрік және Қазақ тілдеріндегі авиациялық терминологияға жалпы шолу	159

CONTENTS

Section 1 History

<i>Yem N.</i>	
Ethnic entrepreneurship as a social lift of Koreans in Japan	4
<i>Moshkal M.A., B.A., Akhapov E.A.</i>	
Creation of the Japanese ethnic identity on the basis of modern child rearing concept.....	20
<i>Yem N.</i>	
Gender question: double discrimination of <i>zainichi</i> in Japan	28
<i>Tuyakbaev O.O, Mevlut E.</i>	
«Hadqat al-‘arifin» and its manuscripts	37
<i>Ospan N.A., Kokeyeva D.M.</i>	
The main aspects and principles in realising the language policy of the republic of India	43
<i>Mussagaliyeva B.Y., B.A., Akhapov E.A.</i>	
The concept and history of machine translation	54
<i>Nurzhayeva A.M., Aldabek N.A., Zhao Huirong</i>	
Factors shaping the identity of the modern Chinese.....	63
<i>Sharypkazy N., Kaliolla.A</i>	
China's new energy strategy in central Asia in the new century	71
<i>Saikeneva D.</i>	
Childbirth deities: comparative analysis of Turk goddess Umay and Chinese goddess Gaomei	78
<i>Ten Julia</i>	
Formation of a spiritual moral personality (on the material of modern Korean prose).....	86

Section 2 Philology

<i>Özarslan M., Shadkam Z</i>	
Problems of translating Persian words into the Kazakh language in Turkic-Islamic manuscripts	95
<i>Ninomiya T., Nurseitova L.D.</i>	
Influence of mass information on gender role in Japan's society	103
<i>Torekeyev B.A., Shadkam Z., Raiymbekova D.L.</i>	
Development of methods for the use of digital educational resources (der) for training of future foreign language teachers.....	111
<i>Kydyrbayev K.A.</i>	
Ten weakness of the latest approved version of the Latin alphabet.....	120
<i>Shadkam Z., Kokeyeva Zh.M.</i>	
Functional-semantic characteristics connecting prepositions of the Kazakh and Turkish languages	128
<i>Ozkul Çobanoglu , Kokeyeva D.M.</i>	
Literary connection and its definition (on the example of Turkish-Indian literature	136
<i>Esbosynov E.Z., Naimanbayeva Sh.A.</i>	
Issues of using interjections and onomatopoeic words in Turkish and Russian languages.....	142
<i>Abdurakyn N., Token N.O.</i>	
Linguistic methods of translation from Chinese into Kazakh language	151
<i>Shadkam Z., Khairgaliyeva G.Y.</i>	
Review of aviation terminology of Turkish and Kazakh languages	159